

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**BAŞLANGICINDAN RUS HAKİMİYETİNE KADAR
KUMUK TÜRKLERİ VE TARKU ŞAMHALLIĞI**

DOKTORA TEZİ

İsmail BÜLBÜL

**Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Tarih**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

KASIM-2011

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**BAŞLANGICINDAN RUS HAKİMİYETİNE KADAR
KUMUK TÜRKLERİ VE TARKU ŞAMHALLIĞI**

DOKTORA TEZİ

İsmail BÜLBÜL

**Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Tarih**

Bu tez 21/11/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK

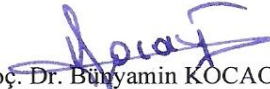
Jüri Başkanı
 Kabul
 Red
 Düzeltme

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

Tez Danışmanı
 Kabul
 Red
 Düzeltme

Prof. Dr. Engin YILMAZ

Jüri Üyesi
 Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU

Jüri Üyesi
 Kabul
 Red
 Düzeltme

Doç. Dr. Naci ŞAHİN

Jüri Üyesi
 Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

İsmail BÜLBÜL

20.09.2011

ÖNSÖZ

Kumuk Türkleri kurmuş oldukları Tarku Şamhallığı ile Kafkasya'nın siyasi, sosyal ve kültürel yaşantısında derin izler bıraktılar. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Tarku Şamhallığı Kafkasya'nın en güçlü devletlerinden birisi idi. Ancak bu güçlü dönemde hanedan üyeleri arasında başlayan saltanat mücadelesi Şamhallığın parçalanmasına neden oldu. Rusya, Şamhallık ile Şamhallıktan ayrılan beylikler arasındaki kavgaları kullanarak bölgeye nüfuz etmeye başladı. Şamhalların hem Kumuklar hem de Dağıstan'ın diğer kavimleri üzerindeki otoritesi sarsıldı. Şamhallık XVIII. yüzyılda yeni beyliklerin ortaya çıkışı ve Dağıstan kavimlerinin bağımsızlıklarını elde etmeleri neticesinde Rusya'nın nüfuzu altına girdi. XIX. yüzyılın başında ise Ruslar Tarku Şamhallığını ele geçirdiler.

Türkiye'de Kumuk Türkçesi üzerine çok sayıda araştırma yapılmış olmasına rağmen Kumuk Türklerinin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihleri incelenmemiştir. Kumukların gerek siyasi ve gerekse sosyal, ekonomik ve kültürel tarihleri ayrı birer çalışma konusu teşkil ettiğinden burada sadece siyasi tarihleri ele alınmıştır.

Beni, Kumukların siyasi tarihine dair bir çalışma yapmaya yönlendiren ve çalışma süresince yardımlarını benden esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'ya; bu alandaki bilgisini benimle paylaşan ve yapıcı eleştirilerde bulunan hocam Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK'e; çalışmada kullandığım bazı kaynakların temini hususunda yardımlarını gördüğüm Araştırma Görevlisi Abdullah ÜSTÜN'e ve Meryem Daidbek'e teşekkürü bir borç biliyorum.

İsmail BÜLBÜL

20.09.2011

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY.....	v
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: KAFKASYA'NIN GENEL DURUMU VE KUMUKLAR	12
1.1. Kafkasya'nın Coğrafi Özellikleri.....	12
1.2. Kafkas Kavimleri	14
1.3. XVI. Yüzyıla Kadar Kafkasya'nın Siyasi Tarihine Genel Bakış	18
1.4. XVI. Yüzyılda Kafkasya'nın Siyasi Durumu	22
1.5. Kumuk Coğrafyası.....	23
1.6. Kumuk Tarihinin Problemleri: Kumukların Kökeni, Kumuk-Gazikumuk Meselesi ve Şamhal Unvanı.....	25
BÖLÜM 2: TARKU ŞAMHALLIĞI'NIN YÜKSELİŞİ	29
2.1. Tarku Şamhallığı'nın İlk Dönemi	29
2.2. Çolpan Şamhal Dönemi.....	31
2.2.1. Çolpan Şamhal ve Astrahan Seferi	31
2.2.2. Çolpan Şamhal ve Safevilerle İlişkiler	33
2.2.3. Çolpan Şamhal ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Seferi	36
2.2.4. Çolpan Şamhal'ın Son Dönemi.....	41
2.3. Tarku Şamhallığı ve Rusların Kumuk Topraklarını İşgal Teşebbüsleri	44
2.3.1. Karaman Savaşı.....	51
2.4. Dağıstan'da Osmanlı-Rus-Safevi Nüfuz Mücadelesi (1605-1619).....	52
2.5. Tarku Şamhallığı ile Endirey Beyliği Arasındaki Mücadeleler (1619-1641)....	59
2.6. II. Surhay Şamhal Dönemi	66
2.6.1. II. Surhay'ın Şamhallığı Ele Geçirışı	66
2.6.2. II. Surhay Şamhal Döneminde Ruslarla Yapılan Savaşlar.....	67
2.6.3. II. Surhay Şamhal Döneminde Safevi Dağıstan İlişkileri	71
2.6.4. II. Surhay Şamhal'ın İktidarının Son On Yılı.....	72
2.7. Buday Şamhal Döneminde Kumuk-Rus İlişkileri (1668-1692).....	75
2.8. Osmanlıların Kutsal İttifak Üyeleri ile Savaşında Kumuklar	78

BÖLÜM 3: TARKU ŞAMHALLIĞI VE KUMUKLARIN RUSYA'NIN NÜFUZUNA	
GİRİŞİ	81
3.1. XVIII. Yüzyıl Başlarında Dağıstan ve Kumuklar	81
3.2. Petro'nun Hazar Seferi ve Kumuklar	83
3.3. Osmanlıların Doğu Seferi ve Kumuklar	88
3.4. Rus Yönetiminde Kumuklar	91
3.5. İran Hükümdarı Nadir Şah'ın Kafkasya Seferi	94
3.6. İran Hâkimiyetinde Dağıstan ve Kumuklar.....	98
3.7. Osmanlı-İran Savaşı (1743-1746) ve Dağıstan.....	102
3.8. Kumukların Rusya ile Yakınlaşması ve Feth Ali Han ile İlişkileri.....	104
3.9. 1769-1774 Osmanlı-Rus Savaşında Kumuklar	110
3.10. Dağıstanlıların Feth Ali Han ile Mücadelesi (1774-1776).....	114
3.11. 1776-1791 Yıllarında Kafkaslarda Osmanlı-Rus Nüfuz Mücadelesi ve Kumuklar	116
3.12. Kafkaslarda Rus-İran Nüfuz Mücadelesi ve Kumukların Rus Egemenliğine Girişi	122
3.12.1. Muhammed Aga Han'ın Kafkasya Seferi (1795).....	122
3.12.2. Rusya'nın Kafkasya Seferi (1796)	125
3.12.3. Rus Ordusunun Çekilmesinden Sonra Dağıstan.....	127
3.12.4. Rusların Dağıstan'ı Ele Geçirishi.....	128
SONUÇ	135
KAYNAKÇA	139
EKLER	154
ÖZGEÇMİŞ	158

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
BOA.A.DVN.DVE.d.	: Düvel-i Ecnebiye Defterleri
BOA.A.DVNS.NMH.d.	: Nâme-yi Hümayûn Defterleri
BOA.A.NŞT.d.	: Bâb-ı Âsafi Defterhâne-i Âmire Defterleri
BOA.C.AS.	: Cevdet Askeriye
BOA.C.DH.	: Cevdet Dahiliye
BOA.C.HR.	: Cevdet Hariciye
BOA.C.MF.	: Cevdet Maarif
BOA.C.ML.	: Cevdet Maliye
BOA.C.MTZ.	: Cevdet Eyâlet-i Mümtâze
BOA.HH.	: Hatt-ı Hümayûn
BOA.İE.AS.	: İbnülemin Askeriye
BOA.İE.HR.	: İbnülemin Hariciye
BOA.MD.	: Mühimme Defterleri
C.	: Cilt
dn.	: Dipnot
h.	: Hüküm
Nu.	: Numara
S.	: Sayı
vd.	: Ve diğerleri
Vol.	: Volume

Tezin Başlığı: Başlangıcından Rus Hakimiyetine Kadar Kumuk Türkleri ve Tarku Şamhallığı	
Tezin Yazarı: İsmail BÜLBÜL	Danışman: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Kabul Tarihi: 21/11/2011	Sayfa Sayısı: V (ön kısım)+138 (tez)+4(ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Tarih
<p>Kafkasya tarih boyunca çeşit kavimlerin istilasına ya da göçüne sahne oldu. Bazı kavimler ise Kafkasya'ya gelerek burasını yurt edindiler. Bu kavimlerden birisi de Türkler idi. Tarihin farklı dönemlerinde Kafkasya'ya gelen çeşitli Türk boyları burada yeni bir Türk topluluğu oluşturdular. Kumuk Türkleri olarak bildiğimiz bu Türk topluluğu Tarku Şamhallığını kurdular. Şamhallığın kuruluş tarihi bilinmemekle beraber, Şamhallık XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasya'daki siyasi gelişmelerin içerisinde yer aldı. XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise bu siyasi gelişmelerin seyrini değiştirebilecek bir güce ulaştı.</p> <p>Tarku Şamhallığının en güçlü döneminde hanedan üyeleri arasında yaşanan saltanat mücadelesi Şamhallığın parçalanmasına neden oldu. Tarku Şamhallığı ile Şamhallıktan ayrılan beylikler arasında Dağıstan hâkimiyeti için yaşanan mücadele Şamhallığın gücünü zayıflattı. Ancak Kumuklar Rus ve İran saldırılarına karşı birlikte hareket etmeyi başardılar.</p> <p>Tarku Şamhallığı XVII. yüzyılın ortalarına doğru Şamhallıktan ayrılan beylikleri tekrar hâkimiyeti altına alarak eski gücüne ulaştı. Ancak II. Surhay Şamhalın ölümünden sonra tahta geçenler ülkeyi idare etme kabiliyetinden yoksun olduklarından Şamhallık giderek zayıfladı ve XVIII. yüzyılda Rusya'nın nüfuzu altına girdi. Bu dönemde Endirey Beyliği dışındaki Kumuk beylikleri ve Tarku Şamhallığı tamamen Rusya'nın hizmetinde yer aldılar. Endirey beyliği ise Rusya karşıtı ve Osmanlı Devleti yanlısı bir siyaset takip etti. Bu siyaset Endirey beyliğini dış etkilerden bir süre uzak tuttu. Ne var ki Rusya'nın Dağıstan'ı ele geçirmek için düzenlediği Hazar Denizi Seferi neticesinde Dağıstan kısa bir süreliğine Rusya'nın hâkimiyeti altına girdi. Bu dönemden itibaren gerek Osmanlı Devleti'nin gerekse İran'ın Dağıstan'ı ele geçirmek için yaptıkları girişimler sonuçsuz kaldı. Neticede Kumuklar üzerindeki Rus nüfuzu giderek arttı ve Rusya XIX. yüzyılın başlarında Kumuklardan ciddi bir direniş görmeden Tarku Şamhallığını ele geçirdi. Bu çalışmada Tarku Şamhallığının siyasi tarihi ele alınıp Şamhallığın Kafkas kavimleri ile ilişkileri ve Osmanlı, Rusya ve İran Devletleri ile münasebetleri incelenmiştir.</p>	
Anahtar kelimeler: Tarku Şamhallığı, Kumuklar, Dağıstan, Rusya, Osmanlı Devleti	

Title of the Thesis: Kumuk Turks and Tarkhu Samkhal from Beginning until the Russian Sovereignty	
Author: İsmail BÜLBÜL	Supervisor: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
Date: 21/11/2011	Nu. of pages: V(pre text)+138(main body)+4 (appendices)
Department: History	Subfield: History
<p>Caucasia witnessed either the invasion or the migration of various nations throughout the history. But some of these nations came to Caucasia and settled. One of those nations were Turks. The various Turkish tribes which came to Caucasia in the different periods of history have formed a new Turkish community. This Turkic community which we know as Kumuk Turks established Tarkhu Samkhal. Samkhal's date of establishment is unknown, but, Samkhal took part in political developments in the Caucasia beginning from the second half of the XVIth century. By the end of the XVIth century it gained the power to change the course of these political developments.</p> <p>During the most powerful period of Tarkhu Samkhal the struggle for reign among the members of the dynasty, caused the disintegration of Samkhal. The struggle between Tarkhu Samkhal and other Samkhal territories for Dagestan domination weakened Samkhal. However Kumuks successfully formed an ally against the Russian and Iranian attacks.</p> <p>Towards the mid XVIIth century, Tarkhu Samkhal regained its power by gaining ascendance over the territories that seperated from Samkhal. But after the death of the Surkhay Samkhal II. Samkhal lost ground due to the lack of governing abilities of new rulers and it fall in to Russia's power in the XVIIIth century, In that period Kumuk territories and Tarkhu Samkhal was under the control of Russia except for the Endirey territory. On the other hand Endirey territory followed a policy against Russia but adherent of the Ottoman Empire. Such policy protected Endirey territory from external influences for a while. However, as a result of Russia's Caspian Sea Campaign organized for conquering Dagestan, Russia occupied Dagestan for a short time. From this period on, attempts of the Ottoman Empire and Iran to seize Dagestan have failed. Eventually Russian influence grew up on Kumuks and early in the XIXth century Russia seized Tarkhu Samkhal without a serious resistance. As the political history of Tarkhu Samkhal was handled, the relations between Samkhal and the Caucasian tribes, and its relations between Ottoman Empire, Russia and Iran States were examined in this study.</p>	
Keywords: Tarkhu Samkhal, Kumuks, Dagestan, Russia, Ottoman Empire	

GİRİŞ

Tarihin farklı dönemlerinde Dağıstan'a yerleşen çeşitli Türk boylarından teşekkül etmiş olan Kumuklar günümüzde Rusya Federasyonunun Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Bu gün Dağıstan'da azınlık konumunda olan Kumuklar geçmişte Dağıstan'ın tamamına hükmeden Tarku Şamhallığını¹ kurmuşlardı. Tarku Şamhallığı XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasların en güçlü devletlerinden birisi oldu ve bu özelliğini XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirdi.

Tarku Şamhallığı Kafkasların siyasi tarihinde önemli bir rol oynamasına rağmen Şamhallık hakkında çok az sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki 1868'de Sbornik Svedenii o Kavkazskih Gortsah'da *Şamhalı Tarkovskiye* başlığı altında yayınlanmıştır. Burada Şamhal kelimesinin kökeni hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra Şamhallığın XVI. ve XVII. yüzyılları birkaç paragrafla anlatılmış ve Rusya'nın bölgeye nüfuz ettiği 1720'li yıllara geçilmiştir. Bundan sonraki anlatımda ise Şamhallığın Rusya ile olan ilişkileri yüzeysel bir şekilde ele alınmıştır. Şamhallık hakkındaki bu ilk araştırma neredeyse günümüze kadar yapılan çalışmalara bir model olmuştur. Araştırmacılar ya kaynak açısından zengin olan Çolpan Şamhal dönemini ve takip eden birkaç on yılı ele almışlar ya da 1770'li yıllar ve sonrasını incelemişlerdir. Bu yüzden günümüze kadar Şamhallığın XVII. ve kısmen XVIII. yüzyılları gizemini korumuştur. Bu durum günümüzde yapılan araştırmalarla büyük ölçüde giderilmeye çalışılmaktadır. Bu konuda özellikle başta Kamil Aliyev olmak üzere Kumuk kökenli tarihçilerin büyük bir çaba sarf ettikleri söylenebilir.

Çalışmamızda kullandığımız kaynaklar Türkçe, Rusça ve İngilizce gibi farklı dillerde yazılmıştır. Bu yüzden şahıs ve yer isimleri farklı şekillerde karşımıza çıkmıştır. Mesela Rus ve İran kaynaklarında geçen Mut ismi, Osmanlı kaynaklarında Mahmud; Rus kaynaklarında geçen Bammat ismi ise İran kaynaklarında Mehemed, Osmanlı kaynaklarında Mehmed olarak yazılmıştır. Bu gibi durumlarda ismin orijinaline sadık kalınmıştır.

¹ Kaynaklarda Kumukların kurmuş olduğu devlet için Tarku Şamhallığı ifadesi kullanılmaktadır.

Tarku Şamhallığının Çolpan Şamhalın ölümünden sonra parçalanması ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı Kumuk beyliklerinin ortaya çıkışı Tarku merkezli bir anlatımı zorlaştırmıştır. Bu hâl karşısında ister istemez en güçlü beylik metnin merkezini oluşturmuştur.

Araştırmanın Konusu

Tez konumuzu Kumuk Türkleri olarak belirlediğimizde Kumukları siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda olmak üzere bütün yönleriyle ele almayı tasarlamıştık. Ancak literatür taraması ve kaynakların incelenmesi neticesinde sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın başlı başına bir araştırma konusu olduğunu tespit ettik. Bu yüzden konuyu Kumukların siyasi tarihi ile sınırlandırdık.

Tezimizin merkezinde Kumuk Türkleri tarafından idare edilen Tarku Şamhallığı yer almaktadır. Kaynaklar Tarku Şamhallığının kuruluş dönemi hakkında çok fazla bilgi vermemektedir. Ancak Şamhallığın XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemine ilişkin çok sayıda veri bulunmaktadır. Bununla birlikte Tarku Şamhallığının kaynak açısından zengin olan bu dönemi çok fazla incelenmiş değildir. Bu tezde Tarku Şamhallığının siyasi tarihi incelenip Şamhallığın hem Kafkasya'nın hem de Kafkasya'yı çevreleyen ülkelerin siyasi tarihi açısından önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. “Kafkasya'nın Genel Durumu ve Kumuklar” başlığını taşıyan birinci bölümde Kafkasya coğrafyası ve bu coğrafyada yaşayan kavimler tanıtılmış, XVI. yüzyıla kadar Kafkas coğrafyasının siyasi tarihine kısaca değinilmiş ve Tarku Şamhallığı ile alakalı bazı kavramlar açıklanmıştır.

İkinci bölüm “Tarku Şamhallığı'nın Yükselişi” başlığı altında ele alınmıştır. Burada mevcut kaynaklar ışığında Şamhallığın yaklaşık yüz elli yıllık tarihi incelenmiştir: Şamhallığın Kafkasya'nın en güçlü devleti haline gelişi, Endirey Beyliğinin Şamhallıktan ayrılışı, Şamhallık ile Endirey Beyliği arasındaki mücadeleler ve Şamhallığın eski gücüne kavuşması anlatılmıştır. Elbette ki bu anlatım Kafkasya için birbirleri ile mücadele eden Osmanlı, Rusya ve İran Devletlerinin politikaları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde “Tarku Şamhallığı ve Kumukların Rusya’nın Nüfuzuna Girişi” başlığını ile Tarku Şamhallığının XVIII. yüzyıldaki siyasi tarihi incelenmiştir. Bu bölümde Şamhallığın iç mücadeleler ve basiretsiz yöneticiler nedeniyle eski gücünü kaybetmesi, Şamhallığın Rusya’nın nüfuzu altına girişi, bir önceki yüzyılda olduğu gibi yine Osmanlı, Rusya ve İran Devletlerinin bölgeyi ele geçirmek için yaptıkları mücadelelerde Şamhallığın oynadığı rol, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan’ın kuzeyinde ortaya çıkan Hanlıkların birbirleri ile rekabetinde Kumukların konumu ve Şamhallığın Rusya tarafından ele geçirilişi anlatılmıştır.

Sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapıp elde edilen bulgular takdim edilmiştir.

Araştırmanın Önemi

Kumuk Türkleri tarafından kurulan Tarku Şamhallığı Dağıstan’ın çeşitli kavimlerini bir çatı altında toplamayı ve Dağıstan’ı dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı korumayı başarmıştır. Bu özelliği ile Tarku Şamhallığı Kafkasya tarihi açısından ayrı bir yere sahiptir. Buna karşılık Şamhallık hakkında yapılan çalışmalar yok denecek kadar az ve Şamhallığın önemini ortaya koymaktan uzaktır. Mevcut çalışmaların büyük bir kısmı da Osmanlı ve Rusya’nın Kafkasya ile olan ilişkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Bu tez çalışması ile Tarku Şamhallığının bilinmeyen noktalarına ışık tutmak ve Şamhallığın Kafkasya tarihi açısından önemini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Kullanılan Kaynaklar

Kafkasya jeopolitik konumu itibarıyla Osmanlı-Rusya-İran arasında nüfuz mücadelesine tanık olmuştur. Bu mücadelenin bir neticesi olarak Kafkasya’ya dair çok sayıda yazılı belge vücuda getirilmiştir. Ayrıca dönemin tarihçileri tarafından yazılan kroniklerde de sık sık bu mücadelelere yer verilmiştir. Bu belge ve kronikler adı geçen ülkelerin Kafkasya ile ilişkilerinin boyutunu ortaya koyarken aynı zamanda bölge halkının siyasi, sosyal ve kültürel tarihine de ışık tutmaktadırlar. Bu tez çalışmasında Osmanlı-Rus arşiv belgeleri ile Osmanlı-Rus-İran kroniklerinden ve farklı tarihlerde Kafkasya’ya gelen seyyahların seyahatnamelerinden istifa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik belirli bir politikası bulunmadığından Osmanlı arşiv belgeleri ve kronikleri Kafkasya tarihi açısından doyurucu bilgi vermemektedirler. Benzer bir olgu İran kroniklerinde de karşımıza çıkmaktadır. Rus arşiv belgelerine gelince: Ruslar Astrahan'ı ele geçirdikten sonra sistemli bir şekilde Kafkasya içlerine ilerlemeye başlamıştı. Ruslar hem bu ilerleyişi kolaylaştırmak hem de Kafkasya'yı Rusya'nın bir parçası haline getirmek amacıyla bölgeyi yakından tanımak için büyük bir çaba sarf etmişlerdi. Neticede bu amaç, Kafkasya ile alakalı çok sayıda belgenin oluşmasına neden olmuştur.

Bu tez çalışmasında kullanılan kaynakları üç ana başlık altında incelemek mümkündür. Birinci başlık altında arşiv belgeleri, ikincisinde dönemin tarihçileri tarafından yazılan kronikleri, üçüncüsünde ise gerek adı geçen devletlerden gerekse Avrupa ülkelerinden Kafkasya'ya gelen seyyahların seyahatnameleri yer alır.

Arşiv belgeleri Rus ve Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Çalışmamız sırasında Rus arşivlerinden doğrudan istifade edemedik. Bu eksiklik Rus arşivlerinden yararlanılarak hazırlanmış eserlerden ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli araştırmacılar tarafından yayınlanan Rus arşiv belgelerinden istifade edilerek giderilmeye çalışıldı. Aşağıda çalışmamızda kullanılan bu yayınlar hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

G. Butkova 1869'da yayınladığı "*Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god.*," adlı eserini Rus arşiv belgelerine dayanarak hazırlanmıştır. Eserinin ilk bölümü 1722-1803 yılları arasında Kafkaslardaki Rus ilerleyişini konu edinir. Burada bazı arşiv belgeleri özetlenerek verilmiştir. Butkova ikinci bölümde ise 1722-1803 tarihleri arasında önemli gördüğü belgeleri yayınlamıştır. Bunların içerisinde Kumukları ilgilendiren tam metni yayınlanmış bir belge bulunmamaktadır. Ancak arşiv belgelerinden istifade edilerek hazırlanmış birinci bölümde özellikle I. Petro döneminde Kumuk-Rus ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Bu yüzden Butkova'nın çalışması önem arz etmektedir.

S. A. Belokurova'nın 1889'da yayınladığı "*Snoşeniya Rossia s Kavkazom (1578-1613)*" adlı eseri Kafkasya tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Belokurova eserinde Rusya'nın Gürcüler, Çerkesler ve Kumuklarla olan ilişkilerine ışık tutan belgelere yer vermiştir. Bu belgeler Gürcü, Çerkes ve Kumuk yöneticilerine

gönderilen Rus elçileri tarafından hazırlanan raporlardan ve bu yöneticilerin Rusya'ya gönderdiği elçilerle Rus yetkililerinin yaptığı görüşmeleri ihtiva eden tutanaklardan oluşmaktadır.

1898'de N. İ. Veselovskago tarafından derlenen ve Rus-İran ilişkileri konu edinen üç ciltlik *“Pamyatniki Diplomatıçeskih i Torgovıh Snoşeniy Moskovskoy Rusi s Persiey”* adlı eserde Kumuk topraklarından geçen Rus elçilerinin burada bulunduğu temaslara dair bilgiler yer almaktadır.

1958'de Y. N. Kuşeva'nın editörlüğünde hazırlanan *“Russko-Dagestanskıe Otnoşeniia XVII-pervoi četvertii XVIII vv: Dokumenty i Materialy”* isimli çalışma doğrudan Rus-Dağıstan ilişkilerini konu edinmektedir. Bu çalışmayı tamamlayıcı nitelikte olan bir başka eser 1988'de V.G. Gadjiev'in editörlüğünde *“Russko-Dagestanskıe Otnoşeniia v XVII naçale XIX. v: Sbornik Dokumentov”* adı ile yayınlanmıştır. G. L. Bohdarevskogo ve G. H. Kolbaya'nın 1998'de yayınladıkları *“Dokumentalnaya İstoriya Obrazovaniya Mnogonatsionalnogo Gosudarstva Rossiyskogo. V. 4-h kn. Kn. 1. Rossiya i Severnyı Kavkaz v XVI-XIX Vekah”* adlı eserde ise Kuşeva ve Gadjiev'in çalışmalarındaki bazı belgeler yeniden neşredildiği gibi daha önce yayınlanmamış arşiv belgeleri de araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Yayınlanmış Rus arşiv belgeleri Tarku Şamhalarının ve Kumuk beylerinin Rus yetkililerine gönderdiği mektupları, Rus yetkililerinin bu mektuplara verdiği cevapları, Astrahan ve Terek voyvodalarının Dağıstan'daki siyasi gelişmeler hakkındaki raporlarını ve merkezden Astrahan ve Terek'e gönderilen Dağıstan ile ilgili işlerle alakalı emirleri konu edinir. Yayınlanmış arşiv belgeleri Kumuk tarihinin bilinmeyen noktalarına ışık tutmakla beraber bu belgelerin toplandığı kitaplar bir amaca hizmet etmek için hazırlanmıştır. Kuşeva'nın editörlüğünü yaptığı kitaba bir önsöz yazan Rus tarihçi R. G. Marşaev bu amacın *“Dağıstan halklarının Rusya'ya nasıl adapte olduklarını anlamak”* olduğunu belirtmiştir (Russko-Dagestanskıe...,¹ 1958:5). Bu amaç doğrultusunda yapılan çalışmalarda Kumukların Rus karşıtı politikalarını yansıtacak belgelere yer verilmemiştir.

¹ Eserin tam adı *“Russko-Dagestanskıe Otnoşeniia XVII- pervoi četverti XVIII vv.: Dokumenty i Materialy”* dir. Bundan sonra *“Russko-Dagestanskıe...”* adı ile gösterilecektir.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv’indeki “*Divân-ı Hümayûn ve Bâb-ı Âsafî Defterleri*” tasnifinde yer alan *Mühimme Defterleri*’nde Kumuklarla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu defterlere Kafkasya ile ilgili meseleler için bu bölgeden sorumlu paşalara gönderilen emirler ve Kumukları Rusya veya İran’a karşı Osmanlıların yanında savaşa çağıran mektuplar kaydedilmiştir. Mühimme Defterlerinde yer alan kayıtlar Osmanlıların Rusya veya İran ile savaş halinde olduğu dönemlerde yoğunlaşmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki *Cevdet ve İbnülemin* tasniflerinde çok fazla olmamakla birlikte bazı önemli belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerin başında İstanbul’a gelen Kumuk elçilerine yapılan masrafları gösteren tezkireler, bölgeden sorumlu paşaların ve Dağıstan yöneticilerinin Dağıstan’daki siyasi olaylar hakkında İstanbul’a gönderdikleri mektuplar ve Dağıstan yöneticilerine verilen rütbe, mevki ve hediyelere dair kayıtlar gelmektedir.

Kumuklar hakkında bilgi veren bir diğer belge grubu *Hatt-ı Hümayun* tasnifinde yer alır. Bu tasnifteki belgeler XVIII. yüzyıl sonlarına doğru artmaktadır. Bunlar Osmanlıların doğu sınırında görevli olan paşaların ve Dağıstan yöneticilerinin İstanbul’a gönderdiği yazılardan oluşmaktadır.

Bunların dışında Feridun Bey’in “*Münşeat-ı Selatin*” adlı eserinde Tarku Şamhal’ına gönderilen birkaç mektup ve Şamhala verilen bir istimâletnâme bulunmaktadır. Yine Başbakanlık Osmanlı Arşiv Müdürlüğü tarafından 1992 ve 1993 yıllarında iki cilt halinde hazırlanıp yayınlanan “*Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*” adlı eserde Kumuklarla alakalı bazı belgelere yer verilmiştir. Çalışma sırasında bu eserlerden de istifade edilmiştir.

Yaptığımız çalışma sırasında Osmanlı belgelerinde bazı kavramlara farklı anlamlar yüklendiğini gördük. Mesela bu belgelerde *Tarku Şamhalı* ya da *Tarku Şamhallığı* tabirleri çok fazla kullanılmamış bunun yerine *Dağıstan Hakimi* veya *Dağıstanlılar* ifadelerine yer verilmiştir. Ancak bu belgelerin tetkikinden sonra Dağıstan Hakimi unvanının bazen Tarku Şamhalı bazen Kaytak Usumisi bazen de Gazikumuk Hanı için kullanıldığı tespit edilmiştir. Dağıstanlılar ifadesiyle de Sünni Müslümanlar kastedilmiştir.

Kaynaklar konusunda yapılan tasnifin ikinci grubunu *Kronikler* oluşturmaktadır. Kumuklar hakkında bilgi veren kroniklerin ilki Safevi tarihçisi Hasan-ı Rumlu'nun "*Ahsenü't-Tevârih*" adlı eseridir. Hasan-ı Rumlu Azerbaycan Valisi Elkas Mirza'nın Şah Tahmasb'a karşı isyanını anlatırken Kumuklardan bahsetmektedir.

Osmanlıların 1578'de Lala Mustafa Paşa komutasında Kafkasya üzerine düzenledikleri sefere katılan Âsafî Dal Mehmed Çelebi (*Şecâ'atnâme*), Ebubekir bin Abdullah (*Şark Seferleri*) ve Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (*Kühü'l Âhbâr*) eserlerinde Kumuklar hakkında geniş bir malumat vardır. Bunlardan Ebubekir bin Abdullah dışındakiler Çolpan Şamhal ile bizzat görüştiklerini kaydederler. Yine bu seferi anlatan ve Yunus Zeyrek tarafından yayına hazırlanan "*Târih-i Osman Paşa*" adlı anonim eserde Kumuklara değinilmiştir. Osmanlıların Kafkasya Seferi'nden bahseden dönemin Osmanlı vakanüvisi Naîmâ Mustafa Efendi Tarku Şamhal'ı Çolpan'ın Osmanlılara karşı tutumunu ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.

Naima'nın çağdaşı olan Safevi tarihçisi Münşi İskender Bey'in "*Târih-i Âlem-ı Ârâ-yı Abbâsî*" adlı eseri Çolpan Şamhal ile Safeviler arasındaki ilişkilere ve I. Tahmasb'ın Kumuk kökenli eşinden doğan Perihan Hanım'ın Safevi tarihinde oynadığı role değinmektedir. *Târih-i Âlem-ı Ârâ-yı Abbâsî* Farsça olduğundan bu çalışmada Roger M. Savory tarafından "*History of Shah 'Abbas the Great*" adı ile İngilizceye tercüme edilen eserden istifa edilmiştir.

Katip Çelebi "*Kitâb-ı Cihânnümâ*" adlı eserinde hem Kumuk coğrafyasına hem de Kumukların siyasi tarihine dair bilgiler vermiştir. O, eserine bir Kafkasya haritası koyarak Kumuk sahasını göstermiştir. Bu haritada Lezgileri Kumukların kuzeyinde göstermesi dışında Dağıstan'ın XVII. yüzyıldaki etnik coğrafyasını doğru bir şekilde verdiği söylenebilir.

Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın "*Nusretnâme*"sinde Osmanlıların Azak'ı Ruslardan geri almak için Kumuklarla yaptığı işbirliği anlatılmaktadır. Bu olaya değinen başka bir kaynak olmadığından Nusretnâme önem arz etmektedir. Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın çağdaşı olan ve 1714-1721 yılları arasında vakanüvislik görevinde bulunan Mehmed Raşid'in "*Tarih-i Raşid*" adlı eserinde

Kafkaslar Osmanlı-Rus ilişkileri çerçevesinde ele alındığından Kumuklara dair çok az bilgi bulunmaktadır.

Karşlı Bedreddinzâde Mîrlivâ Ali Bey'in 1722 sonbaharında Sadrazam Damad İbrahim Paşa'ya sunduğu "*Kaa'ime*" adlı raporda 1705-1722 yılları arasında Kafkasya'da meydana gelen olaylar anlatılmıştır. Kaa'ime 1976'da Fahrettin Kırzioğlu tarafından neşredilmiştir. Fahrettin Kırzioğlu Mîrlivâ Ali Bey'in Kaa'ime'yi İran'da kaleme aldığını tespit etmiştir (Karşlı Bedreddinzâde..., 1976:94). Mîrlivâ Ali Bey büyük bir ihtimalle olayların geçtiği bölgeleri ziyaret ederek olaylar hakkında sıhhatli bilgi toplamıştı.

Subhî Mehmed Efendi'nin "*Subhî Tarihi*" (1143-1156) ve Süleyman İzzî'nin "*İzzî Tarihi*"inde (1157-1165) Osmanlı-İran Savaşlarına geniş ver verilmiş ve Dağıstanlıların siyasi durumu da bu savaşlar içerisinde değerlendirilmiştir. Bu iki kronik Tarku Şamhalı ile Kaytak Usumisi ve Gazikumuk Hanı arasındaki rekabete ışık tutmaktadır.

Ahmed Vâsıf Efendi'nin "*Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*" isimli eserinde XVIII. yüzyıl sonlarında Kafkaslardaki siyasi olaylar anlatılmıştır. Bu olaylar içerisinde Kumuk beylerinin İmam Mansur ile birlikte Kızılyar üzerine ortaklaşa düzenledikleri seferden bahsetmesi onun eserini Kumuk tarihi açısından önemli kılmıştır.

Kroniklerin dışında Kırım tarihine değinen genel tarih kitaplarında zaman zaman Kumuklardan bahsedilmiştir. Bunlardan Kefeli İbrahim Efendi "*Tevârih-i Tatar Han ve Tağıstan ve Mosko ve Deşt-i Kıpçak*" (1736) adlı eserinde Moğolların Dağıstan'a gelişi, Timur'un Kafkaslardaki fütuhâtı, Osman Paşa'nın Dağıstan'daki faaliyetleri ve Rusların Dağıstan'a gelişi hakkında kısaca bilgi vermiştir. Kırım Hanlarının tarihini yazan Kırımî el-Hâc Abdulgaffar "*Umdetü't-Tevârih*", Halim Geray Sultan ise "*Gülbün-i Hânân*" adlı eserlerinde Kırım-Kumuk ilişkilerine atıfta bulunmuşlardır. Ahmed Câvid Bey'in Osmanlı-Rus ilişkilerini konu edinen "*Müntehabât*" adlı eserinde ise Rus-Kumuk ilişkilerine değinilmiştir.

A. Bakıhanov'un "*Gülistan-ı İrem*" ve Mirza Hasan Efendi'nin "*Âsâr-ı Dağıstan*" adlı eserleri Kafkasya tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bakıhanov eserini İran, Osmanlı, Arap ve Rus kaynaklarından istifade ederek hazırlamıştır.

1819'da Tiflis'e gelip Rus ordusunda Doğu dilleri tercümanı olarak yirmi altı yıl hizmet veren Bakıhanov eserinde görüp işittiklerini de değerlendirmiş olmalıdır (Gayıbov, 2008:219). Bakıhanov, Bakü Hanları hanedanına mensup olmasına ve Rusların hizmetinde bulunmasına rağmen eserini tarafsız bir bakış açısı ile yazmaya çalışmıştır. Gülistan-ı İrem için Kafkasya merkezli bir İran tarihi denilebilir.

Mirza Hasan Efendi'nin yazdığı Âsâr-ı Dağıstan adından da anlaşılacağı gibi Dağıstan'a hasredilmiş bir çalışmadır. 1929 yılında Âsâr-ı Dağıstan'ı Rusçaya tercüme eden A. Hasanov, Mirza Hasan Efendi'nin eserini Arap, İran ve Osmanlı kaynaklarından istifade ederek hazırladığını belirtmiştir (Mirza Hasan Efendi, 2003:3). Mirza Hasan Efendi farklı kaynakları kullanmakla birlikte sık sık Gülistan-ı İrem'den alıntılar yapmıştır. Mirza Hasan Efendi'nin olaylara bakışı ile Bakıhanov'un bakışı arasındaki benzerlik onun Bakıhanov'un etkisinde kaldığını göstermektedir.

Kaynaklar konusundaki tasnifin üçüncü grubunu ise seyahatnameler oluşturmaktadır. Bu seyahatnamelerin ilki Adam Olearius tarafından kaleme alınmıştır. Adam Olearius, Holşteyn Dükü III. Fredik'in İran'a gönderdiği elçilik heyetinde katiplik görevinde bulunmuş, 1633'te Almanya'dan başlayıp İran'a ve oradan da tekrar Almanya'ya uzanan yolculuğunu kaleme almıştır. Bu yolculuk beş yıl sürmüştür. Alman elçilik heyeti 1638'de İran'daki görevini tamamladıktan sonra Dağıstan üzerinden Almanya'ya geri dönmüştür. Elçilik heyeti Dağıstan'da Buynak-Tarku-Endirey güzergâhını kullanmıştır. Adam Olearius, Seyahatnamesi'nde Buynaklıların kendilerine karşı düşmanca tutumlarını ve Tarkuda Şamhal ve akrabaları tarafından misafir edilişlerini anlatmıştır. Buna ilaveten bu şehirlerdeki sosyo-ekonomik yapıya değinmiştir.

Kumuklar hakkında bilgi veren bir diğer seyyah *Evliya Çelebi*'dir. Evliya Çelebi 1666'da Dağıstan'a gelmiştir. O, Kumukların siyasi ve sosyo-ekonomik hayatına ilişkin önemli bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi muhtemelen Müslüman olduğu için Tarku'da rahat bir şekilde dolaşma imkanına sahip olmuş ve bu sayede Tarku şehrini ayrıntılı bir şekilde tasvir edebilmiştir.

Adam Olearius ve Evliya Çelebi ile çağdaş olan ve birkaç defa Anadolu üzerinden İran'a yolculuk eden *Jean-Baptiste Tavernier*, Kafkasya ile ilgili bilgi verirken

Kumuklardan da bahsetmiştir. O, Seyahatnamesi'nde İran kültürünün Kumuklar üzerindeki etkisine değinmiştir.

I. Petro'nun 1715'te İran'a gönderdiği elçilik heyetinde yer alan İskoç asıllı *John Bell* ve 1743'te İran'a giden İngiliz seyyah *Jonas Hanway* Kafkasya'daki ekonomik faaliyetler hakkında dikkate değer bilgiler vermişler ve bu çerçevede zaman zaman Kumuklardan bahsetmişlerdir.

Kafkasya ile ilgili çalışmaların çokluğuna oranla Kumuklarla ilgili az miktarda eser verildiği söylenebilir. Bunun sebepleri arasında Kumuklarla ilgili bilgi veren kaynakların dağınık bir halde olması, kaynakların çoğu zaman birbiri ile çelişen bilgiler vermesi ve bazı dönemlere ait hiçbir bilginin bulunmaması başta gelmektedir. Bu yüzden Kumuklar ya Kafkasya ya da Dağıstan merkezli çalışmalarda, önemli sayılabilecek olaylar içerisinde ele alınmıştır. Mesela çalışma sırasında sık sık müracaat edilen Mirza Bala'nın İslam Ansiklopedisi'ndeki "*Kumuk*" Maddesi (1952), Şerafettin Erel'in *Dağıstan ve Dağıstanlılar* (1961), Fahrettin Kırzioğlu'nun *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi* (1967), Cemal Gökçe'nin *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti* (1979), John Baddeley'in *Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil* (1995) ve Sadık Bilge'nin *Osmanlı Devleti ve Kafkasya* (2005) adlı eserlerinde az önce sayılan sebeplerden dolayı Kumuk tarihi ile ilgili bilgiler son derece sınırlıdır.

Kaynak konusunda biraz daha şanslı olan Rus araştırmacılarının çalışmalarında bile Kumukların siyasi tarihi yeterince ele alınmamıştır. Mesela Rus tarih literatüründe Kumuklar hakkında yapılan çalışmaların ilki olarak kabul edebileceğimiz ve daha önce bahsettiğimiz *Şamhalı Tarkovskiye* isimli çalışma buna bir örnektir. Yine Kumuklarla ilgili ilk ciddi çalışmalardan sayılan S. Ş. Gadjeva'nın "*Kumuki*" (1961) adlı eserinde Kumukların siyasi tarihi kısaca ele alınmış, bazı dönemlere hiç değinilmemiştir.

Kumuk tarihinin kaynakları konusundaki sıkıntılar devam etmekle beraber son yirmi yılda yeni kaynakların keşfi, bu alandaki araştırmacılarının sayısının artması ve bilgisayar teknolojisinin bilimsel araştırmalarda yaygın bir şekilde kullanılması ile birlikte Kumuk tarihinin karanlık noktaları aydınlatılmaya başlanmıştır. Bu konuda Kumuk tarihçisi Kamil Aliyev'in büyük bir çaba sarf ettiği söylenebilir. O gerek Şamhallar hakkında gerekse Şamhallık hakkında

yazdığı eserlerle bu alandaki büyük bir boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Üstelik bu eserlerinin bir kısmını ve Kumuk tarihi ile alakalı kaynaklardan bazılarını internet ortamına sunmuştur¹. Bu internet sitesinde Kamil Aliyev'in yanı sıra A. Akbiev, Z. T. Gadjiev, A. S. Şmelyev, A. Tamay ve Yusuf İdrisov'un Kumuk tarihine ilişkin yazılarına ulaşmak da mümkündür.

¹ Bu siteye <http://kumukia.ru/index.php> linkinden ulaşılabilir.

BÖLÜM 1: KAFKASYA'NIN GENEL DURUMU VE KUMUKLAR

1.1. Kafkasya'nın Coğrafi Özellikleri

Kafkasya batıda Karadeniz, kuzeyde Doğu Avrupa ovaları, doğuda Hazar Denizi ve güneyde İran platosu arasında kalan dağlık bölgenin adıdır. Batıda Taman yarımadasından başlayıp doğuda Apşeron yarımadasına kadar uzanan Kafkas sıradağları tarafından ikiye ayrılır. Dağların kuzeyi Kuzey Kafkasya, güneyi ise Transkafkasya (Mâvera-i Kafkas/Kafkas Ötesi) adı ile anılır (Volodicheva, 2002:350).

Kuzey Kafkasya'da, Doğu Avrupa ovalarına doğru yavaş yavaş meyil kazanarak genişleyen düzlükler mevcuttur. Bu düzlükler bahar ayında çok kısa bir süreliğine gür bitki örtüsü ile kaplanır. Yılın diğer mevsimlerinde çölü andırır. Bölgenin batısında, Karadeniz'e yakın Kuban havzasında, tarıma elverişli topraklar bulunur. Doğuda, bilhassa nehirlerin Hazar'a döküldüğü yerler sazlık arazilerden oluşan bataklıklarla kaplıdır¹. Burada bitki örtüsü son derece azdır. Bu coğrafi durum, nüfusun Terek ve Kuban nehirleri etrafında yoğunlaşmasına neden olmuştur (Allen, 1953:3 vd.).

Kuzey Kafkasya'nın doğusunu Dağıstan teşkil eder. Dağıstan Türkçe “dağ” ve Farsça “istan” kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Dağıstan kuzeyde Kuma nehri, güneyde Kür nehri, doğuda Hazar Denizi, batıda ise Gürcistan ve Çerkes toprakları ile sınırlıdır (Bala, 1955:448; Erel, 1961:3).

Dağıstan coğrafi açıdan Kuzey, Orta ve Güney olmak üzere üçe ayrılır. Kuzey Dağıstan Sulak-Terek-Kuma düzlüğünden oluşur. Nüfus bu nehirlerin etrafında yoğunlaşmaktadır. Nehirlerin dışında kalan bölgeler susuz ve kıraç bir bozkıra; kışları -40, yazları ise +40 dereceye varan sıcaklığa; sert bir iklime sahiptir.

¹ XVII. yüzyılın ortalarında İdil yoluyla Astrahan'a gelen Adam Olearius bu bataklıkların nehir yolu ile Hazar Deniz'ine açılmak isteyenlerin önünde engel teşkil ettiğinden bahseder. Bununla birlikte bataklıkların vahşi kazlara ve ördeklere ev sahipliği yaptığını, bu kuşların yanı sıra bataklıklarda çok çeşitli yaban hayvanlarının bulunduğu, bunların insanların beslenmesinde önemli bir yere sahip olduğuna değinir (Adam Olearius, 1662: 169-170). 1715'te Astrahan'a gelen İngiliz seyyah John Bell ise seyahatnamesinde bu bataklıkların başta sivrisinekler olmak üzere bir çok zararlı haşeratı barındırdığını, ancak bunların Hazar Denizi'nden esen soğuk rüzgarlarla dağıldığını yazmaktadır (John Bell, 1806:25-26).

Kuma ile Terek arasında birçok bataklık ve tuz gölü vardır¹. Bölgenin en yüksek yeri 26 metredir (Cevdet Paşa, 1995:95; Bala, 1995:448):

Orta Dağıstan Sulak Nehri'nin güneyinden başlayıp Derbend'de son bulur. Orta Dağıstan Hazar kıyısında Derbend'den Tarku'ya kadar uzanan 1,5-30 km genişliğindeki sahil şeridi dışında dağlarla kaplıdır. Bu dağların en önemlileri Şah ve Salavat Dağları ile Andi sıradağlarıdır. Dağların ortalama yüksekliği 3.000 metredir. Sulak nehrine dökülen Andı-Koysu, Avar-Koysu, Kara-Koysu ve Kızı Kumuk-Koysu bu dağlardan doğar². Bu sular, dağlarda dik ve derin vadiler meydana getirmiştir. Tarku ve Endirey gibi bazı önemli Kumuk yerleşim yerleri bu vadilerin ulaşılması güç kesimlerinde kurulmuştur. Yine Avar, Lak ve Lezgi kavimleri bu yüksek dağlarda yaşarlar. Orta Dağıstan dağlık bir bölge olmasına rağmen hayvancılık için elverişli otlaklara sahiptir (Erel, 1961:6; Bala, 1995:448)³.

Güney Dağıstan Derbend'den başlayıp Kafkas sıradağlarının güney eteklerini içine alan kısımdır. Şirvan'ın büyük bir kısmı Güney Dağıstan sınırları içerisinde. Bu yüzden Şirvan hem Dağıstan'ın hem de Azerbaycan'ın siyasi, sosyal ve ekonomik tarihinin bir parçasıdır (Bala, 1995:448; Erel, 1961:6; Cevdet Paşa, 1991:95). XVII. ve XVIII. yüzyıl seyyahları bu bölgenin zirai ve ticari açıdan önemli olduğunu

¹ 1746'da İran'a giden İngiliz seyyah Jonas Hanway seyahatnamesinde Kuma Nehri'ni geçtikten sonra hiçbir tepelik alanın bulunmadığı bir bozkıra geldiklerini, burada *Adak Gölü* yakınlığında kamp kurduklarını ve bu gölün suyunun tuzlu olduğunu yazmaktadır. Yolculuğuna devam eden Jonas Hanway, 3 Eylül'de yenildiğinde canlıların ölümüne yol açan bitkilerin yetiştiği *Bekşef Moyak* suyu kenarına geldiklerini anlatmaktadır. Bundan sonra baş ağrısına ve gut hastalığına iyi gelen bir tuz gölünün bulunduğu çorak bir ovaya ulaştıklarını ifade etmektedir (Jonas Hanway, 1753:362-364).

² Adam Olearius ve Evliya Çelebi'nin çağdaşı olan Fransız seyyah Jean-Baptiste Tavernier Kumukların Kafkas dağlarından doğan sular üzerinde çok sayıda değirmen inşa ettiklerini ve bu suları İranlılardan öğrendikleri kanal sistemi ile tarlalarını sulamakta kullandıklarını anlatmaktadır. Tavernier bu suların balık açısından zengin olduğunu vurgulamaktadır. O, Ekim ve Kasım aylarında Koysu nehrinde avlanan balıkların yağının ticari değerinin olduğunu da belirtmektedir (Tavernier, 2006:311). Adam Olearius balıkçılığın Endirey'de önemli bir geçim kaynağı olduğunu yazmaktadır (Adam Olearius, 1662:413). Evliya Çelebi ise Çerkez topraklarındaki Bahsan Nehri'ndeki balıklar için şunları anlatmaktadır: "...ırgı balığı derler bir balık çıkar, aslâ bir diyâr balığına benzemez...lezzeti meğer İngiliz cezîresi vilâyetinin serdelye balığı lezzeti ola...misk gibi bir güne râyiha-i tayyibesi vardır..." (Evliya Çelebi, 2003:295).

³ 1728'de Astrahan'dan Şirvan'a yolculuk eden J. G. Gerber bu bölgeyi tasvir eden bir eser kaleme almıştır. Eserinde Terek'ten Şirvan'a kadar olan sahada hayvancılığın en önemli ekonomik faaliyetlerden birisi olduğunu, hatta bazı yerlerde tek geçim kaynağı olduğunu yazmaktadır (J. G. Gerber, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm Erişim Tarihi, 24.04.2011.). Yine Avar, Lak ve Lezgilerin kışın hayvanlarını Kumuk düzlüklerine indirdikleri ve burada hayvanlarını otlamak Şamhal'a cüzzi miktarda vergi ödedikleri bilinmektedir (Grigorianz, 1??? :192).

vurgularlar (Bkz. Adam Olearius, 1662:222-223; Evliya Çelebi; 2003:303-306; John Bell, 1806:46-47; Jonas Hanway, 1753:367-368).

Transkafkasya bugünkü Gürcistan'ı, Ermenistan'ı ve Azerbaycan'ın kuzeyini kapsamaktadır. Genel olarak dağlardan ve yüksek platolardan oluşur. En önemli nehirleri Anadolu'dan doğan Kür ve Aras nehirleridir (Allen, 1953:3). Kafkas Dağları kuzeyin sert rüzgarlarının güneye geçişini önler. Bu yüzden iklim kuzeye göre daha ılımandır. Bu durum tarım ürünlerinin çeşitliliğini arttırmıştır. Transkafkasya'nın güney doğusunda denizin etkisi ile sıcak bir iklim hüküm sürer ve burada yer yer çöllere rastlanır. Bu bölgenin daha güneyi ise yüksek yaylalarla çevrilidir (Anisimof, 1926:3).

Kafkas sıradağları Kuzey Kafkasya ile Transkafkasya arasında doğal bir sınır oluşturur. Bu sınır birkaç yerden geçit vermektedir. Bu geçitler Derbend, Daryal, Avar, Karuyan ve Mamisun'dur. Derbend, Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasında yer alır. Kafkasların siyasi tarihinde en çok adı geçen geçittir. Derbend Araplar tarafından "*Bab-ül-Ebvab*" adıyla bilinir. Türkler ise buraya "*Demirkapı/Temirkapı*" adını vermiştir (Erel, 1961:9). Daryal geçidi "*Bab-ül Alan*" ismiyle de anılır. Rusların bölgeyi ele geçirmesi ile bu geçit iki arabanın seyrini mümkün kılacak şekilde genişletilmiş ve "*Askeri Gürcü Yolu*" adıyla anılmaya başlanmıştır¹. Tiflis'i Kafkasların kuzeyine bağlayan en önemli geçittir (Anisimof, 1926:178). Avar geçidi Buynak, Avar ve Ansok istikametinde ilerleyerek Kahetya'ya girer. Derbend ve Daryal geçitleri arasındadır. Karuyan geçidi Zakatala'dan kuzeye doğru giden yol üzerindedir. Bu yol dağlık bölgede iki kola ayrılır. Birinci kol Gazikumuk topraklarına girer. İkinci kol ise Avar geçidine giden bir yola bağlanır. Mamisun geçidi Daryal ile Avar geçidi arasında Çeçenistan içinden Gürcistan'a çıkan yol üzerinde yer alır (Erel, 1961:12).

1.2. Kafkas Kavimleri

Kafkasya coğrafi konumu ve coğrafi yapısı itibariyle farklı milletlerin teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Kafkaslar Avrupa'yı Anadolu'ya, İran'a, Arap Yarımadasına ve oradan Afrika kıtasına bağlayan en önemli yollardan birisidir (Bkz. Heyd,

¹ 1829'da Kafkasya üzerinden Erzurum'a seyahat eden ünlü Rus yazar Aleksandr Puşkin Daryal Geçidi hakkında şunları yazmıştır: "*Birbirine koşut iki kaya duvarının arasından geçiyor gibiyiz. Çok dar bir geçit...Başımızın üstünde bir gök parçası, mavi bir şerit gibi uzanıp gidiyor.*" (Aleksandr Ruşkin, 2008:19-20).

2000). Kafkasların etrafında kurulan ülkeler bu önemli yola hakim olabilmek için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Ayrıca bazı milletlerin kıtalararası göçü Kafkaslar üzerinden gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Kafkaslar tarih boyunca çeşitli kavimlerin istilasına maruz kalmış ya da kavimlere yurt olmuştur. Bu durum Kafkaslardaki etnik yapıyı da etkilemiştir. Öte yandan Kafkasların dağlık bir bölge olması, ormanların yaygınlığı, iklim gibi etkenler kavimlerin birbirleriyle münasebetini güçleştirmiş, bu da etnik çeşitliliği arttırmıştır. Arapların Kafkasya'ya "*Cebel es-sine*", yani Diller Dağı ismini vermeleri Kafkasların etnik çeşitliğinden kaynaklanmaktadır (Yağcı, 1998:9; Baddeley, 1995:22). Kafkasya'yı konu edinen monografilerde bu çeşitlilik sıklıkla dile getirilir ve sayıları bazen yirmiyi geçen kavim adı verilir (Bkz. Erel, 1961; Bilge, 2005; Kaflı, 1942; Tavkul, 2007). Bu kavimlerden isimleri en çok zikredilenler Çerkesler, Çeçenler, Abhazlar, Gürcüler, Osetler, Avarlar, Gazikumuklar/Laklar, Lezgiler ve Kumuklardır. Kumuklar, tezin konusunu oluşturduğundan bu başlık altında onlara dair bilgi verilmemiştir.

Çerkesler Kafkas sıradağlarının kuzeyinden Kuban'a ve doğuda Terek'e; Kuma nehrinin güneyinden Terek'in doğuya yöneldiği sahaya kadar uzanan düzlüklerde ve sıradağların eteklerinde yaşamaktaydılar. Kafkasya'nın yerli halklarından olan Çerkesler birçok boya ayrılmaktadır. Kafkasya siyasi tarihinde isimleri sıklıkla geçen Kabardaylar, Abazalar, Hatukaylar, Janeler, Temirgoylar, Besleneyle ve Şapsığlar birer Çerkes boyudurlar (Berje, 1999:35, 40-41; Grigoriantz, 1999:107, 108; Ersoy-Kamacı, 1994:104; Bilge, 2005:18). Bazı Çerkes boyları XV. yüzyılın ortalarında Kırım Hanlığının hakimiyeti altına girdiler (Bkz. Bala, 1995; Lemercier, 1984). Bazıları ise XVI. yüzyılın ortalarında Rus hakimiyetini kabul ettiler. (Özbek, 1991:31).

Çerkesler XVII. yüzyılda "*saz örtülü ve çit örülü*" evlerde sade bir hayat sürüyorlardı (Evliya Çelebi, 2003:272 vd.). Bu sade yaşantıya karşılık Çerkes toplumu beş sosyal sınıfa ayrılmıştı. Birinci sınıf Pşi adı verilen prenslerden oluşuyordu. Onun altında Vork (asilzade), Fekol (özgür köylü), Pştıl (toprağa bağlı köylü) ve Vuneut (köle) bulunuyordu. Yine Vork denilen asiller sınıfı da beş farklı gruba ayrılmaktaydı (Tavkul, 2007:257 vd.). Çerkes boylarından Abazalar da kendi içerisinde sekiz sosyal sınıfa ayrılmaktaydı. Bunlar Ah (prens), Atavad (bağımlı prens), Amısta (soylu), Aşnakma (taşralı toprak sahipleri), Akhıpsı (yükümlü

köylüler), Ankhöyü (toprak sahibi köylüler), Akhöyü (bağımlı köylüler), Atey (köleler) idi (Benet: 2002:9). Osetler ise soylu ve halk tabakasından müteşekkil idi. Ayrıca bir de köle sınıfı vardı (Tavkul, 2007:307).

Bizans İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya hakim olduğu bir dönemde Çerkesler arasında Hıristiyanlık yayılmaya başlamışsa da Bizans hakimiyetinin sona ermesi ile Çerkesler eski dinlerine geri döndüler. 16. yüzyılda Rusların himayesine giren Çerkes beyleri Hıristiyanlık dinine girdiler. Kırım ve Osmanlı hâkimiyeti altındaki Çerkesler ise İslam dinini kabul ettiler. Çerkeslerin bir kısmı ise atalarının pagan dininde kaldılar (Bala, 1995:379).

Kafkas kavimleri arasında yer alan Çeçenler, güneyde Kafkas dağlarından başlayarak Sunj ve Aktaş Nehirleri arasından kuzeye Terek Nehrine kadar olan bölgede yaşamaktaydılar (Bilge, 2005:19). Çeçenlerin doğusunda Avarlar ve Kumuklar, batısında Çerkesler ve Osetler bulunmaktadır (Mansur, 1996:19). Çeçenler de tıpkı Çerkesler gibi birçok boya ayrılmaktadır (Berje, 1999:19). İnguşlar bu boylar içerisinde en önemli olanıdır (Tavkul, 2007:170).

Çeçenlerde Çerkeslerde olduğu gibi sınıflar mevcut değildir. Çeçenler ailelerden oluşan birlikler meydana getirmişlerdir (Lemercier, 1984:132, 133; Tavkul, 2007:311). Bu aileler Kumuk, Kabardey ve Avar beyleri tarafından idare edilmekteydiler. Çeçenler 1757'de bu beyleri ülkelerinden çıkararak kendi idarelerini seçtiler (Butkov, 1869:259)¹.

Kafkasların batısında, Gagri'den Poti'ye yakın Okhuri nehrine kadar uzanan Karadeniz kıyısında yaşayan Abhazlar bir Kafkas kavmi olmakla beraber Rus, Abhaz ve Gürcü tarihçileri onların Mısır kökenli olabileceklerini düşünmektedirler (Grigoriantz, 1999:134 vd.).

Bir diğer Kafkas kavmi olan Gürcüler batıda Karadeniz sahillerinden doğuda Dağıstan'a, kuzeyde Kafkas dağlarından güneyde Şirvan'a kadar uzanan sahada yaşarlar (Grigoriantz, 1999:199). Gürcülerin Dadyan/Megrel, Başaçık/İmeret, Güril, Kartli ve Kakhet olmak üzere beş krallığı bulunmaktaydı. Bu krallıklardan Dadyan, Başaçık ve Güril XIX. yüzyıla kadar Osmanlı hakimiyetindeydi. Kartli ve

¹ Butkova (1869:258) 1757'de Çeçenlerin başında Endirey beyinin akrabalarından Aydemir ve Çepalov'un; Aksay beyinin akrabalarından Hasbulat'ın; Büyük Kabardeylerden Çerkaski'nin; Avar Nutsalının akrabalarından Terlov'un bulunduğunu yazmaktadır.

Kakhet ise XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlılar ve Safeviler arasında sürekli el değiştirirken XVIII. yüzyılda Rus yanlısı bir siyaset takip etmişler ve aynı yüzyılın sonunda Çar'ın hakimiyeti altına girmişlerdir (Bkz. Kırzioğlu, 1998).

Çeçen, Çerkes ve Gürcüler arasında yaşayan Osetler, Alanların torunları olarak kabul edilir. Alanlar bölgeye I. yüzyılda gelmişler ve Don Nehri ile Azak Denizi arasında kalan geniş düzlüklere yerleşmişlerdir. Hunlarla başlayan Türk göçleri, Alanların yaşadıkları coğrafyayı değiştirmiş, bu günkü sınırlarına çekilmek zorunda kalmışlardır. Alanlar Gürcülerle dostça ilişkiler kurmuşlar, bazen de Gürcülere karşı akınlar düzenlemişlerdir (Grigorianz, 1998:149 vd.).

Kafkasların Dağıstan bölgesinde yaşayan Avarlar Kafkas kavimlerindenidir. Ülkeleri Dağıstan'da Koysu nehrine dökülen Andi, Avar ve Karakh nehirlerinin doğdukları topraklardan kuzeyde Kumuk düzlüklerine kadar uzanır. Türk kökenli Avarlarla tek bağlantıları aynı ismi taşımalarıdır. Onlara bu ismi veren Kumuk Türkleri olmuştur (Bilge, 2005:20). Avarların "nutsal" adında yöneticileri vardır. Avar Nutsalı XVII. yüzyılın sonlarına kadar Tarku Şamhalının hakimiyeti altında yaşarken Şamhalların Ruslarla yakınlaşması neticesinde bağımsız hareket etmeye başlamış ve XVIII. yüzyılın sonlarında Dağıstan'ın en önemli idarecilerinden birisi olmuştur (Grigorianz, 1998:190).

Dağıstan'ın yerli kavimlerinden olan Laklar Orta Dağıstan'da Duti Dağının güney ve güneybatısı ile Sulak nehrinin kolları arasında yaşamaktaydılar (Bilge, 2005:20). Yöneticileri "Kumuk" kasabasında oturmakta olup Arap orduları Kafkaslara girdiğinde İslamiyeti kabul etmişlerdir. Lakların İslam uğrunda yaptıkları mücadeleler neticesinde onlara "Gazi" unvanı verilmiş ve yaşadıkları kasabanın adına izafeten "Gazikumuklar" olarak isimlendirilmişlerdir (Bala, 1952a:524-525).

Kafkasya'nın siyasi tarihinde ismi en çok geçen kavimlerden biri olan Lezgiler Dağıstan'ın güneydoğusundan Derbend'e kadar uzanan bölgede yaşamaktaydılar. Tabasaranlar, Dargılar/Akuşalılar, Kubaçiler ve Kaytaklar/Haytaklar/Haydaklar Lezgilerin kollarıdır (Bilge, 2005:20). Tabasaranların "masum", Akuşalıların "kadi", Kaytakların ise "usimi" unvanlı yöneticileri bulunmaktaydı (Mirza Hasan Efendi, 2003:25-26). Tarihi metinlerde ve belgelerde adı sıkça geçen Ahti, Andalal ve Gubden Lezgi şehirleri idi (Akiner, 1995:121).

Kafkas kavimlerinden olmayan, ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasların kuzeyine yerleşmeye başlayan Kazaklar Kafkasların siyasi, sosyal ve ekonomik hayatında etkili olduklarından bunlar hakkında da kısa bir bilgi vermek gerekir. Ruslar Terek Nehri civarına ulaştıklarında nehrin etrafında ileri karakol mahiyetinde kaleler inşa etmiş ve bu kalelerin etrafına Kazakları yerleştirmişlerdi. J. G. Gerber, Terek civarındaki Kazakları iki gruba ayırmaktadır. Bunlardan ilki Terek Nehri'nin bitişiğindeki dağlarda yaşayan Greben Kazakları idi. İkincisi ise Terek Nehri etrafından yaşayan Terek Kazakları idi. Terek Kazakları, Terek Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde inşa edilmiş olan Terek Kalesindeki Rus komutanına bağlı idiler. Bunlar Rus sınırlarını güneyden gelebilecek tehlikelere karşı koruduklarından Ruslardan para alıyorlardı (Gerber, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm Erişim Tarihi, 24.04.2011.). Ruslar 1742'de Don Kazaklarından 1.000 aileyi Terek Kazakları ile Greben Kazakları arasına yerleştirdiler. 1770'lerden sonra yeni Kazak ailelerinin Terek Hattına iskân ettirilmesi ile bölgedeki Kazak nüfusu yoğunluk kazandı (Tavkul, 2007:91). Malte Brun (1824:45) "*Universal Geography*" adlı eserinde XIX. yüzyılın başlarında Terek ile Kızılyar arasında yaklaşık 12.000 Kazak'ın yaşadığını yazmaktadır. (Bkz Potto, 1912).

1.3. XVI. Yüzyıla Kadar Kafkasya'nın Siyasi Tarihine Genel Bakış

Tanrı Dağları ile İli Nehri arasında yaşayan Sabarlar V. yüzyılın ortalarında Avarların baskısına dayanamayarak İdil-Don-Kuban nehirleri arasına göç ettiler. Sabarlar VI. yüzyılda Kafkasyadaki Bizans-Sasani mücadelesinde aktif bir rol oynadılar. Bu mücadelede Bizans'ın yanında yer alan Sabarlar bazen Sasanilere karşı bazen de Transkafkasya içlerine akınlar düzenlediler. Fakat Sasanilerle giriştikleri mücadele onları zayıflattı ve 558'de Avarların hakimiyetine girdiler. Avarların Kafkasyadaki hakimiyeti uzun sürmedi. Avarlar Kafkasya'da kısa bir süre kaldıktan sonra Batıya hareket ettiler (Rásony, 1996:77; Kafesoğlu, 1998:157-160).

VII. yüzyılda Kafkasya bir başka Türk devleti olan Hazarların hükmü altına girdi. Önceleri Göktürklerin hakimiyetinde olan Hazarlar, 630'da Göktürklerin Çin hakimiyetine girmesiyle bağımsızlıklarını kazandılar. Hazarlar VII. yüzyılın ilk

çeyreğinde Sasanilerle, VII. yüzyılın ortalarında ise Sasanilerin hakimiyetine son veren Araplarla mücadele ettiler. Hazarların Araplarla mücadelesi yaklaşık yüz elli yıl sürdü. Bu süre içerisinde zaman zaman Hazarlar Derbend'in güneyine Araplar da kuzeyine geçti. Ancak ele geçirdikleri topraklara uzun süre hükmedemediler ve yine eski sınırlarına çekildiler (Bkz. Togan, 1948; Dunlop, 2008; Artamanov, 2008; Kafesoğlu, 1998, Yıldız, 2000.).

Hazarlar Kafkasya'nın konumunu iyi değerlendirdiler ve "*Pax Hazaria*" denilen bir barış dönemini başlattılar. Bu durum Hazarları ticarette, sanatta, kültürde v.s alanlarda ileri bir seviyeye taşıdı (Kafesoğlu, 1998:172). Arap coğrafyacılar Hazarların gelişmişliğini Hazar şehirleri hakkında verdikleri bilgilerle ortaya koymuşlardır. Bu şehirler canlı bir ticari hayata, güçlü surlara, sayısız bağ ve bahçelere sahiptiler (Bkz. Şeşen, 2001). Hazar şehirleri, Kağanlığın sona ermesiyle canlılıklarını kaybetmiş gibi görünse de Kumukların önemli yerleşim yerleri arasında günümüze kadar varlıklarını sürdürdüler¹. Öte yandan Hazarlar Kafkasya'nın, en azından Dağıstan bölgesinin Türkleşmesinde mühim bir rol oynadılar. X. yüzyılda, Kağanlık tarihe karıştığında, Hazar Türkleri yurtlarını terk etmediler ve bu yüzyılda bölgeye gelen farklı Türk boyları tarafından asimile edildiler. Dolayısıyla sahip oldukları birikimi kendisinden sonra gelenlere aktarmayı başardılar (Ögel, 1991:291).

Araplar Hazarlarla mücadele ederken bir süreliğine Dağıstan'a hakim oldular. Bu süre içerisinde kurmuş oldukları idari sistem Rusların bölgeyi tamamen ele geçirdikleri XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Bu sistemde Avarlar hariç diğer Kafkas kavimleri üzerine Arap kökenli yöneticiler atandı. Bu yöneticiler de Tarku'da oturacak olan ve Şamhal ismi verilen Arap kökenli bir başka yöneticiye bağlandılar. Böylece bütün Dağıstan Şamhal'ın idaresi altında birleştirildi (Mirza Hasan Efendi, 2003: 25-26).

Kafkasya 910, 913-914, 943-944, 965 yıllarında dört Rus seferine sahne oldu. Bunlardan ilk ikisi yağma amacıyla yapılmıştı. Ruslar üçüncü seferlerinde Hazarın

¹ Mesela, Hazarlara başkentlik yapmış olan Belencer, Endirey şehrinin yakınlarında yer alıyordu (D. M. Dunlop 2008:65 dn 40). Hazar tarihçileri Dunlop (2008:112), Artamanov (2008:511), Pritsak (1978:262), Togan (1948:398) Semender şehrini Terek kıyısında Kızlar bölgesine yerleştirirken, Kafkas Etnografı L. İ. Lavrov (07.05.2010), Semender'in Tarku ile aynı şehir olduğunu iddia etmektedir. Hazar hakanının vassalı olan Alp-İlitver'in başkenti Varaçan ise Buynak şehri ile özdeşleştirilir (Artamanov, 2008:249).

batı sahillerinde kendilerine bir koloni kurmaya çalıştılar. Dördüncü seferde ise Hazarların kuzey topraklarını ele geçirdiler (Artamanov, 2008:475-477, 483; Vernadskiy, 2009:53; Kurat, 1999:25). Rus akınları bölgedeki Türk nüfusuna önemli bir darbe vurdu. Fakat aynı dönemde İdil'in doğusundan gelen Peçenek Türkleri Rusları kuzeye çekilmeye zorladıkları gibi bölgenin Türk nüfusuna önemli bir katkı sağladı (Bkz. Kurat, 1992).

X. yüzyılın sonlarında Oğuzlar Hazar'ın kuzeyinden ve güneyinden olmak üzere iki kol halinde batıya göç etmeye başladılar. Kuzeyden gidenler güneydekilere nazaran az bir nüfusa sahipti ve kısa zamanda Ruslar arasında asimile oldular (Kurat, 1992:65-67; Sümer, 1999:89). Güneyden göç edenler ise İran'da Selçuklu Devleti'ni kurarak Ön Asya'da önemli bir güç haline geldiler. Selçuklu Türkleri sık sık Kafkasya içlerine akınlar düzenlediler (Bkz. Köymen, 1998; Kafesoğlu, 1992; Turan, 1998). Bu sırada İdil'i geçen bir başka Türk boyu Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasyada yerleşmeye başladı. Bunlar Oğuzlar gibi kalabalık bir nüfusa sahip olan Kıpçaklar idi. Kıpçaklar Ruslara karşı önemli mücadelelerde bulunmalarının yanı sıra Derbend'e kadar olan sahaya yerleştiler ve kendilerinden önce gelmiş olan Türkleri hızla Kıpçaklaştırdılar (Bkz. Kurat, 1992; Ahincanov, 2009).

XI. ve XII. yüzyıllardaki Kıpçak ve Oğuz göçleri Kafkasya'daki Türk nüfusunun artışına neden oldu. Kıpçaklar Derbend'e kadar olan sahada yerleştiler. Onlardan bazıları da Gürcistan'a gelerek Gürcü hakimiyetini kabul ettiler ve Hıristiyanlığı benimsediler (Bkz. Gökbel, 2000). Çok az miktarda Kıpçak ise Derbend'i geçip Selçuklu hakimiyetine girdi (Eğilmez, 2004: 58). Gürcü hakimiyetine giren Kıpçakların siyasi tarihleri Gürcü kronikleri sayesinde takip edilebilmektedir (Bkz. Brosset, 2003; Kırzıoğlu, 1998; Kırzıoğlu, 1992). Ancak Dağıstan'da yaşayan Kıpçakların siyasi faaliyetleri bilinmemektedir. Oğuzlara gelince; bunlar Kafkas sıradağlarının güneyindeki verimli platolara yerleştiler ve Kafkasya'daki siyasi faaliyetleri Transkafkasya ile sınırlı kaldı.

Selçukluların zayıfladığı bir dönemde ortaya çıkan Cengiz Han çok geçmeden Ön Asya'ya ve Hazar'ın kuzeyine hakim oldu. 1220-1222 yıllarında Derbend'i geçen bir Moğol öncü kuvveti burada Kıpçaklarla karşılaştı. Kıpçaklar Moğollar karşısında tutunamadılar ve büyük bir Kıpçak topluluğu Azak tarafına gitti. Bu sırada bazı Kıpçakların da Moğolların erişemeyecekleri Dağıstan'ın yüksek kesimlerine

sığınmış olmaları ihtimal dâhilindedir. Azak civarına giden Kıpçaklar Rusların yardımına başvurmuşlarsa da birleşik Kıpçak-Rus ordusu Moğollara yenildi. Bir süre sonra da Rus coğrafyası, Deşt-i Kıpçak ve Kafkasya Moğol hakimiyetine girdi (Kurat, 1992:92-95; Ahincanov, 2009:141; Kurat, 1999:63; D'ohsson, 2006:144-146).

Cengiz Han'ın ölümüyle imparatorluk parçalandı ve Kuzey Kafkasya Altın Orda, Transkafkasya ise Hülegü/İlhanlı hakimiyetinde kaldı. Yöneticileri aynı aileden gelen bu iki devlet Kafkasya'nın tamamına hakim olabilmek için yaklaşık yüz yıl sürecek olan bir mücadeleye giriştiler. Hazar-Arap mücadelesinde olduğu gibi bu dönemde de iki ülke arasında kesin bir zafer söz konusu değildir. Kafkas sıradağları yine iki ülke arasında sınır olarak kaldı. Bu dönemde Dağıstan yoğun savaşlara sahne oldu. Bu savaşlar bölgenin demografik yapısını ve bölgedeki iktisadi faaliyetleri olumsuz yönde etkiledi (Bkz. Yakubovskiy, 2000; Kurat, 1992; Kamalov, 2003; Mehmetov, 2009).

İlhanlılar Özbek Han'ın ölümüyle dağılmaya başlayınca Azerbaycan Altın Orda hakimiyetine girdi. Azerbaycan'daki Altın Orda hakimiyeti Timur'un ortaya çıkışına kadar sürdü. Timur, Altın Orda hanı Toktamış'ı 1387, 1391 ve 1395 yıllarında üç defa ağır yenilgiye uğrattı. Timur 1395'teki seferinde Dağıstan'a girerek Tarku'ya geldi ve etrafa gönderdiği birliklerle Dağıstan'daki kaleleri fethetti (Bkz. Alan, 2007; Aka, 2000; Yakubovskiy, 2000; Kurat, 1992). Katip Çelebi (2009:402) Timur'un fütuhatını anlatırken kalelerin sarp yerlerde bulunduğunu, askerlerin ip ve merdivenler kullanarak bu kaleleri ele geçirdiğini yazmaktadır. Timur Dağıstan'da hakimiyeti sağladıktan sonra bölgenin idaresini Şamhal'a bırakıp sonra Toktamış'ın üzerine yürüdü (Kefeli İbrahim, 1933: 50).

Timur'dan sonra iktidara gelenler Azerbaycan'a hakim olamadılar. Bölge önce Karakoyunluların sonra da Akkoyunluların eline geçti (Bkz. Aka, 2001; Yinanç, 1955; Sümer, 1955). Karakoyunlular döneminde, Safevi tarikatının önderi Şeyh Cüneyd ve halefi Haydar'ın Dağıstan içlerine düzenlediği akınlar dışında bu dönemde önemli bir gelişme olmadı (Allouche, 2001:56, 61-62; Sümer, 1999:10-11). Kuzeyde ise Altın Orda Hanlığı'nın parçalanmasıyla Kırım ve Kazan hanlıkları ortaya çıktı. Kırım Hanlığı'nın doğu sınırı Terek'te son bulurken Kazan Hanlığı Astrahan'a kadar olan sahaya hakim oldu. Fakat kısa bir süre sonra burada Astrahan Hanlığı kuruldu. Bu hanlığın güney sınırı Terek'e kadar uzanıyordu

(Bkz. Kurat, 1992). Dolayısıyla Altın Ordu'nun parçalanmasıyla Derbend'in kuzeyinden Terek'e uzanan Dağıstan coğrafyası müstakil bir hüviyet kazandı.

1.4. XVI. Yüzyılda Kafkasya'nın Siyasi Durumu

XVI. yüzyılda Kafkas milletlerinin kaderini tayin eden husus Osmanlıların, Safevilerin ve Rusların dış politikaları oldu. Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıldaki siyasi tarihi incelendiğinde Kafkasya ile ilişkilerinin Safevilerin ve Rusların faaliyetlerine bağlı olduğu görülür. Safevi Devleti kurulduğu andan itibaren Osmanlı Devleti için bir tehdit oluşturmuştu. Bu yüzden I. Selim bütün dikkatini Safeviler üzerine verdi ve Osmanlı ordusu 1514'te Çaldıran'da Safevi ordusuna ağır bir darbe vurdu. Ancak Safeviler Osmanlı Devleti için tehdit oluşturmaya devam ettiler (Bkz. Uğur, 2001; Allouche, 2001). Bu yüzden I. Selim'in halefi I. Süleyman Safeviler üzerine dört defa sefer düzenledi. İlk sefer sona erdiğinde Azerbaycan ve Irak Osmanlı Devleti'nin eline geçmişti (Bkz. Kütükoğlu, 1970; Gökbilgin 1992; Uzunçarşılı, 1995; Jorga, 2005; Kılıç, 2008). Bu seferin Kafkasya açısından önemine gelince; Osmanlılar Doğu Anadolu'da Bayburd merkezli Erzurum Beylerbeyliğini kurdular. Bu beylerbeyliği Transkafkasya üzerine gerçekleştirilen askeri faaliyetlerin hareket merkezi oldu (Aydın, 1998:58 vd.). 1555'teki seferde ise Başıaçık, Güril, Dadyan ve İmeret prenslikleri Osmanlı hakimiyeti altına alındı (Kütükoğlu, 1970:641).

Osmanlı Devleti Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirdikten sonra buradaki egemenliğini korumak için bir politika takip etmeye başladı. Bu politikasının esası Karadeniz egemenliğini tehdit edecek güçlü bir devletin kurulmasını önlemektir. Bu amaçla Osmanlılar Karadeniz'in kuzeyindeki devletler arasında denge politikası güttüler (İnalçık, 1948:354). Ancak Moskova Knezliği, Ruslar arasında birliği tesis ettikten sonra, önce Kazan (1552) sonrasında ise Astrahan (1556) Hanlıklarını ele geçirince Karadeniz'in kuzeyindeki dengeleri alt üst etti.

Rusya Kazan ve Astrahan'ı işgal edince Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kırım Yarımadasına uzanan ticaret yolunun ve ilkçağdan beri kuzey-güney istikametinde önemli bir güzergah olan İdil-Hazar ticaret yolunun denetimini de ele geçirdi. İngilizlerin bu ticaret yollarından Hindistan'a ulaşmak için harekete geçmeleri Kafkasyanın önemini arttırdığı gibi bölgeye belirli oranda canlılık getirdi (Budak, 2002: 489; Kortepeter, 1966: 95).

Osmanlı Devleti, hem Rus ilerleyişini engellemek ve Kafkasya'daki ticaret yollarını denetimi altına almak hem de Safevileri Kuzey Kafkasya'dan baskı altında tutabilmek için 1569'da Astrahan üzerine bir sefer düzenledi. Sefer, Kırım Hanının isteksizliği ve serdar-ı ekremin mühimmat ve iase temininde yanlış bir yol takip etmesi yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak bu başarısızlık Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan ilgisini azaltmadı. Yaklaşık on beş yıl sonra Osmanlılar Dağıstan içlerine girdiler ve bölgeyi kontrolleri altına aldılar (Bkz. Kurat, 1966; İnalçık 1948).

Ruslar Astrahan'ı ele geçirincede, şehrin yakınlarına müstahkem bir kale yaptılar. Bu kale Rusların Kafkasya içlerine düzenledikleri seferler için bir üs, başta Çerkesler ve Kumuklar olmak üzere Kuzey Kafkasya kavimleri ile ilişkileri düzenleyen bir merkez vazifesi gördü. Ruslar, Astrahan'daki kale ile yetinmediler. Terek Nehri üzerinde savunmalarını kolaylaştıracak bir dizi kale inşa ettiler, nehrin etrafına Rus köylülerini ve Kazakları yerleştirdiler (Kurat, 1966:55-56; Khodarkovsky, 1999:395).

Safeviler XVI. yüzyılın başlarında Kafkasya ile ilişkilerini Azerbaycan Valiliği aracılığı ile yürüttüler. Azerbaycan valiliği Osmanlıların Erzurum Beylerbeyliği ile aynı statüde idi. Burası merkezden atanan valiler tarafından idare ediliyordu. Bununla birlikte Şah'ın Azerbaycan üzerindeki otoritesi Padişah'ın Erzurum üzerindeki otoritesine kıyasla son derece zayıftı (Kütükoğlu, 1970:641). Nitekim Azerbaycan Valisi Elkas Mirza 1540'larda Şah Tahmasb'a isyan etti. Şah da onu cezalandırmak için bölgeye bir ordu sevk etti. Bu ordu karşısında direnemeyen Elkas Mirza Dağıstan'a çekildi. Onu takip eden Safevi ordusu da Dağıstan'a girerek buradaki halkları Şah'a bağladı (Kırzioğlu, 1998:176).

1.5. Kumuk Coğrafyası

Kumuklar Terek Nehri'nin güneyinden Derbend'e kadar uzanan düzlüklerde ve kısmen Dağıstan'ın dağlık bölgelerinde köy ve kasabalarda yaşamaktaydılar. Hayvancılıkla uğraşan Kumukların bir kısmı ise yaylak-kışlak hayatını sürdürüyorlardı.

XVI. yüzyılda adı geçen başlıca Kumuk yerleşimleri Tarku, Endirey, Karaağaç, Kapçage, Temirhan, Kazaniş, Karabudakkent, Buynak, Cengutay ve Erpeli idi

(Belokurova, 1889:292, 293). Bunların dışında Terek Nehri'nin güneyinde Sultanay tarafından yönetilen ve halkı Kumuklardan oluşan Tyumen Beyliği bulunuyordu. Sultanay XVII. yüzyılın başlarında Rusya'nın baskısına maruz kalınca güneye çekildi ve böylece Terek Nehri bölgesindeki Kumuk varlığı sona erdi. Güneye çekilen Tyumen Kumuklarının bir kısmı Aksay ve Kostek kasabalarının kurulmasında rol oynarken bir kısmı da Endirey'e yerleşti (Bakıhanov, 1951:116).

XVII. yüzyılda Kalmuklardan kaçan Nogaylar başta Aksay ve Kostek olmak üzere Koysu ve Sulak Nehirleri civarına yerleştiler. Bu göç hareketi Kumuk düzlüklerindeki demografik yapıyı değiştirmiş gibi görünse de Nogaylar ile Kumuklar uyum içerisinde yaşadılar (Gerber, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm Erişim Tarihi, 24.04.2011.).

Evliya Çelebi'nin Şad-Kirman Kalesi hakkında verdiği bilgilere bakılırsa Kumuklar Dağıstan'ın kuzeybatısındaki Çerkes topraklarında da yaşamaktaydılar. Hatta Kabardey içlerinde kalan Hazret-i Peñç Hasan Türbesi Kumuklar tarafından sık sık ziyaret edilen bir yerdi. Buradan hareketle Kumukların Çerkes topraklarının yabancıları olmadıkları söylenebilir (Evliya Çelebi, 2003:287, 288).

Kumukların batısında Çeçenler ve Avarlar yaşıyordu. Bazı Çeçen grupları XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Şamhal'ın akrabaları tarafından yönetilmişti. Bu idarecilerle birlikte bazı Kumuk ailelerinin Çeçen topraklarına yerleşmeleri göz ardı edilmemelidir (Butkova, 1869:259).

Tarku Şamhallığı'nın güney sınırı Derbend'in birkaç kilometre kuzeyinden geçiyordu (Olearius, 1662:407; Evliya Çelebi, 2003:299). Bu sınırı hemen kuzeyinde Şamhal'ın yüksek hakimiyetini kabul etmiş olan Laklar ve Lezgiler yaşamaktaydı. Bu bölgedeki nüfusun büyük çoğunluğunu Lezgi ve Lak kavimleri oluşturmaktaydı. Bunlardan sonra gelen en büyük topluluk ise Kumuklar idi (Evliya Çelebi, 2003:304). Lak ve Lezgi coğrafyasının kuzeyinde ise birer Kumuk kasabası olan Karabudakkent, Yesev, Koyun, Bay Toğar, Ötemiş, Buynak, Erpeli ve Endirey yer alıyordu (Evliya Çelebi, 2003:303, 305).

Kumuklara Şamhallık topraklarının dışında Derbend ve onun güneyinde bulunan Şirvan

eyaletindeki bazı kasabalarda da rastlamak mümkündür. Evliya Çelebi, Aras Nehri'nin kuzeyinde yer alan Mahmudabad ve Şemahi yakınlarındaki Rükal kasabalarının sakinleri arasında Kumukların adını da zikretmekte ve Kumukların Şirvan'ın Müskür nahiyesi yakınlarında bulunan otlaklarda kışladıklarından bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2008:333, 334, 349, 352, 357, 358).

1.6. Kumuk Tarihinin Problemleri: Kumukların Kökeni, Kumuk-Gazikumuk Meselesi ve Şamhal Unvanı

Kumuk Türklerinin bilinen tarihi XVI. yüzyılda yaşamış olan Çolpan Şamhal ile başlatılmaktadır. Çolpan Şamhal öncesi ise henüz aydınlatılmış değildir. Bunda Kumuk Türklerinin etnik kökeni konusunda tam bir izahın yapılamaması, Kafkaslarda Kumuk adını taşıyan bir başka kavmin daha olması ve Kumuk Türklerinin yöneticilerinin kullandıkları Şamhal unvanının zaman zaman Lak/Gazikumuk ve Lezgi yöneticileri tarafından da kullanılması önemli rol oynamıştır.

Mirza Bala (1952b:986) kaleme aldığı İslam Ansiklopedisi'ndeki Kumuk Maddesinde, Kumukların etnik kökeni konusunda yaptığı tartışmada o zamana kadar ortaya atılan faraziyelerden¹ yola çıkarak *“Kumukların tarihi mukadderatını şimalî ve şarkî Kafkasya'nın diğer ırkdaş ve komşu milletlerinki ile beraber mütalaa etmelidir”* şeklinde bir sonuca varmıştır. A.İ Tamay Kumukların kökenine dair makalesinde Mirza Bala gibi ortaya atılan faraziyeleri inceledikten sonra Kumukların uzun ve karmaşık bir tarihsel sürecin ürünü olduğuna kanaat getirmiştir (<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=7>). Büyük Rus Ansiklopedisindeki Kumuk Maddesini yazan A. M. Adjiev ve M.R.A İbragimov ise Kumukların farklı Türk boylarının XII-XIII. yüzyıllarda birbirleri ile karışmasından ortaya çıkan yeni bir kavim olduklarını ifade etmişlerdir (<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=901>, Erişim Tarihi 6 Mayıs 2010). Kumukların kökenine yönelik tartışmalar onların farklı

¹ Bu faraziyeler şunlardır: 1- Barthold, Kumukların dağlık arazilerde yaşayan Lakların Türklerin yaşadığı ovalara inerek buradaki Türklerle kaynaşması sonucunda ortaya çıktıklarını ileri sürmüştür. 2- Bekir Çobanzade Kumukların Karaçay-Balkar ve Kuzey Kırım Türklerinden ayrılmış bir Türk topluluğu olduğunu savunmaktadır. 3- N. Y. Marr Kumukların Kafkasya'daki Türklerin buradaki yerli ahali ile karışması sonucunda teşekkül ettiklerine kanaat getirmiştir. Ünlü dil bilimci A. Samoyloviç de N. Y. Marr'ın tezini kabul etmektedir. (Bala, 1952b:986)

Türk topluluklarının birleşmesinden neşet ettiğine dair ileri sürülen görüşün ilmi câmiada kabul edilmesiyle birlikte şimdilik sona ermiş gibi görünmektedir (Bkz. Caferoğlu, 1988:51; Akiner, 1995:129; Bilge, 2005:22; Pekacar, 1997:2062).

Âsâr-ı Dağıstan'ın müellifi Mirza Hasan Efendi (2003:31) 1395'te Toktamış üzerine sefere giden Timur'un Dağıstan'a girdiğinde Terek ile Sulak Nehirleri arasında yaşayan Kumuklarla karşılaştığını yazmaktadır. Kefeli İbrahim'in (1933:50) belirttiğine göre Timur Dağıstan'ı hakimiyeti altına aldıktan sonra buraya "selâtin-i cengiziyye" neslinden bir Şamhal tayin etmişti¹. "Selâtin-i cengiziyye", soyunu Cengiz nesline dayandıran Türk yöneticilerinin kullandığı bir terim idi. Şu halde XIV. yüzyılın sonlarında Dağıstan'da başlarında Şamhal'ın bulunduğu bir Türk topluluğu mevcut idi. Bu bağlamda Kumuk Türklerinin XIV. yüzyılın sonlarında tarih sahnesine çıktıkları ve bu yüzyıldan önce Kumuk Türklerine atfedilen olayların Laklarla alakalı olduğu söylenebilir.

Orta Dağıstan bölgesinde yaşayan Lak kavminin hükümet merkezi Kumuk Kasabası idi. XVIII. yüzyılda Arap orduları Dağıstan'a girdiğinde Laklar kendi istekleri ile İslamiyet'i kabul ettiler ve İslamiyet için savaşmaya başladılar. Araplar Lakların din uğrunda savaşımlarına istinaden onlara *Gazi* unvanını verdiler. Bir süre sonra Gazi unvanının yanına onların hükümet merkezi olan Kumuk kasabasının adı eklendi. Böylece Laklar Gazikumuk adı ile anılmaya başlandı (Bala, 1952a:524). Bu değişiklik, Kumuk Türkleri ile Kafkasya'nın yerli halklarından olan Gazikumukların birbirleriyle karıştırılmalarına neden olmuştur. Osmanlı devlet adamlarının genellikle Gazikumuk adını Kumuk olarak kısaltmaları meseleyi daha da karışık bir hale getirmiştir.

Kumuk-Gazikumuk karışıklığı Rus arşivinde bulunan Dağıstan ile ilgili bazı belgelerin yayınlanması ile kısmen giderilmiş gibi görünmektedir. Bu belgelerin bir kısmı Dağıstan yöneticilerinin Astrahan, Terek ya da Moskova/Petersburg'a gönderdikleri ve Rusların himayesine girmek istediklerini bildiren mektuplarıdır. Mektubu gönderen yönetici, hâkim olduğu bölgenin ve bazen de mensup olduğu kavmin adını verdikten sonra babasının, hatta büyükbabasının ismini de yazmıştır. Bu verilerden hareketle Kumuklar ile Gazikumuklar arasındaki ayrımı yapmak mümkün olabilmektedir.

¹ Kamil Aliyev (2008:160) bu kişinin Bolat Han Bey olduğunu ifade etmektedir.

Kumuk Tarihi'nin bir diğere problemi Kumuk yöneticilerinin kullandıkları Şamhal unvanı ile alakalıdır. Bu unvan Arap komutanı Ebu Müslim'in Avar toprakları haricindeki Dağıstan'ı ele geçirdikten sonra burada kurduğu idari sistemin bir parçası olarak ortaya çıktı. Ebu Müslim Dağıstan'ı feth ettiğinde buradaki kavimlerin başına Arap kökenli yöneticiler atadı¹. Bu yöneticiler de Tarku'da oturacak olan ve yine Arap kökenli Şamhal adlı bir yöneticiye bağlandı. Mirza Hasan Efendi (2003:25) Şamhal'ın kimliği hakkında üç farklı rivayetin bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilkinde Şamhal'ın soyu Hz. Abbas'a dayandırılmaktaydı. Bu soy ağacına göre Şamhal Hz. Abbas'ın dördüncü neslinden torunu idi. İkinci rivayete göre Dağıstan yöneticisinin adı "*Şahbal*" idi ve daha sonradan bu isim Şamhal'a dönüşmüştü. Üçüncü rivayette ise Şamhal adlı kişinin "*Şam*" şehrinin "*Hal*" köyünden gelen birisi olduğu ve zamanla bu iki ismin birleşerek Şamhal adının ortaya çıktığı anlatılmaktaydı. Bu rivayetler ışığında ilk Tarku yöneticisinin adı muhtemelen Şamhal idi. Daha sonra bu ad Tarku'daki yöneticilerin unvanı haline geldi.

Arap ordularının VIII. yüzyılın sonunda Dağıstan'dan çekilmesinden sonra bazı Araplar Dağıstan'da yaşamaya devam etmişlerse de Şamhal'ın akıbeti bilinmemektedir. Muhtemelen Arapların bölgedeki otoritelerinin sarsılmasından sonra Arap kökenli Şamhal da yerini kaybetmişti. Bu makamın Gazikumukların eline geçmesi ihtimal dâhilindedir. XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı Risale-yi Ahval-i Dağıstan isimli eserde Tarku Şamhallarının Gazikumuk topraklarında Cend denilen yerde düzenlenen bir merasimden² sonra tahta geçebildikleri ifade edilmiştir (<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=8>, Erişim Tarihi

¹ Tabasaranlıların başına Muhammed Masum, Kaytakların başına ise Usumi Amir Hamza atanmıştı. Bir süre sonra Tabasaranlılar Muhammed Masum'a, Kaytaklar ise Usumi Amir Hamza'ya atfen yöneticileri için *Masum* ve *Usumi* unvanlarını kullanmaya başladılar. Ebu Müslim'in Akuşa ve muadili olan kasabaların başına atadığı *kadılar* ise buradaki yöneticilerin unvanı olmuştur (Mirza Hasan Efendi, 2003:25-26).

² Bu merasim şu şekilde yapıyordu: Şamhal yüksek bir yere oturtulur, beyler etrafında toplanır, elinde altın bir elma tutan birisi gelip bu elmayı Şamhala atardı. Şayet bu tören yerine getirilmezse Şamhal'ın hükümdarlığı kabul görmezdi (<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=8>, Erişim Tarihi 06.05.2010). XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Ali de bu törenden bahsetmektedir. Ancak Mustafa Ali eserini yazarken Şamhal'ın Osman Paşa'ya karşı suikastını tanık olduğundan bu töreni aşağılayıcı kelimelerle anlatmıştır (Gelibolulu Mustafa Ali, C. II, 2000:312).

06.05.2010)¹. Bu bilgiler Tarku Şamhalarının Gazikumukların nüfuzu altında olduğu yönünde bir düşüncenin doğmasına neden olabilir. Ancak Gazikumukların Çolpan Şamhal döneminden itibaren Tarku Şamhallığın vassalı olduğu –en azından XVIII. yüzyıla kadar- bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanaatimize göre Şamhallık bir zamanlar Gazikumukların elinde idi. Kumuk Türkleri bölgede önemli bir güç haline geldiklerinde² Gazikumuklar Kumukların desteğini sağlamak için evlilik yoluyla onlarla akrabalık kurmuş, bu suretle bir süre sonra Şamhallık Gazikumuklardan Kumuklara geçmişti.

Tarku Şamhalları bir kavmin desteğini sağlamak için o kavmin yöneticisinin kızı ya da kız kardeşi ile evlenebiliyordu. Mehmed Efendi, Şamhal'ın sadece "*Karakaytak Usumisi ve Gazikumuk Hanı ile kız alışverişinde*" bulunduğunu belirtmektedir

(<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=8>, Erişim Tarihi 06.05.2010). Şamhallar başka kavimlerden de kız almışsa da bu eşlerin Kaytak ve Gazikumuk kökenli eşler kadar itibara sahip olduklarını söylemek güçtür. Nitekim Çolpan Şamhal'ın bir eşi de Kabardeylerin soylu ailesinden geliyordu. Ancak Kumuklar nazarında onun soyluluğu kabul görmemiş ve bu eşten doğan çocuklar babalarının mirasından men edilmişlerdi.

Kumukların Gazikumuk ve Lezgi kavimleri ile kurduğu akrabalık bu kavimlerle olan bağlarını güçlendirmiş ve adeta bu kavimlerle bütünleşmelerini sağlamıştır. Bu durum bölge halkını yeterince tanımayan seyyahların bu kavimleri birbirine karıştırmasına neden olmuştur. Evliya Çelebi (2008:335, 336) Lezgilerin bir kolu olan Kaytaklar için "*Bir acayip ve tuhaf görünüşlü Oğuz taifeleridir.*", "*Kaytak kavminin aslı...Moğol Etrâki olduğundan Moğolca konuşurlar. Hiçbir topluluğun diline benzerliği olmayan eski bir dildir.*" demektedir. 1743'te Kafkaslardan geçen Jonas Hanway (1753:369, 372) Kumuklar için *Dağıstan Tatarları*, Kaytaklar içinse *Lezgi Tatarları* ifadelerini kullanmıştır. Adam Olearius (1662:406) ise İranlıların Dağıstan Tatarlarına (Kumuklar) *Lezgi* dediklerini kaydetmiştir.

¹ Çalışmamız sırasında bu esere ulaşamadık.

² Timur'un 1395'te büyük bir ihtimalle Türk kökenli bir kişiyi Şamhal olarak atamasına bakılırsa bu intikal XIV. yüzyılda gerçekleşmişti.

BÖLÜM 2: TARKU ŞAMHALLIĞI'NIN YÜKSELİŞİ

2.1. Tarku Şamhallığı'nın İlk Dönemi

Tarku Şamhallığı ismini, Hazarlardan itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Tarku şehrinde almaktadır. Tarku Şamhallığı'nın hangi tarihte kurulduğu kesin olarak bilinmemekle beraber XVI. yüzyıl Safevi tarihçilerinden Hasan Rumlu Beğ'in verdiği bilgiler Şamhallığın 1546'da var olduğu yönündedir. Safevilerin Şirvan valisi olan Elkas Mirza 1546'da Şah Tahmasb'a karşı bağımsızlık mücadelesine giriştiğinde yenilgiye uğramış ve Şamhal'ın yardımı ile Dağıstan üzerinden önce Kefe'ye, sonra da İstanbul'a gitmişti. Tahmasb, Şamhal'ı cezalandırmak için üzerine bir ordu gönderdi ve onu itaati altına aldı (Hasan-ı Rumlu, 1931:482). XIX. yüzyıl tarihçilerinden Bakıhanov'a göre (1951:103) Elkas Mirza'ya Kırım Şamhal'ı yardım etmişti. Şah Tahmasb, Dağıstan bölgesine askeri harekâtından sonra, bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmek için Şamhal'ın kızı ile evlendi² ve Şamhal'ı Dağıstan'daki tek yetkili kişi olarak tanıdı. Böylece Şamhal, sadece kendi bölgesinde değil aynı zamanda bölgesine yakın yerlerde de üstünlük sağladı. Tahmasb'ın 1559 tarihli Şamhal'a hitaben yazdığı fermanda Derbend'in güneyinde yaşayan bir grup dervişin vergiden muaf tutulduğu belirtilmişti. Bu dervişler Lezgilerin bir kolu olan Tabasaranlıların güneyinde oturuyorlardı. Şu halde I. Tahmasb'ın nezdinde Şamhal'ın hakimiyet sahası Tabasaranlıların güneyine kadar uzanmaktaydı (Kozlova, 1997:76).

Tarku Şamhalı Safevi hâkimiyeti ile birlikte güney sınırlarının güvenliğini sağladı ve 1550'lerde bütün dikkatini kuzeye çevirdi. 1552'de Çerkes beylerinden Temrük ve Tizrüt'ün IV. İvan'a başvurup Rus hâkimiyetini talep etmeleri muhtemelen Şamhalın askeri faaliyetleri neticesinde olmuştu. Çünkü Çerkesler 1557'de himaye taleplerini yinelemişler ve Şamhal'a karşı yardım istemişlerdi (Kurat, 1999:155-156; Özbek, 1991:31). Şamhal, Çerkeslerin bu girişimini diplomasi yolu ile etkisiz hale getirmeye çalıştı. Nikolovskoy Kroniği'ne göre

¹ Kırım Şamhal, Şamhal'dan sonra tahta geçecek olan kişi için kullanılan bir unvan idi.

² Tahmasb'ın bu evliliğinden Perihan Hanım ve Süleyman Mirza adlarında iki çocuğu olmuştur. Perihan Hanım Tahmasb'ın saltanatının son dönemlerinde karşılaşılan sorunları çözmede büyük bir başarı göstermiş, Tahmasb'ın rahatsızlandığı yıllarda gücünü giderek arttırmış ve Tahmasb'ın ölümünden sonra, 1577'de, II. İsmail'in tahta geçişinde önemli bir rol oynamıştır. Süleyman Mirza ise genç yaşta Meşhed Valiliği'nde bulunmuştur (Eskandar Beg Monshi, 1978:216, 218; Roemer, 2006:253).

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/1-20/1.htm Erişim Tarihi, 7.10.2010) Çerkes elçilerinin geldiği tarihte Şamhal Astrahan'a bir elçi göndermiş, Rusya ile ilişkilerini geliştirmek istediğini bildirmişti¹. Gelişmeler Rusların her iki tarafı da memnun eden bir politika benimsediklerini göstermektedir. Bu politika çerçevesinde Çerkesler himayeye alınmış ve Çerkeslerin dikkati Kırım Hanlığının üzerine çekilmiştir. Çerkeslerin 1557'de Taman ve Temrük kalelerine akın düzenlemeleri, 1559'da Azak'a saldıran Kazaklara yardım etmeleri muhtemelen Rus yönetiminin benimsediği bu politikanın bir neticesidir (Kurat, 1966:55-56).

Rusların Şamhallık karşısındaki tutumuna gelince: Rusya ile İran arasındaki ticari ilişkiler Astrahan Hanlığının Rusların eline geçişinden sonra büyük bir gelişme gösterdi. Hem Ruslar hem de İngilizler² İdil üzerinden Hazar Denizi'ne ve oradan da deniz ve kara yoluyla İran'a ulaşan ticaret yolununun işlerlik kazanması durumunda büyük kâr getireceğini düşünerek harekete geçtiler. Şah Tahmasb da Osmanlı topraklarından Avrupa'ya ihraç ettiği ipeğin İdil-Hazar üzerinden gönderilmesi durumunda Osmanlılara karşı önemli bir koz el elde etmiş olacaktı. Şirvan Valisi Abdullah Han (1548-1565), I. Tahmasb'ın bu planı çerçevesinde Şirvanlı tüccarları desteklemeye başladı (Guseynov, 1963:116). Bu ticari ağ büyük ölçüde Tarku Şamhalı'nın takip edeceği politikaya bağlı idi. Çünkü Rusya ile İran arasındaki karayolu Şamhal'ın hakimiyetindeki Dağıstan'dan geçiyordu ve iki ülke arasındaki ticaretin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi Şamhalın tutumuna bağlı idi. Bu yüzden IV. İvan, Şamhal'ın taleplerini dikkate almak zorunda kaldı.

Bu sırada 1553'te başlayan bir dizi fetih hareketinden sonra Safevi hâkimiyetine giren Gürcüler, 1560 başlarında Simon önderliğinde ayaklandılar. Ayaklanmanın şiddetlenmesi üzerine Tahmasb, 1568'de Şeki Valisi ve Şamhal'ı isyanı bastırmak ve Tiflis Valisi Davud Han'a yardım etmekle görevlendirdi. Şamhal'ın isyanın bastırılmasında büyük rol oynadığı söylenebilir. Zira Simon, Şamhal'ın Cemşid adlı bir gulamı tarafından yakalanmıştı (Eskandar Beg Monshi, 1978:148-150).

¹ Aynı yıl Buynak'ta oturan Kırım Şamhal da benzer bir girişimde bulunmuştur. (Bkz. Gadjiyeva, 1961:49).

² İngilizlerin teşebbüsleri için bkz. Richard Hakluyt, 1830

Gürcü isyanı Rusya'nın Kafkasyaya inmesine olanak sağladı. Ruslar isyandan birkaç yıl sonra, 1563'te, Terek ve 1567'de Sunj Nehirleri üzerinde, isyanın şiddetlendiği 1568 yılında ise Şamhallık topraklarında birer kale inşa ettiler (Kurat, 1966:57). Şamhal, Gürcü isyanı ile uğraştığından Ruslara karşı gerekli önlemleri alamadı. Tahmasb ise Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesi taraftarı olduğundan Rusların Kafkasya'daki faaliyetlerine sessiz kaldı. IV. İvan, Tahmasb'ın bu tutumundan cesaretlenerek 1569'da Safevi payitahtı Kazvin'e bir elçi gönderdi. Elçi, Tahmasb'dan silah karşılığında Çarın Kafkasya'daki yayılmacı politikasına göz yummasını istedi (Mehmetov, 2009:384). Safevi-Rus ilişkilerinin seyri Şamhal'ın Kuzey Kafkasya'daki hâkimiyetini tehdit ettiğinden Şamhal, o sıralar Rusya'nın hâkimiyetindeki Astrahan üzerine bir sefer hazırlığında olan Osmanlılara tabiiyet bildirdi. Ne var ki Şamhal, Osmanlı ordusu Astrahan önlerine ulaşmadan ölmüş ve yerine Çolpan Şamhal geçmiştir (Kırzioğlu, 1998:308)¹.

2.2. Çolpan Şamhal Dönemi

2.2.1. Çolpan Şamhal ve Astrahan Seferi

IV. İvan 1552'de Kazan Hanlığını, 1556'da ise Astrahan Hanlığını ele geçirince Rusya'nın sınırları Hazar Denizi'ne ulaşmış oldu. Ruslar Astrahan'ı Rusya'nın Kafkasya ile ilişkilerini yürüten bir merkez haline getirdiler. Astrahan bu siyasi özelliğinin yanı sıra İdil üzerindeki hareketli ticaret yolunun Hazar Denizi'ne açılan kapısı idi (Polyevktov, 1930:367-368). İngilizler Astrahan'ın Rusların eline geçmesinden hemen sonra İdil'i Hindistan'a ulaşan kestirme bir yol olarak kullanmayı düşündüler. Bu düşünce Astrahan'ın önemini arttırdı (Vernadsky, 2009:136).

Safeviler Şirvan'ı ele geçirdikten sonra Safevilerin kuzey sınırı Gürcistan'a dayanmıştı. Birbirleri ile mücadele eden Gürcü prenslikleri 1555'te yapılan anlaşma ile Osmanlı Devleti ve Safeviler arasında paylaşılmıştı. Bu anlaşma Osmanlı Devleti'nin doğu sınırındaki Safevi tehlikesini ortadan kaldırmadı (Kütükoğlu, 1970:641). Bu yüzden Osmanlılar hem Safevileri kuzeyden baskı

¹ Çolpan Şamhal'a gönderilen 3 Mayıs 1574 tarihli mektupta "Babanız merhum gibi sadakat ü ihlas üzere arz-ı ubudiyet ü istisas eyleyüp" denilmekte idi. Şu halde Osmanlılara tabiiyet bildiren Çolpan Şamhal'ın babası idi (Kırzioğlu, 1998:308).

altında tutmak hem de Rusların denetimine geçen İdil ticaret yolundaki en önemli yerlerden olan Astrahan'ı geri almak için Astrahan üzerine bir sefer düzenlemeye karar verdiler. Osmanlılar Astrahan'ın ele geçirilmesi halinde Rusların Kuzey Kafkasya'daki ilerleyişini durduracaklarını ve Rus hakimiyetindeki Müslümanlara kolaylıkla yardım edebileceklerini de düşünmüşlerdi (Kurat, 1966:78; İnalçık, 1948:369).

İstanbul'da Astrahan Seferi 1567 sonlarında gündeme geldi. Sefer konusunda yapılan tartışmalar 1568 Şubat'ında gelecek yılın ilkbaharında ordunun harekete geçmesi kararı ile sona erdi (Kurat, 1966:104). Divan-ı Hümayun'da yapılan görüşmelerde bazı Çerkes beyleri ile birlikte Şamhal'ın da sefere katılmasına karar verildi. Padişah'ın Şamhal'ı sefere çağıran 9 Aralık 1568 tarihli fermanı beylerbeyi çavuşlarından Sefer tarafından Şamhal'a teslim edildi (7 Numaralı Mühimme Defteri, C.III, 1999:134-135). Bu ferman o sırada Tarku Şamhallığı'nın başında bulunan Çolpan Şamhal'ın babasına gönderilmişti. Ancak ferman Şamhal'ın ölümüyle yerine geçen Çolpan Şamhal'a ulaştı (Kırzioğlu, 1998:308). Kumukların Astrahan Seferi'nde oynadıkları role ilişkin kaynaklar bilgi vermemektedir.

IV. İvan, Kefe Beylerbeyi Kâsım Paşa komutasındaki ordunun Astrahan önlerinde başarısızlığa uğramasına rağmen tedirgin oldu ve İstanbul'a bir elçi göndererek seferin hangi amaçla yapıldığını öğrenmek istedi. IV. İvan bu iş için İ. P. Novosiltsev'i görevlendirdi. 1570'te İstanbul'a gelen Novosiltsev, 15 Temmuz'da Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ile görüştü. Novosiltsev, ilişkilerin geliştirilmesi temennisinde bulunduktan sonra Astrahan Seferinin kime karşı yapıldığını sordu. Sokullu da seferin İran tehlikesini ortadan kaldırmak için yapıldığını söyledi. Daha sonra konu Terek Nehri üzerinde inşa edilen kalelere geldi. Novosiltsev bu kalelerin Rus hakimiyetini kabul etmiş olan Çerkesleri Kumuklara karşı korumak amacıyla inşa edildiğini belirtti. Sokullu ise Çerkeslerin ve Kumukların Osmanlıya bağlı olduklarını, barışın devamını istiyorlarsa kalelerin yıkılması gerektiğini ifade etti (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/1-20/12.htm, Erişim Tarihi: 04.05.2010)¹. Mehmed Paşa'nın Novosiltsev'in Moskova'ya dönerken Çar'a iletmesi için verdiği mektupta (Bkz. İnalçık, 1948: 400-401), barışın devamı isteniyorsa Terek Nehri üzerindeki kalelerin yıkılması ve

¹ Belgenin orijinali "«Путешествия русских послов XVI-XVII вв.». М.; Л., 1954, с. 89-94." yer almaktadır.

Astrahan yolunun açılması tekrar dile getirilmiş ve Çerkeslerin Osmanlı tebaasından oldukları bir kez daha hatırlatılmıştır. Fakat bu mektupta Kumuklara ve Rusların Astrahan'daki hâkimiyetine dair herhangi bir ifade kullanılmamıştır (İnalçık, 1948: 386-88).

Sokullu Mehmed Paşa'nın barışın Terek Nehri üzerindeki kalelerin yıkılmasına bağlı olduğunu Novosiltsev'e net bir şekilde açıklamasına rağmen Mühimme kayıtları bu kalelerin yıkılmadığını gösteriyor. 2 Ekim 1576'da Azak Beyi'ne gönderilen bir hükümde Rusların Terek Nehri üzerindeki kalelerini güçlendirdikleri yazılmıştı (Kırzioğlu, 1998:418). Dolayısıyla Rus kaleleri Çolpan Şamhal için bir tehdit oluşturmaya devam etti. Ancak Devlet Giray'ın 1570 yılında Çerkes Beyi Temrük'ü yenilgiye uğratması ve 1571'de Moskova'ya düzenlediği akın Çolpan Şamhal'a rahat bir nefes aldırdı. Temrük, Çolpan Şamhal'ın Kafkaslardaki en önemli rakiplerinden biri idi. Temrük, Devlet Giray karşısında başarısız olunca vergi mahiyetinde Hanlığa her yıl 6.000 köle ve at vermeyi taahhüt etmişti. Bu vergi yükü Temrük'ün gücünü zayıflattı (Özbek, 1991:32). Devlet Giray'ın 1571'deki Moskova akını ise Moskova'nın yakılıp yıkılmasına ve çok sayıda Rus'un hayatını kaybetmesine neden oldu. Devlet Giray'ın başarıları İstanbul'da sevinçle karşılandı. Osmanlı Devleti, Ruslara karşı eski taleplerini yenilediği gibi Astrahan'ın da geri verilmesini istedi. Devlet Giray ertesi yıl Rusya üzerine başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer düzenlemişse de bu durum 1571'deki galibiyeti gölgelemedi (İnalçık, 1648:388-389; Kurat, 1966:153-156).

Osmanlı Devleti, 1570'te Akdeniz hakimiyeti için Venediklilerle mücadeleye girişince Astrahan meselesi önemini kaybetti. II. Selim'in Çolpan Şamhal'a gönderdiği 3 Mayıs 1574 tarihli mektubuna bakılırsa Osmanlılar, bölgenin savunmasını Şamhal'a bıraktılar. Bu mektupta daha önce Devlet Giray'ın aracılığı ile İstanbul'a gelmek istediğini belirten Şamhal'ın o bölgenin güvenliği için yerinde kalmasının uygun olacağı yazılmıştı (Kırzioğlu, 1998:308). Çolpan Şamhal, 1576'ya kadar Osmanlıların isteğini yerine getirmiş gibi görünüyor.

2.2.2. Çolpan Şamhal ve Safevilerle İlişkiler

Şah Tahmasb 1576'da öldüğünde geride dokuz erkek ve sekiz kız çocuğu bırakmıştı (Kütükoğlu, 1970:647). Bunlardan İsmail ve Muhammed Hudabendi bir Türkmen anneden, Haydar ise Tahmasb'ın Gürcü eşinden dünyaya gelmişlerdi. Tahmasb'ın

bir diğere eşi ise Çolpan Şamhal'ın kız kardeşi idi. Bu evlilikten de Tahmasb'ın en çok sevdiği kızı Perihan Hanım doğmuştu (Newman, 2009:41).

Tahmasb 1574'te ağır bir hastalık geçirmiş, bu sırada yerine kimin geçeceği konusunda ihtilaf yaşanmıştı. Tahmasb veliahd olarak Gürcü eşinden doğan Haydar'ı gösterdi. Haydar, Ustaclu Türkmenleri ve Tahmasb'ın yanında bulunan Gürcü taifesi tarafından desteklendi. Rumlu, Afşar ve Türkmen beyleri ile Perihan Hanım ise 1556'dan beri Kahkaha kalesinde hapis hayatı yaşayan II. İsmail'in tahta geçmesini istediler (Kütükoğlu, 1970:646; Sümer, 1999:110-111). Perihan Hanım, Tahmasb'ın ölümünden kısa bir süre önce dayısı Çolpan Şamhal'ı Kazvin'e davet etti. Çolpan Şamhal bu davete uyarak yanında üç bin kişilik bir kuvvetle Kazvin'e geldi.

Tahmasb öldüğünde Haydar'ın taraftarları hızlı davranarak Haydar'ı tahta geçirdiler. Haydar, saltanatının ilk gecesinde Perihan Hanım'la uzlaşmayı denedi. Perihan Hanım da Haydar'ın saltanatını kabul etti. Ancak bu durum Perihan Hanım'ın zaman kazanmak için tertiplemediği oyundan başka bir şey değildi. Perihan Hanım kardeşini ve Şamhal'ı Haydar'ın huzuruna getirmek için saraydan çıkıp dayısının kaldığı konağa geldi ve sarayın anahtarlarını Şamhal'a teslim etti. Şamhal yaklaşık üç bin kişilik kuvveti ve İsmail taraftarları ile saraya gizlice girdi. Sarayın bahçesinde iki grup arasında çetin bir mücadele başladı. Haydar canını kurtarmak için kutsallığına inanılan Harem'e sığındı. Fakat ne Şamhal ne de beraberindekiler buna aldırış etmediler. Haydar kadın kılığına girerek kaçmaya çalışırken yakalandı ve başı gövdesinden ayrılmak suretiyle öldürüldü. Şamhal, Haydar'ın başını onu destekleyen Gürcülerin önüne atarak mücadeleyi sonlandırdı (Eskandar Beg Monshi, 1978:283-284, 288-289, 291).

Haydar'ın öldürülmesi II. İsmail'e saltanat yolunu açtı. İsmail tutuklu bulunduğu Kahkaha Kalesi'nden Kazvin'e gelerek tahta geçti (Newman, 2009:42). II. İsmail, Şamhal'a ve Perihan Hanıma borçlu olduğu saltanatını güçlendirmek için Şamhal'ın kızını kendisine istedi (Eskandar Beg Monshi, 1978:306).

Çolpan Şamhal II. İsmail'in saltanatı boyunca önemini korumaya devam etti. II. İsmail, Çolpan Şamhal'ı 1577'de Şirvan'da başlayan isyanı bastırmakla görevlendirdi. Bu isyan Demirkapı ahalisi, Tabasaran ve Kaytak taifesinden başka Kumuk beylerinden Yar Ahmed tarafından da desteklenmişti. Çolpan Şamhal

1577 Mayıs'ında Kür Suyu yakınlarında isyancılarla yaptığı savaşı kaybetti. Kırım Hanı, Şirvan'da yaşananları bir mektupla III. Murad'a bildirdi. Osmanlı Devleti'nin bu isyanla yakından ilgilendiğini Erzurum ve Van Beylerbeylerine gönderilen hükümlerden öğreniyoruz. 10 Haziran 1577 tarihli hükümlerde, Şirvan isyanı hakkında ayrıntılı bilgi istenmiş, Şamhal'ın kim olduğu sorulmuştu (Kırzioğlu, 1998:424-425).¹ Anlaşılan Osmanlılar, Çolpan Şamhal'ın Şah'ın hizmetine girdiğinden habersizdi.

Çolpan Şamhal'ın İran'da bulunması, onun Dağıstan'daki otoritesini de sarsmış gibi görünmektedir. Yukarıda bahsedilen isyanda Kumuk beylerinden Yar Ahmed'in isyana destek vermesi buna işaret etmektedir.

II. İsmail Ustaclu Türkmenlerini sindirmeye yönelik bir politika takip etmiş ve Şiiliğe karşı tavrı almıştı. Bu tutumu onun sonunu hazırladı. Dinlenmek için gittiği Helvacıoğlu Hasan Bey'in konağında 24 Kasım 1577'de zehirlenerek öldürüldü (Kütükoğlu, 1993:16-17). Halk arasında II. İsmail'in Perihan Hanım tarafından öldürüldüğü söylentisi yayıldı (Eskandar Beg Monshi, 1978:327). Perihan Hanım bu söylentiye rağmen Muhammed Hüdabendi tahta geçinceye kadar naibe sıfatı ile ülkeyi iki buçuk ay idare etmeyi başardı. Fakat Hüdabendi, Perihan Hanım'ın nüfuzunu bir tehdit olarak gördü ve onu göz hapsine aldı. Daha sonra ise Safevi ümerasını kendisine bağlayarak Perihan Hanım'ı destekçilerinden mahrum bıraktı. Savunmasız kalan Perihan Hanım 9 Şubat 1578'de Aras Han komutasındaki askerler tarafından öldürüldü (Eskandar Beg Monshi, 1978:334-335).

¹ Fahrettin Kırzioğlu (1998:424) Münşi İskender Bey'de bu Şamhal'ın Avarlı Şamhal olarak geçtiğini ve dolayısıyla bunun Çolpan Şamhal olmadığını ileri sürmüştür. Tahmasb 1546'da Elkas Mirza'ya yardım eden Kumukları ve Tabasaran tairesini cezalandırmak için üzerlerine yürümüştü. Daha sonra da Şamhal'ın kızı ile evlenerek bu kavimleri kontrol altına almak istemişti. Perihan Hanım, Tahmasb'ın bu eşinden dünyaya gelmişti. Perihan Hanım'ın Şamhal'ın yeğeni olduğu kaynaklarda sabittir. Dolayısıyla II İsmail'in isyanı bastırmakla görevlendirdiği Şamhal, Çolpan Şamhal olmalıdır. Kırzioğlu'yu yanıltan büyük bir ihtimalle, Münşi İskender Bey'in daha sonraki sayfalarda Şamhal'ın Perihan Hanımla birlikte öldürüldüğünü anlatması idi. Ancak bu anlatım tutarsızdır ve Münşi İskender doğrulayacak başka bir kaynak bulunmamaktadır. Yine Şamhal için Avarlı ve Çerkes unvanlarının kullanılması da karışıklığa sebep olmuş olabilir. Bu durum ise Şamhal'ın hükmettiği bölgeler veya kavimler ile alakalıdır. Bazen Şamhallar hükmettikleri kavimlerin adları ile adlandırılabilirdi. Tabasaran hakimi Şamhal, Avar hakimi Şamhal, Kaytak hakimi Şamhal gibi (Bkz. Kırzioğlu, 1998:284) Avarlı Şamhal veya Çerkes Şamhal ise bu adlandırılmanın kısaltılmış şekli olabilir.

Safevi tarihçisi Münşi İskender Bey'in yazdıklarına göre Perihan Hanım'dan önce Şamhal öldürülmüştü. Fakat Münşi İskender'in anlatımında Şamhal, Şah'ın kuvvetleri ile mücadeleyi sürdürürken aynı zamanda Şah'a itaat etmişti (Eskandar Beg Monshi, 1978:336-337). Dolayısıyla onun anlatımında çelişki söz konusudur. Kanaatimize göre Şamhal Şirvan isyanında uğradığı yenilgiden sonra Dağıstan'a gitti. Osmanlı arşiv vesikaları da Şamhal'ın 1578 Ocak'ında Dağıstan'da olduğunu doğruluyor. Osmanlılar 1577 sonunda Safeviler'e savaş ilan edince Çolpan Şamhal'a orduya katılmasını isteyen bir mektup göndermişlerdi (Kırzioğlu, 1998:279). Çolpan Şamhal Osmanlıların bu isteğini yerine getirmiş ve adı 1586 yılına kadar belgelerde en çok rastlanan isimlerden birisi olmuştur.

2.2.3. Çolpan Şamhal ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Seferi

Osmanlı Devleti, 1577 sonlarında, 1555'te imzalanan Amasya Anlaşması'nın ihlal edildiği gerekçesiyle Safevilere savaş ilan etti¹. Başında Lala Mustafa Paşa'nın bulunduğu bir ordu 1 Ocak 1578'de İstanbul'dan Erzurum üzerine hareket etti. Lala Mustafa Paşa öncelikli olarak Gürcistan'ı² ve Şirvan'ı ele geçirmekle görevlendirilmişti. Kırım Hanına ve Kafkasya'daki bazı yöneticilere mektuplar gönderilerek, orduya yardımcı olmaları veya askeri destekte bulunmaları istendi. Ordu münşisi Gelibolulu Mustafa Âli'nin kaleminden çıkan bu mektuplar, Kırım Hanı Mehmed Giray'a, Şirvanşah Sultan Burhan-evladından Mirza Ebu Bekir Han'a,³ *“Dağıstan Hakimlerinden en büyüğü Komuk ve Kaytak Hakimi olan Emir*

¹ II. İsmail Osmanlı'nın doğu sınırındaki beylere istimâletnâmeler vererek onları kendi tarafına çekmeye çalışmış, 1577'de Zengan'da Bir Osmanlı ticaret kervanını yağmalatmış, tüccarları öldürtmüş ve bu mesele için gönderilen Osmanlı elçisini tutuklatmıştı. Şirvan ahalisi de Safeviler'e karşı Osmanlıların yardımına başvurmuştu (Kırzioğlu, 1998:266). Öte yandan Osmanlılar Astrahan Seferi ile başaramadıkları Kafkasya egemenliği için yeni bir girişimde bulunmak istemişlerdi.

² Dadyan, Başaçuk ve Güryel Meliklikleri Osmanlıya tabi idi. Diğer Gürcü meliklikleri ise Safevilere bağlı idi.

³ Ebu Bekir Mirza Şirvan hakimi Burhan'ın oğlu idi. Şirvan'a hükmederken Safevilerin baskısına maruz kaldı ve Dağıstan'a iltica etti. Burada Lezgilerden, Şirvan'dan kaçan askerlerden ve Karabulaklardan (Malte Brun (1824:53) Karabulakların Alan dilinden bir çok kelimeyi kullandıklarını kaydeder. Şerafettin Erel (1961:51) bunların bir Türk kabilesi olduğunu yazmaktadır. Münşi İskender Bey'in (1978:349) Şirvan isyanına katılan Kara Burak kabilesinden kastettiği Karabulak'lar idi. Osmanlı arşiv belgelerinde geçen Karabudak Karabulak'ın farklı bir yazım şekli olabilir.) topladığı ordu ile Şirvan sınırlarını akınlar düzenledi. Osmanlı'ya bir elçi göndererek yardım istedi.

Şemhale”, Tabasaran Hakimi Gazi Salih’e, Avar Hakimi Tuçalav Bey’e¹, Kaytak topraklarında oturan Şirvanşah oğlu Şahrüh Mirza’ya, Başaçuk Meliki’ne, Güril Meliki’ne, Dadyan Meliki’ne, Levendoğlu’ne (Gürcü hakimlerinden) ve Ahıska Atabeklerinden Libadyan’a yazılmıştı (Kırzioğlu, 1998:278-279). Bu kişiler aynı zamanda Osmanlı Devleti’ne tabii idiler.

Lala Mustafa Paşa’nın İstanbul’dan hareketinden dört ay sonra, 10 Mayıs 1578’de, Çolpan Şamhal’a bir mektup gönderildi. Mektupta, Şamhal’ın daha önce Osmanlı Devleti’ne tabiyet bildirdiği hatırlatılarak Şamhal’dan Safevilerle savaşa hazır olması istendi. Ayrıca, mektupta Çolpan Şamhal’a kuvvetleri ile Adil Giray’a katılmasının mı yoksa ayrı bir koldan hareket etmesinin mi uygun olacağı soruldu. Mektubun birer sureti Avar hâkimi Nutsal’a, Kaytak hâkimi Usumi’ye, Tyumen hâkimi Tuki’ye, Burgun? (Baragun) hakimine ve Tabasaran hakimine gönderildi (Kırzioğlu, 1998:430-432). Bu beş kişi Dağıstan’daki diğer yöneticilerdi. Tyumen, Şamhal’ın yeğeni tarafından yönetiliyordu. Diğerleri ise Şamhal’ın yüksek hâkimiyetini tanımışlardı.

Bekir Kütükoğlu (1993:71) Çolpan Şamhal’ın Osmanlı Devleti’ne tabiyet bildirmesinin Gürcüler arasında hoşnutsuzluğa sebep olduğunu ifade etmektedir. Münşi İskender Bey ise Gürcülerin Lala Mustafa Paşa’ya karşı cephe almalarını Osmanlı ordusunun Dağıstan’a girmesine bağlamaktadır (Eskandar Beg Monshi, 1978:352). Gerçekte ise bu durum Tahmasb’ın ölümünden sonra İran tahtı için yapılan mücadelenin bir uzantısıdır.

Lala Mustafa Paşa 2 Temmuz 1578’de Erzurum’un Çermik (Ilıca) konağına ulaştığında Çolpan Şamhal’ın Hüseyin Bey adındaki elçisi geldi. Hüseyin Bey yanında birisi Padişaha, diğeri Mustafa Paşa’ya yazılmış iki mektup getirmişti. Padişaha hitaben yazılmış mektupta Şirvan isyanının “*Acem*” askerini perişan ettiği belirtildikten sonra Şirvan’ın elde tutulması için Osmanlı Devleti’nin desteğine gerek duyulduğu yazılmıştı. Ayrıca, Çolpan Şamhal otuz bin askeri ile padişahın emrinde olduğunu bildirmişti. Mustafa Paşa’ya yazılan mektupta ise Çerkes asıllı Özdemiroğlu Osman Paşa’nın bir miktar askerle Şirvan’a gönderilmesi talep edilmişti (Eravcı, 1998:88-92; Hammer, C. IV, 1993:100).

¹ Gelibolulu Mustafa Âli, Nusretname adlı eserinde Tuçalav’ın Avar hakimi olarak nitelendirmektedir (Eravcı, 1998:93). Kühül Ahbar adlı eserinde ise Tuçalav’ın Şamhal’ın kardeşi olduğunu belirtmiştir.

Mustafa Paşa, Çolpan Şamhal'a, Tabasaran hakimi Gazi Salih'e, Tuçalav Bey'e ve Mirza Şahruh'a iletmesi için Hüseyin Bey'e mektuplar verdi. Bu mektuplarda Özdemiroğlu'nun Şirvan'a gönderileceği yazıldı (Eravcı, 1998:42). Ayrıca adı geçen kişilere istimâletnâmeler de yazıldı (Gelibolulu Âlî, 484a).

Lala Mustafa Paşa, 9 Ağustos'ta Çıldır Gölü yakınlarında Tokmak Han'ın ve İmam Kulu Han'ın kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonra Gürcistan'a girdi. 9 Eylül'de de Koyungeçidi'nde yapılan savaşta Safevi ordusunu bozguna uğrattı. Böylece Osmanlılara Şirvan yolu açılmış oldu. Lala Mustafa Paşa bundan sonra yerini vezaret payesi ve serdar unvanıyla Özdemiroğlu Osman Paşa'yı bırakarak kışı geçirmek üzere Erzurum'a döndü (Zeyrek, 2001:5).

Çolpan Şamhal, Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum'a hareket ettiği 8 Ekim 1578'de, Sultancık mevkiinde Osman Paşa ile buluştu (Gelibolulu Âlî, 495b; Eravcı, 1998:222-223). Osman Paşa ile Çolpan Şamhal arasındaki görüşmede bir anlaşmaya varıldı. Anlaşmaya göre Çolpan Şamhal hutbeyi Osmanlı padişahı adına okutacak, Kırım'dan gelecek Tatar askerinin topraklarından geçişine izin verecek, Osmanlı ordusuna zahire tedarik edecek ve askeri yardımda bulunacaktı. Buna karşılık Şamhallık iç işlerinde serbest olacak, Şamhal'a özerkliğini gösteren tuğ, âlem, kılıç ve kaftan gönderilecek, Osmanlı Devleti'ne gelen Kumuk tüccarlarından vergi alınmayacaktı (Cevdet Paşa, 1307:68; Kefeli İbrahim Efendi, 1933.:51; Abubekir Abdullah, 10a, 13a-13b, 14b).

Ordu münşisi Gelibolulu Âlî, Çolpan'ın Paşa ile görüşmesinden bir gün sonra Çolpan Şamhal'ın yanına gittiğini ve onunla Dağıstan'ın siyasi ve sosyal durumu hakkında uzun uzadıya konuştuklarını yazar (Gelibolulu Âlî, 495a). Bu konuşma Gelibolulu Âlî'nin Dağıstan'daki siyasi durumu anlamasını sağlamıştır. Nitekim Gelibolulu Âlî bu görüşmeden sonra Osman Paşa'ya Şamhal ile diğer Dağıstan hakimleri arasında anlaşmazlık çıktığını, ancak bunların topraklarının ellerinden gideceği endişesiyle Safevilerin Gence Valisi İmam Kulu Han ile irtibata geçtiklerini söylemiş ve bunların derhal halledilmesinin Osmanlı yararına olacağı tavsiyesinde bulunmuştur (Çerçi, 2000:403-404). Gelişen olaylar, Gelibolulu'yu haklı çıkarmıştır. Osman Paşa, Şemahi'de İmam Kulu Han tarafından kuşatıldığında Çolpan Şamhal, Kulu Han'a karşı savaşmamıştır. Bunun üzerine

Osman Paşa, Çolpan Şamhal'ı göz hapsine almıştır (Asafi Dal Mehmed Çelebi, 2009: 67-68).

İmam Kulu Han, Kırım askerinin yardıma geldiğini duyunca Şemahi önlerinden çekilmek zorunda kaldı. Osman Paşa ise Şemahi'de kalmak yerine Safeviler'den önce Demirkapı'ya ulaşmaya karar verdi ve Demirkapı'ya doğru harekete geçti. Osman Paşa'nın Demirkapı'ya yolculuğunda Paşa'ya Çolpan Şamhal rehberlik etti. Çolpan Şamhal, yolculuk sırasında Osman Paşa'ya gelerek askerinin yavaş yürüdüğü için Tabasaranlıların yollarını kesebileceğini ve Safevilerin Osmanlılardan daha önce Demirkapı'ya ulaşabileceğini söylemesi üzerine Osman Paşa atını hızlandırdı. Bu olay asker arasında arkadan Safevilerin yetiştiği dedikodusunun yayılmasına ve askerinin dağılmasına neden oldu (Ebubekir Abdullah, 10b; Zeyrek, 2001:45-46).

Osman Paşa Demirkapı önlerine geldiğinde kale kapısının Osmanlı ordusuna kapatılmış olduğunu gördü. Osman Paşa, şehrin ileri gelenlerini ikna ederek içeri girmeyi başardı (Zeyrek, 2001: 47). Onun bölgedeki başarıları üzerine 1581 Mart/Nisan'ında kendisine bir hilat gönderildi. Hilati götüren Çaşnigir Hüsrev'e aynı zamanda Taman'dan Demirkapı'ya kadar uzanan bölgelerdeki yöneticilerin kendisine yardımcı olmasını emreden hükümlerin yazıldığı kağıtlar verildi. Bu yöneticiler içerisinde Çolpan Şamhal, Şamhal'ın oğlu Andiyan? (Andiya) ve Şamhal'ın boy beylerinden Alpav Bey de bulunuyordu (Mühimme Defteri 44, 1995:17).

Osman Paşa 1581 ve 1582 yıllarını Demirkapı'da geçirdi. O, iki yıl boyunca hem Safevilere karşı mücadele etti hem de Kafkas kavimlerini itaat altına almaya çalıştı. Başlangıçta Tabaseran ve Kaytak kavimleri Demirkapı'daki Osmanlı askerine yiyecek satarak büyük kazanç elde etmişlerdi. Ancak Kaytak kavminden bir topluluğun kale dışında bulunan askerlere saldırarak mallarını yağmalamaları ilişkilerin seyrini değiştirdi. Osman Paşa yağmacıların elebaşlarını yakalayıp idam ettirdi. İdam edilenler arasında Kaytak Usumisi'nin bir akrabası da bulunuyordu. Usumi, Osmanlılara yiyecek satışını durdurdu ve Osmanlı askeri ile çatışmaya girdi (Abubekir Abdullah, 10a, 13a-13b, 14b). Osmanlı yönetimi Usumi'ye iki emirname göndererek ondan Osmanlılara karşı tutumunu

değiştirmesini ve bir an önce Osman Paşa'nın emri altına girmesini istedi. (Mühimme Defteri 44, 1995: 33).

Çolpan Şamhal'ın Usumi ile Osman Paşa arasındaki mücadeleye bakışı, İstanbul'dan Şamhal'a gönderilen mektuplardan anlaşılmaktadır. İstanbul'dan bir yıl boyunca belirli aralıklarla gönderilen beş mektupta Şamhal'dan Osman Paşa'ya yardım etmesi istenmişti (Mühimme Defteri 44, 1995: 31, 49, 82, 101,104). Anlaşılan Çolpan Şamhal Osman Paşa'ya yardım etme konusunda tereddütte kalmıştı. Bu tereddüt muhtemelen Osmanlıların bölgeye yerleşmesinin Tarku Şamhallığının nüfuzunu azaltacağından ileri gelmekteydi. Nitekim Osmanlılar, Şirvan'da ele geçirilen yerlerin tahririni yapmış, buradaki toprakları askerlere tımar olarak dağıtmışlardı. Hatta tımar verilenler arasında Çolpan Şamhal'ın bir kardeşi de bulunmaktaydı (BOA, A. NŞT.d, 1108:18). Yine, Hazar Denizi'nde bir Osmanlı donanması oluşturulması için hazırlıklara başlanmış ve 1582'de Ali Kaptan bu donanmanın başına getirilmişti (Kırzioğlu, 1998:435; Mühimme Defteri 44, 1995:57, 63, 64, 74).

Osman Paşa uzun bir uğraştan sonra Kaytak askerlerini yenilgiye uğrattı. Daha sonra Tabasaran yakınındaki Küre kasabası üzerine yürüdü. Küre'yi ele geçirerek ahalisini esir etti (Abubekir Abdullah, 14b). Osman Paşa, bölgede asayiş sağladıktan sonra, Şaburan'ı Şamhal'a, Ahti sancağını da Çolpan'ın kardeşi Tuçalav'a arpalık olarak tevcih etti (Gelibolulu Âlî, 494b; Eravcı, 1998:220). Ayrıca Gürcülerden Çarbak'ı, Safevilerden Endirey'i alarak Şamhal'a verdi (Evliya Çelebi, 2003:298, 301). Daha sonra Cafer Paşa'yı yerine vekil tayin ederek Dağıstan üzerinden İstanbul'a hareket etti. Tarku'ya geldiğinde Çolpan Şamhal üzerindeki nüfuzunu arttırabilmek için Şamhal'ın kızı¹ ile evlendi². Düğün Şamhal'ın sarayında yapıldı. Çolpan Şamhal daha önce Safevilerle anlaşarak düğün gecesinin sabahında Osman Paşa'yı öldürmeyi planladı. Plana göre Osman Paşa, sabah kayınvalidesi ile tanıştırmak için bir odaya alınacak, daha önceden odaya

¹ Kaynaklarda Osman Paşa'nın evliliği konusunda ihtilaf vardır. Ebubekir Abdullah (14b) Osman Paşa'nın Şamhal'ın kardeşinin kızı ile evlendiğini, Naima (C. IV, 2007:1920) ise Şamhal'ın kızı ile evlendiğini yazar. Osman Paşa'nın Dağıstan'daki fütuhatını anlatan ve yazarı bilinmeyen Tarih-i Osman Paşa'ya göre (2001:53) Osman Paşa Şamhal'ın kızını istemiş, düğün yapılmış, ancak daha sonra evlendiği kişinin Şamhal'ın kardeşinin kızı olduğunu öğrenmiştir.

² Nicolae Jorga'a (C.III, 2005:251). Bosna Beylerbeyi olan Telli Hasan Paşa'nın Özdemiroğlu Osman Paşa'dan dul kalan doğulu bir prensesle evlendiğini yazmaktadır. Bu kişinin Şamhal'ın kızı/yeğeni olma ihtimali göz ardı edilmemelidir.

yerleştirilmiş olan Safevi askerleri Paşa'yı öldürecek, Tokmak Han da fırsattan yararlanarak Osmanlı askerlerini yok edecekti. Plan Şamhal'ın kızı tarafından Osman Paşa'ya bildirildi. Osman Paşa, ertesi gün Çolpan Şamhal'ın davetine uymayarak suikasttan kurtuldu (Naima, C. IV, 2007:1920). Hammer (C. IV, 1993:112), Osman Paşa'nın bu olaydan sonra Şamhal'ı öldürttüğünü yazmaktadır. Ancak olaya değinen Naima (C. IV, 2007:1920) Şamhal'ın öldürülmediğini belirtmektedir.

Osman Paşa, Tarku'dan ayrıldıktan sonra Tokmak Han'ın üzerine yürüyüp onu yenilgiye uğrattı. Daha sonra Çerkes topraklarına girdi. Burada Sunj Nehri kenarında Rus askerinin pususu ile karşılaştı. Ruslar üç günlük mücadele sonucunda geri püskürtüldüler (Kırzioğlu, 1998:316; Hammer, C. IV, 1993:125). Osman Paşa buradan Kırım üzerine yürüdü ve Padişaha itaatsizlik eden Kırım Hanı I. Mehmed Giray'ı cezalandırdı.

Lala Mustafa Paşa'nın Kafkasya seferi, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırını Hazar kıyısına taşımış, Kafkasya tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Kafkasların güneyinde bulunan Şirvan doğrudan İstanbul'a bağlanırken, Çolpan Şamhal'a özerklik tanınmıştır.

2.2.4. Çolpan Şamhal'ın Son Dönemi

Kırım Hanı I. Mehmed Giray, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya seferine 1578 ve 1579 yıllarında iki defa asker göndermişti. Osmanlı Padişahı III. Murad 1583'te Mehmed Giray'dan tekrar asker göndermesini istedi. Fakat Tatar mirzaları sefere gitmeyi reddettiler. Mehmed Giray da mirzalar üzerinde baskı kuramadı. Mehmed Giray'ın bu tutumu Osmanlı yönetimi tarafından isyan olarak algılandı ve Osman Paşa Mehmed Giray'ı cezalandırmak için Kırım'a gönderildi. Bunun üzerine Mehmed Giray hanlık makamını bırakarak bozkıra kaçtı. Burada, daha önce kalgay olması gerekirken bu makama getirmediği kardeşi Alp Giray tarafından öldürüldü (Kurat, 1992:244). Mehmed Giray'ın oğulları babalarına haksızlık yapıldığını düşünerek intikam almak için harekete geçtiler. Yanlarına Şemhal'i ve bazı Nogay beylerini de alarak Bahçesaray'ı kuşattılar (Alpargu, 2007:80). Mehmed Giray'ın yerine han tayin edilmiş olan İslam Giray, Bahçesaray'dan kaçarak Kefe'deki Osmanlı beyine sığındı ve hanzadelerin isyanını bir mektupla İstanbul'a bildirdi (BOA, MD., 58, h. 462).

Kırım'da yaşananlar İstanbul'da endişeye neden oldu. III. Murad, Osman Paşa'yı Kırım işlerini halletmesi için tekrar görevlendirdi (Öztürk, 2002:492). Ayrıca Şemhal ile birlikte hareket eden hanzadelerin desteklenmemeleri ve İslam Giray'a yardım edilmesi hususunda Nogay ve Çerkes beylerine mektuplar gönderildi (BOA, MD., 58, h. 454). Çolpan Şamhal, Osmanlıların bu diplomatik girişimi karşısında Şah Hüdabendi'ye bir elçi gönderdi. Elçi, Şaha hanzadelerin isyanından bahsettikten sonra İran'da tutuklu bulunan Gazi Giray ile işbirliği yapılması durumunda Tatarlara ve Nogaylara hükmedilebileceğini ifade etti (Asafi Dal Mehmed Çelebi, 2009:221). Şah Hüdabendi, Çolpan Şamhal'ın önerisini dikkate almamış gibi görünmektedir. Çünkü 1579'da Safevilere esir düşen Gazi Giray'ın yedi yıllık esareti Osmanlıların aracılığı ile sona ermiş ve Gazi Giray 1588'de Kırım'a han tayin edilmiştir (Gülbün-ü Hanan, 1287:28; Kırımî el-Hâc Abdulgaffar, 1343:115; Kurat, 1992:245; Ertaylan, 1958:21 vd.).

Öte yandan Nogaylar Osmanlı Devleti'nin isteklerini yerine getirmekte acele etmediler. İslam Giray, Osman Paşa henüz Kefe'ye ulaşmadan Kefe Beyi ve civardaki Osmanlı askerlerinin desteği ile hanzadeleri yenilgiye uğrattığında bunlar Nogay kabilelerine sığındılar. Daha sonra hanzadelerden Murad Giray Astrahan'da, Saadet Giray ve Safa Giray Çolpan Şamhal'ın yanında saklandılar (Alpargu, 2007:80-81; Öztürk, 2002:492). Bunlardan Saadet Giray, bir süre sonra Moskova'ya gitti ve orada öldü. Safa Giray Çerkes topraklarına yerleşerek hayatının sonuna kadar burada kaldı. Murad Giray ise önce Rusların hizmetine girdi, sonra ise Ruslardan kaçarak Şamhal'a iltica etti (BOA, MD., 62, h. 433).

Osmanlı Devleti bölgeyi kontrol edebilmek için Terek Nehri yakınlarında bir kale inşa etmeyi planladı. Bu kale aynı zamanda Kumuk tüccarları için bir cazibe merkezi olacak, bu sayede hazineye önemli gelir sağlanacak ve kalenin Hazar Denizi'ne yakın olmasından dolayı deniz mahsullerinin temini sağlanabilecekti (BOA., MD., 60, h. 271). Kalenin inşa edildiğine dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Muhtemelen bu plan kağıt üzerinde kalmıştır.

Çolpan Şamhal'ın Osmanlı karşıtı politikası 1586 yılına kadar devam etti. Çolpan Şamhal 1585'in ilkbaharında Demirkapı'daki Osmanlı askerine maaşlarını götüreren yetkililerin Dağıstan'dan geçişine izin vermedi (BOA., MD., 60, h. 572). Bu durum Divan-ı Hümayun'da görüşüldükten sonra, maaşların Demirkapı'ya götürülmesi işi

İslam Giray'a havale edildi. Bundan başka Çerkes, Nogay ve Kumuk Beylerine, Şamhal'a ve Usumi'ye İslam Giray'a yardım etmelerini emreden hükümler gönderildi (BOA., MD., 61, h. 41). Osmanlıların Şamhal'a gönderdiği bu emir izaha muhtaçtır. Çünkü Çolpan Şamhal hanzadelerin isyanını desteklemiş ve Osmanlı memurlarının Dağıstan'dan geçişine izin vermemişti. İslam Giray da Çolpan Şamhal'ın tutumundan dolayı görevlendirilmişti. Şu halde bu emir Çolpan'a gönderilmemişti. 61 numaralı Mühimme Defterinde yer alan kayıtlar bu konuya açıklık getirmektedir. İlk kayıтта Cafer Paşa'nın Tebriz muhafazasında bulunduğu sırada Şamhal'ın Paşa'ya gelerek itaat bildirdiği beyan edilmiştir (BOA., MD., 61, h. 210). Bir diğer kayıтта itaat eden Şamhal'ın adının Sultan Mahmud olduğu belirtilmektedir ki bu isim Çolpan Şamhal'ın oğullarından Sultan Mut'un Osmanlı belgelerinde geçen şeklidir (BOA., MD., 61, h. 211). Başka bir hükümde ise Şamhal'ın dört oğlu ile birlikte itaat ettikleri için kendilerine hilat gönderildiğinden bahsedilmektedir ki bu kişi de Çolpan Şamhal idi (BOA., MD., 61, h. 213). Bu hükümler Osmanlı Devleti'nin Çolpan Şamhal isyan ettiğinde Çolpan'ın oğullarından Sultan Mut'u Şamhal olarak tanıdığına ve Çolpan'ın isyandan vazgeçmesi ile makamının geri iade edildiğine işaret etmektedir. Esasında Sultan Mut Şamhallığın başına geçmemiş sadece soylu bir anneden gelmediği gerekçesi ile mahrum bırakıldığı bazı hakları geri almak için mücadeleye girişmişti.

Çolpan Şamhal'ın Usumi Sultan Ahmed'in kızı ile yaptığı evlilikten Andiya, Surhay ve Alkas; bir Kabardey özdeninin kızı ile yaptığı evlilikten ise Sultan-Mut, Ahmedhan ve Mutsal adlarında altı çocuğu olmuştu (Aliyev, 2008:59). Sultan Mut ve aynı batından doğan kardeşleri, soylu bir aileden gelmedikleri gerekçesiyle yönetimden dışlandılar. Bu duruma gücenen Sultan Mut, annesinin mensup olduğu Çerkes kavimlerine müracaat ederek büyük bir ordu hazırladı. Kardeşleri Sultan Mut'un kuvveti karşısında barış istemek zorunda kaldılar ve Sulak ile Terek Nehirleri arasında kalan toprakların yönetimini Sultan Mut'a bıraktılar (Mirza Hasan Efendi, 2003:41). Âsâr-ı Dağıstan'ın müellifi Mirza Hasan Efendi bu olayın Çolpan Şamhal'ın ölümünden sonra gerçekleştiğini ve onun da 1577'de öldüğünü yazmaktadır. Çolpan Şamhal'ın 1587-1588'de öldüğü bilinmektedir. Mirza Hasan Efendi'nin verdiği tarih Sultan Mut'un kardeşlerinin üzerine yürüdüğü veyahut Çerkes topraklarına gittiği tarih olabilir. Bu konuda kesinlik

olmasa da Sultan Mut'un 1585'te Çolpan Şamhal'la rekabet edebilecek bir güce eriştiği söylenebilir. Çolpan Şamhal'ın isyan ettiği sırada Osmanlıların Sultan Mut'u Şamhal olarak tanımaları da buna işaret etmektedir.

Çolpan Şamhal, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini düzelttikten sonra yeğeni Han Muhammed'in Urçamil ve Başlı köylerini itaat altına almasına yardım etti. Han Muhammed, Usumi Sultan Ahmed'in oğlu idi. Sultan Ahmed devlet yönetiminde bazı yeni uygulamalar getirmişti. Bunlardan birisi de köylülerin vergiye bağlanması idi. Han Muhammed bu uygulama çerçevesinde hâkimiyeti altındaki köylerden vergi tahsil etmeye başladı. Ancak Urçamil ve Başlı köylüleri vergi tahsil etmeye gelen Han Muhammed'e itiraz ettiler. Han Muhammed de dayısı Çolpan Şamhal'a giderek yardım istedi. Çolpan Şamhal'ın yardımı ile iki köy itaat altına alındı (Mirza Hasan Efendi, 2003:41-42). Bu sırada Osmanlılar Karabağ üzerine bir sefer hazırlığına giriştiler. Şamhal'a yazılan hükümde ondan Erdebil üzerine bir akın düzenlemesi ve orduya zahire tedarik etmesi istendi. Ayrıca mektupta yaptığı yardımların karşılığını alacağı da belirtildi (BOA., MD., 62, h. 67). Şamhal'ın bu sefere katılmada istekli olduğu söylenemez. Çünkü bu mektuptan bir süre sonra Cafer Paşa'dan Şamhal'a istimâletnâme vererek onu savaşa teşvik etmesi istenmişti (BOA., MD., 62, h. 76).

Osmanlılar Karabağ üzerine sefer hazırlığına giriştiklerinde Çolpan Şamhal hayatını kaybetti. Çolpan Şamhal öldüğünde Şamhallığın sınırları güneyde Kür Nehrine, batıda Çeçen topraklarına, kuzeyde ise Terek Nehrine kadar uzanıyordu (Bakıhanov, 1951:114).

2.3. Tarku Şamhallığı ve Rusların Kumuk Topraklarını İşgal Teşebbüsleri

Kaytak Usumisi Sultan Ahmed'in bekşa olmayan kadınlardan doğan bey çocuklarının babalarının mirasından yararlanmalarını men eden geleneği yasalastırması, Tarku Şamhallığında yaşananlarla yakından ilgili idi. Mevcut gelenek bekşa olmayan kadınlardan doğan çocukları babadan oğula geçen idarecilik ve mülkten pay edinme gibi haklardan mahrum bırakıyordu (Bakıhanov, 1951:114; Mirza Hasan Efendi, 2003:41). Sultan Mut, bu geleneğin mağduru olmuştu ve henüz babası hayattayken kardeşlerine karşı mücadele etmişti. Bu mücadele Sultan Mut'un Sulak'ın kuzeyinde kalan topraklar üzerindeki otoritesinin tanınması ile sona erdi. Sultan Mut, bu bölgeyi Çolpan Şamhal'ın

ölümüne kadar Tarku Şamhallığı'nın vassalı olarak idare etti. Daha sonra Çolpan Şamhal'ın ölümü ile bağımsızlığını ilan etti ve Tarku'da tahta geçen kardeşi I. Surhay Şamhal'la mücadeleye girişti (Akbiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9337>, Erişim Tarihi 13.02.2011). Çolpan Şamhal'ın iktidarında adı sık sık geçen Andiya ise kardeşlerinden bağımsız olarak Kafirkumuk'ta hüküm sürmeye başladı (Bakıhanov, 1951:114). Çolpan'ın oğullarından Alkas, Kapçage'nin, Ahmedhan Tarku yakınlarındaki Kolodezya'nın ve Mutsal, Karaağaç'ın yönetiminden sorumlu idiler. Bunlar diğer kardeşleri gibi bağımsız değillerdi ve bölgelerini Sultan Mut ya da I. Surhay Şamhal adına yönetiyorlardı (Belokurova, 1889:292-293). 1589'da Moskova'ya giden bir Gürcü elçisi I. Surhay Şamhal'ın Dağlılar üzerindeki etkisini kaybettiğini ve Gazikumukların Şamhallıktan ayrılmak üzere olduğunu belirtiyordu (Akbiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9337>, Erişim Tarihi 13.02.2011). Osmanlı yönetimi tarafından Şirvan Muhafızı Hasan Paşa'ya gönderilen bir emirde geçen "*Dağıstan ve Tabaseran (Tabaseran) taifesinin kendisine mahsus hakimleri olmayub Şirvana tabi olmakla*" ifadesi Gürcü elçinin bahsettiği ayrılık hareketi ile alakalıydı (BOA., MD., 67, h. 163). Özetle, Çolpan Şamhal öldükten sonra yerine geçen I. Surhay, Kumuk beylerinin ve Şamhallığa bağlı diğer beylerin üzerinde hâkimiyet sağlayamadı: Sultan Mut ve Andiya bağımsızlıklarını ilan ederken, Şamhallığa bağlı Kafkas kavimleri I. Surhay'ın otoritesi altına girmeyi reddettiler.

Tarku Şamhallığı'nın parçalanması Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik yayılcı politikasının lehine bir gelişme idi. Bu sırada bazı Kabardey beyleri Kumuklara karşı daha önce olduğu gibi Moskova'nın yardımına başvurdular (Belokurova, 1889:121). Bu durum Rusların bölgede ilerleyebilmesi için meşru bir zemin oluşturdu. Rusları engelleyebilecek en büyük yerel güç olan Tarku Şamhallığı ise iç mücadelelerle boğuşmaya başladı. Rusların Kumuk topraklarını ele geçirmeyi planladıkları bir sırada Buhara Hanı Abdullah Han'ın elçisi İstanbul'a ulaştı. Elçi, Rusların Astrahan'dan hareketle Kırım üzerine yürüyeceklerini, bu yüzden Astrahan'a bir sefer düzenlenmesinin gerektiğini ve Osmanlı Devleti'nin sefere karar vermeleri durumunda Abdullah Han'ın Osmanlı Devleti'ne askeri destek vereceğini söyledi. Osmanlı yönetimi Abdullah Han'ın teklifini ciddiye aldı. Konu

divanda görüşüldükten sonra, 21 Eylül 1587'de Astrahan'a sefer düzenlenmesine karar verildi (Selânikî Mustafa Efendi, 1999:190-191). Piyale Paşa komutan tayin edilerek Nogay Mirzalarına ve Kırım Hanına sefere katılmalarını isteyen mektuplar gönderildi (BOA., MD., 62, h. 226, h. 231, h. 233). Ancak sefer sözde kaldı. Osmanlılar Safevilerle savaş halinde olduklarından bu iş için yeterli miktarda asker gönderilemeyeceği için seferden vazgeçtiler (Kurat, 1966:164). Abdullah Han ise Safeviler üzerine yürüyerek Horasan'a girdi ve Herat'ı kuşattı (Blow, 2009:29).

Astrahan Seferinin gerçekleştirilememesi, Rusların bölgedeki hareketine serbestlik kazandırdı. Rus yönetimi Mikhail Burtsev komutasındaki bir kuvveti Terek civarına gönderdi. Ancak Mikhail Burtsev 1588'de Tyumen (Tumen?) Beyi Sultanay tarafından yenilgiye uğratıldı (Gadjiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9336>, Erişim Tarihi 13.02.2011). Bu yenilgi Rus yönetimini yeni önlemler almaya itti. Ruslar aynı yıl Terek Nehri civarında bir kale inşasına başladılar. Sultanay Bey'in yönetim merkezini bu kalenin inşasından sonra Sulak Nehri civarına taşımaya bakılırsa kalenin askeri açıdan büyük bir öneme sahip olduğu söylenebilir (Akbiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9337>, Erişim Tarihi 13.02.2011). Ruslar 1590'da ise Terek ve Sunj Nehirlerinin birleştiği yerde bir hapisane inşa ettiler. Hapishanenin yapılış amacı bölgenin kontrolünü sağlamaktı. Görünüşte suçluların tutulduğu bu yapı, her an savaşa hazır önemli bir miktarda profesyonel askeri barındırıyordu ve gerekli görüldüğünde tutuklulara silah verilebilirdi (Gadjiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9336>, Erişim Tarihi 13.02.2011).

Sultan-Mut hem kardeşi I. Surhay Şamhal hem de Çeçen topraklarının doğusunda hüküm süren Şeyh Murza ile mücadele ettiğinden Rusların faaliyetlerini engellemeye yönelik bir girişimde bulunamadı (Akbiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9337>, Erişim Tarihi 13.02.2011). Kumukların hâmişisi Osmanlı Devleti ise uzun süredir Safevilerle savaş halinde olduğundan Kuzey Kafkasya'daki gelişmeleri yeterince takip edemedi (Blow, 2009:36). Bu durumdan yararlanmaya çalışan Rus yönetimi Tarku üzerine yürümeyi planladı. Bu sırada Moskova'ya gelen bir Gürcü elçisi

Şamhal'ın beş bin yaya ve on iki bin atlı askerinin olduğunu, Kumukların üzerine sefer düzenleyeceklerse Kabardey ve Kazaklar tarafından desteklenmiş yirmi bin askerle harekete geçmeleri gerektiğini ve sefer düzenlenirse kendilerinin (Kakhetya Krallığı'nın) kırk bin kişi ile yardım edeceklerini söyledi. Ruslar, Gürcülerin elçisinin verdiği bilgileri dikkate almamış gibi görünmektedir. Nitekim Rus yönetimi Mayıs 1591'de Tarku üzerine strelestlerden oluşan küçük bir birlik sevk etti. Üstelik bu birlik Kabardey ya da Kazaklar tarafından da desteklenmemişti. Bu yüzden Rus kuvvetleri Tarku'ya ulaşamamış, buna karşılık sahip oldukları disiplin sayesinde çok sayıda Kumuk askerinin ölüme neden olmuşlardır. Ruslar Tarku'yu ele geçiremediler de bu sefer sonucunda Kuzey Kafkasya'da yeni kaleler inşa edildi (Gadjiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9336>, Erişim Tarihi 13.02.2011).

Osmanlı Devleti Kafkasya'daki gelişmelere 21 Mart 1590'da Safevilerle imzaladıkları barış anlaşmasından çok sonra, 1592'de dahil olabildi. Mart 1592'de Şirvan Muhafızı Vezir Hasan Paşa'ya gönderilen hükümde Ruslarla Gürcüler arasındaki işbirliğinden bahsedildikten sonra Paşa'dan Şamhal'ı Dağıstan'ın müdafaası için harekete geçirmesi istendi (BOA., MD., 67, h. 519). Hasan Paşa'ya gönderilen bir başka hükümde ise Paşa'ya Rusların üzerine hareket etmesi emredildi (BOA., MD., 67, h. 520). Mühimme kayıtları Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın faaliyetlerini engellemekte kararlı olduğunu göstermektedir. Zira 12 Mart 1592'de Şamhal'a gönderilen mektupta Şamhal'dan Ruslara karşı hareket edecek olan Hasan Paşa'ya katılması istenmiştir (BOA., MD., 69, h. 440). Şamhal'a gönderilen mektupla aynı tarihi taşıyan bir başka mektup da Kırım Hanına yazılmıştır. Bu mektupta, diğerinden farklı olarak, Rusların faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Buna göre Rusya Terek Nehri üzerinde içinde yaklaşık on bin atlı ve tüfekli askerin bulunduğu bir kale inşa etmiş ve Hazar ile Astrahan civarından toplanan adamlarla Demirkapı üzerine yürümeyi planlamıştı (BOA., MD., 69, h. 447). Kırım Hanına gönderilen 2 Mayıs 1593 tarihli mektup¹ Hasan Paşa'nın seferi gerçekleştirmediğine işaret etmektedir (BOA., MD., 69, h. 23).

¹ Mektupta Rusların fesada devam ettikleri bildirilmiş ve Kırım Hanından Astrahan üzerine akın yapması istenmiştir.

Rus yönetimi, İstanbul'un Kırım Hanı ve Hasan Paşa ile yaptığı yazışmalardan haberdar gibi görünmektedir. Nitekim Çar 1592'de İstanbul'a bir elçi göndererek Osmanlı Devleti'nin harekâtını engellemeye çalıştı. İstanbul'a elçi olarak gönderilen G. A. Naşçokina burada Osmanlı yetkilileri ile birisi 12 Ekim 1592'de diğeri ise 18 Nisan 1593'te olmak üzere iki görüşme yaptı. Naşçokina ilk görüşmede Rusların 1591'deki saldırılarını gizlemek için büyük çaba sarf ettiyse de Osmanlı yönetiminin Ruslar hakkındaki düşüncelerini değiştiremedi. (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/21-40/40.htm, 13.02.2011). Bu yüzden Naşçokina Moskova'ya Padişahın Kırım Hanını Moskova üzerine gönderme niyetinde olduğunu anlatan ve gerginliğin giderilmesi için Terek ve Sunj'daki Rus askerlerinin geri çekilmesinin uygun olacağını tavsiye eden bir mektup yazdı (Gadjiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9336>, Erişim Tarihi 13.02.2011). 18 Nisan'da gerçekleştirdiği ikinci görüşmede ise Rusların askeri harekâtına değinilmeden Kırım Hanlığı ile Kazaklar arasındaki sürtüşme ele alındı (http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/21-40/40.htm, 13.02.2011). Görünüşe göre Osmanlı yönetimi olaya dair ilgisini kaybetmişti. Bunda şüphesiz o sırada Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile ilişkilerinin bozulması önemli rol oynamıştı (Selânikî Mustafa Efendi, 1999:324). Osmanlılar Temmuz 1593'te Avusturya'ya savaş ilan ettiklerinde bütün kuvvetlerini batıya gönderdiler. Kırım Hanının da savaşa katılması ile devletin doğu toprakları savunmasız kaldı (Kurat, 1992:264). Böylelikle Ruslar için bölgedeki Osmanlı ve Kırım tehdidi bir süreliğine ortadan kalktı.

Rusya 1593'ten sonra bölgede daha etkin bir siyaset takip etmeye başladı. Ruslar her şeyden önce Kafkasya'daki beyler arasında mevcut olan rekabeti kullanmaya devam ettiler. Sultan-Mut'a karşı Şeyh Murza'yı ve I. Surhay Şamhal'ı desteklediler. Rus hâkimiyetini kabul etmiş olan Nogay ve Kabardeyleri Sultan-Mut'a karşı harekete geçirmeye çalıştılar. Yine, Avar Nutsalını kendi taraflarına çekmek için çalıştılar, ancak bunda başarısız oldular (İdrisov, 2006-2007:18).

Ruslar'ın Sultan Mut'u yıpratmak için uğraşmaları onun Rus karşıtı olmasından ve sahip olduğu güçten ileri gelmektedir. Sultan-Mut'un annesi Kabardeylerin meşhur Anzorov ailesindendi. Bu aileden bir kız Kırım Hanı ile bir başka kız ise

Gürcü Kralı Aleksandr ile evlendirilmişti. Dolayısıyla Sultan-Mut hem Anzorov ailesi ve ona bağlı olan Kabardeylerin hem de Kırım Hanı ve Gürcü Kralının desteğini sağlayabilecek bir kozu elinde bulunduruyordu (Akbiiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9337>, Erişim Tarihi 13.02.2011). Ayrıca Sultan Mut, Gazikumuk yöneticisi Ali Bey'in kızı ile evlenerek onların desteğini de sağlamıştı (Aliev, 2008:80).

Sultan Mut, Şeyh Murza ve I. Surhay Şamhal'a karşı mücadelesini sürdürürken Ruslar 1594'te Buynak ve Turali (Tuzluk) yakınlarında birer kale, Tarku'nun hemen kuzeyinde ise bir hapisane inşa ettiler. Hapishane Koysu ağzında idi ve bilhassa Tyumen beyi Sultanay için büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Çünkü hapishanenin muhafazası için bin kişiye yakın asker görevlendirilmişti (Gadjiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9336>, 13.02.2011. Erişim Tarihi 13.02.2011; İdrisov, 2006-2007:21; İbragimov, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9369>, Erişim Tarihi 6.5.2010; Bakıhanov, 1951:115). Bu haliyle hapisane ileri bir karakol mahiyetindeydi. Bu kuvvetler karşısında Sultanay Bey'in ise sadece yüz atlısı bulunmaktaydı (Belokurova, 1889:292).

Ruslar inşa ettikleri yapılara asker yerleştirdikten sonra Kumuk topraklarına geniş çaplı bir askeri operasyon düzenlediler. Tarku'ya gelen Rus kuvvetleri buradan Derbend'e yöneldiler. Ancak Buynak'ta oturan ve Sultan-Mut'un müttefiki olan Kırım Şamhal Elim Sultan bu kuvvetleri yenilgiye uğrattı. Yapılan savaşta üç bin Rus askeri öldürüldü (İdrisov, 2006-2007:22; Erel, 1961:99)¹. Fakat Ruslar Endirey gibi önemli Kumuk şehirlerini tahrip etmeyi başardılar. Sultanay Bey Rusların bu harekâtından sonra idare merkezini Endirey yakınlarına taşıdı. Böylece Tyumen Beyliğinin toprakları küçülürken Sultanay Bey de Sultan-Mut'a bağımlı bir hale geldi (Akbiiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9337>, Erişim Tarihi 13.02.2011). Sultan-Mut'un oğlu Kazanalp döneminde ise Tyumen Beyliği

¹ Şerafettin Erel Dağıstan ve Dağıstanlılar isimli eserinde (1961:99) Rusları yenilgiye uğratan kişinin Surhay Şamhal'ın oğlu Adil Giray olduğunu yazmaktadır. Ancak bu bilgiyi herhangi bir kaynak göstermeden vermiştir. Belokurov'un (1889:293) verdiği bilgilere göre 1598'de Buynak'ta Şamhalın yeğeni oturuyordu. Buynak'ın daha önce Kırım Şamhal'ın idare merkezi olduğu bir başka yazar tarafından doğrulandığına göre bu kişinin Adil Giray değil de Elim Sultan olması daha mâkul bir kanı olsa gerektir.

tamamen ortadan kalktı ve beyliğin insanları Endirey'e yerleşerek şehrin bir mahallesini teşkil ettiler (Bakıhanov, 1951:116).

Rusların Dağıstan içlerine düzenlediği seferden hemen sonra Sultan-Mut rakibi Şeyh Murza ile olan mücadelesine yeniden başladı. Şeyh Murza sahip olduğu beş yüz atlıının dışında Terek kalesinden askeri destek görmekteydi. Sultan-Mut, kardeşi Ahmedhan'ı Şeyh Murza'nın üzerine gönderdi. Küçük çaplı çatışmalar 1596'da yapılan çetin bir savaşla sona erdi. Şeyh Murza bu savaşta hayatını kaybetti. Toprakları ise Sultan-Mut'un hâkimiyeti altına girdi (Akbiyev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9337>, Erişim Tarihi 13.02.2011).

Sultan-Mut, Şeyh Murza'nın öldürülmesinden sonra bütün dikkatini kardeşi I. Surhay Şamhal'a verdi. I. Surhay Şamhal, Sultan Mut'a karşı Rusyadan beklediği yardımı göremedi. Bu yüzden kendisine avantaj sağlayacak bir başka yola başvurdu. Ötemiş adlı elçisini Şah Abbas'a göndererek Safevilerin yüksek hâkimiyetini tanıdı. Bu durum Rusya'nın bölgedeki hareketlerinde daha dikkatli olmasını gerektirdi. Çünkü Safevilerin istikrarsız dönemi Şah Abbas ile sona ermiş ve Safeviler yükselişe geçerek bölgede önemli bir güç olmaya başlamıştı. Bu yüzden Rus yönetimi Şah Abbas'a bir elçi göndererek uzlaşma yoluna gitti (İdrisov, 2006-2007:22). Şah Abbas da 1598'de Abdi Bey'i elçi olarak Moskova'ya gönderdi (Akbiyev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9337>, Erişim Tarihi 13.02.2011).

Sultan-Mut ile I. Surhay Şamhal arasındaki mücadeleye 1600'ün başlarında Çolpan Şamhal'ın diğer oğlu Andiya da katıldı. Andiya 1602'de Ataya isimli elçisini Moskova'ya göndererek Çarın yüksek hâkimiyetini tanıdığını ve Rusların himayesine girmek istediğini bildirdi. Andiya'nın girişimi kardeşlerine karşı üstünlük sağlama amacı taşıyordu. Bir yıl sonra I. Surhay Şamhal İbrahim ve Sultan Mut da Derviş isimli elçilerini Çar nezdine gönderdiler. I. Surhay'ın ve Sultan-Mut'un beklentileri Andiya'dan farklı değildi. Her ikisi de Rusya'nın yardımını diğerlerine karşı kullanabilecekleri bir koz olarak düşünmüşlerdi (Belokurova, 1889:364 vd.). Fakat Rusların 1604'te Dağıstan'a bir sefer düzenlemeleri Kumuk beylerini hüsrana uğrattı.

2.3.1. Karaman Savaşı

I. Surhay Şamhal, Rusya'nın 1604'te Dağıstan'a bir kuvvet göndermesi üzerine Tarku'yu terk ederek dağlara çekilmişti. Kısa bir süre sonra da burada hayatını kaybetti. Onun yerine geçen Adil Giray, Sultan-Mut ve Andiya ile mücadele etmek yerine onlarla uzlaşmaya vardı. Bunda en önemli etken şüphesiz yaklaşan Rus ordusu olmuştur. Güçlerini birleştiren Kumuk Beyleri Ağustos ayında Terek Nehri'ni geçen Buturlin komutasındaki Rus kuvvetlerini Koysu kenarında karşıladılar. Buturlin strelestlerden, Kazaklardan, Terek Çerkeslerinden ve Büyük Nogay Ordasından oluşan yaklaşık on bin kişilik bir kuvvete komutanlık ediyordu. Kumuklar bu güçlü ordu karşısında başarı sağlayamadılar. Yapılan savaşta yaklaşık üç bin Kumuk hayatını kaybetti. Buturlin ilerlemeye devam ederek Kumuk köylerini bastı. Kumuklar bilhassa Karabudakkent ve Erpeli yakınlarında Buturlin'e karşı ciddi bir direniş gösterdiler. Ancak Buturlin'in düzenli ordusu karşısında başarılı olamadılar. Kumukların bir kısmı bu mücadelede hayatını kaybetti. Bir kısmı da esir düşerek Terek kalesine gönderildi. Kaçmayı başaranlar ise dağlara çekildi (İdrisov, 2006-2007:23; Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9244>, Erişim Tarihi 17.02.11).

Buturlin, Kumukları yenilgiye uğrattıktan sonra Ekim 1604'te direniş görmeden Tarku'ya girdi. Böylece Kumukların payitahtı Rusların eline geçti. Tarku, 1605 yılının Nisan ayına kadar Rusların elinde kaldı. Ruslar Tarku'da buldukları süre içerisinde oldukça zor günler geçirdiler. Çünkü Kumuklar Tarku ile diğer Rus kaleleri arasındaki yolları tutmuşlar ve Rus ordusuna kısa süreli ani saldırılar düzenleyerek kayıplara neden olmuşlardı. Ayrıca Kumuklar Tarku'da bulunan Rus kuvvetlerine yiyecek satmadıklarından askerin beslenmesi sorun teşkil etmişti. Bunlara ilaveten asker arasında başlayan sıtma hastalığı birçok kişinin ölümüne yol açmıştı (İdrisov, 2006-2007:24).

Çareviç Dmitri'nin ölümünden sonra ortaya çıkan Sahte Dimitri¹ 1604 sonbaharında Moskova'yı tehdit eden bir güce ulaştığında Çar Godunov Kafkasyadaki streletsleri geri çağırdı. Koysu'da bulunan V. Dolgorukogo bu emre uyararak Hazar yoluyla geri çekilince Buturlin bölgede tamamen yalnız kaldı

¹ İsyen için bkz. Vernadsky, 2009, 152-156.

(İdrisov, 2006-2007:24). Bu sırada Kabardey topraklarına yardım aramak için giden Sultan Mut içlerinde Kırım Tatarlarının da bulunduğu on üç bin kişilik bir kuvvetle geri döndü (Bakıhanov, 1951:15). Kumukların askeri gücü daha sonra Kaytakların da katılımıyla yirmi bine ulaştı (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9244>, Erişim Tarihi 17.02.11). Zor durumda kalan Buturlin Kumuklarla anlaşmaktan başka çare göremedi. Buturlin ile Adil Giray arasında yapılan anlaşmaya göre Buturlin Tarku'yu boşaltmayı kabul etmiş, buna karşılık Kumuklar da Rus askerlerine dokunmayacağına dair söz vermişlerdi. Buna ilaveten Adil Giray Terek Nehrine kadar Buturlin'e eşlik etme vaadinde bulunmuştu. Ruslar Nisan 1605'te Tarku'yu boşalttılar. Sulak Nehrine doğru hareket eden Buturlin burada Koysu hapisanesinin yakınından nehri geçti. Kumuk halkı ve din adamları bu anlaşmayı bir korkaklık göstergesi olarak algılayınca Kumuk beyleri ikileme düştüler. Bir yanda halkın tepkisini üzerlerine çekmek diğer yanda ise verdikleri sözü bozmak konusunda yaşanan bu ikilem bir din adamının verdiği fetva ile çözüme kavuştu. Harekete geçen Kumuk beyleri Sulak Nehri civarında Karaman denilen yerde Buturlin'e yetiştiler. Buturlin kendilerini esir etmek isteyen düşmanca bir tutumla karşılaşıncaya yanına bulunan voyvodalarla birlikte savaş kararı aldı. Oldukça çetin geçen savaşta Buturlin başta olmak üzere yedi bin kişi öldürüldü. Bu savaş, Rusya'nın Kafkasya'da prestij kaybetmesine neden olmuş ve Ruslar uzun bir süre Dağıstan'a sefer düzenlememişlerdir. Rusların inşa ettiği Koysu hapisanesi de Kumukların eline geçmiştir (İdrisov, 2006-2007:24; Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9244>, Erişim Tarihi 17.02.11).

2.4. Dağıstan'da Osmanlı-Rus-Safevi Nüfuz Mücadelesi (1605-1619)

Kumuklar, 1605'te Rusları Dağıstan'dan tamamen çıkardıklarında Şah I. Abbas Osmanlı hâkimiyetindeki Azerbaycan'ı ele geçirmek için çoktan harekete geçmişti. Osmanlı Devleti Avusturya ile savaş halinde olduğundan ve Anadolu'yu sarsan Celali İsyanları ile uğraştığından I. Abbas'a hemen karşılık veremedi. 1604'te Avusturya cephesindeki askerlerin bir kısmı bölünerek Sinan Paşa'nın komutasında Kafkasya'ya gönderilince I. Abbas'ın hareketi karşılık buldu. I. Abbas, savaşın ilk yıllarında Osmanlı hâkimiyetindeki Gence, Şemahi ve Tiflis gibi önemli yerleri ele geçirdi (Köse, 1996:10). I. Abbas bundan sonra Dağıstan işleri ile

meşgul oldu. Onun amacı Dağıstan'ı hâkimiyeti altına alarak Dağıstan'dan Kırım'a, Rusya içlerine ve oradan Avrupa'ya uzanan ticari ve diplomatik yolları kontrol etmektir (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9244>, Erişim Tarihi 17.02.11).

I. Abbas, Kumukların Karaman Savaşı'nda elde ettikleri başarısından çekindiğinden Dağıstan'a askeri müdahalede bulunmadı. Bunun yerine diplomasi yoluyla Şamhal ve diğer yöneticileri kendine bağlamaya çalıştı. Onun bu politika doğrultusunda attığı ilk adım Kumuk-Rus ilişkilerinin iyileştirilmesi için arabuluculuk rolünü üstlenmesi idi. Moskova ve Tarku'ya gönderilen Safevi müzakerecileri Kumuk-Rus mücadelesinde her iki tarafın da ele geçirmiş olduğu esirlerin serbest bırakılmasını sağladılar. Bu girişim, Abbas'ın Kumuklar üzerindeki nüfuzunu arttırdı (İdrisov, 2006-2007:25). Bu sırada Kaytak Usumisi Rüstem Han I. Abbas'ın otoritesini tanımayarak Kuba, Muskur, Şeki, Kabala ve Şirvan'dan topladığı askerlerle harekete geçti. Rüstem Han, başta Şamhal olmak üzere Dağıstan'daki diğer yöneticileri yardıma çağırırdı. Bunun üzerine I. Abbas, Şamhal'ın Rüstem Han ile birleşmesini önlemek için ona hediyelerle birlikte bir mektup gönderdi. Mektupta, Rüstem Han'ın yanında yer almaması koşulunda İldar Şamhal'ın Dağıstan üzerindeki tek yetkili kişi olarak tanınacağı belirtildi. Bu teklif Dağıstan hâkimiyeti için amcası Sultan Mut ile mücadele eden İldar Şamhal'a büyük bir avantaj sağladı (http://www.a-u-l.narod.ru/DIS_O_borbe_dagestancev_protiv_iranskih_zavoevateley.html, Erişim Tarihi 10.03.2010). I. Abbas'ın teşebbüsleri sonucunda Dağıstan'dan yardım alamayan Rüstem Han Safeviler karşısında yenilgiye uğradı. Kısa bir süre sonra da Derbend halkı ve Tabaseran Valisi Masum Han I. Abbas'a itaat bildirdiler. Bölgeyi kontrol altına alan I. Abbas Şirvan'a Zülfikar Han'ı beylerbeyi tayin edip Dağıstan işlerini ona bıraktıktan sonra Erdebil'e döndü (Bakıhanov, 1951:121-124).

Zülfikar Han, görevinin ilk yıllarında devletin güvenliği için Şirvan'da bir dizi kale inşasına başladı. Bu durum Dağıstan'da hoşnutsuzluğa neden oldu. İldar Şamhal 1608'de Safevilerin bölgedeki etkisini azaltabilmek için Osmanlı Sultanına ve Kırım Hanına görüşmeciler göndererek kuvvetlerini bölgeye sevk etmelerini istedi. Ancak beklediği yardım gelmedi (İdrisov, 2006-2007:25). Aynı yıl gerilim giderek

arttı ve nihayet Tabaseranlılara hükmedebilmek için Şabran'da bir kale inşasına başlanması üzerine Tabaseran Valisi isyan etti. Zülfikar Han, Masum Han'a isyandan vazgeçmesi için birkaç defa elçi göndermişse de olumlu bir netice elde edemedi. Zülfikar Han'ın Masum Han üzerine sevk ettiği kuvvetler isyanı bastırdı. I. Abbas bu olayın ardından Masum Han'a ve diğer Dağıstan yöneticilerine mektuplar göndererek onlardan itaat bildirmelerini istedi. İtaat etmekten başka çare göremeyen Masum Han ve diğer yöneticiler Şaha boyun eğmek zorunda kaldılar (Bakıhanov, 1951:125).

Sinan Paşa'nın serdarlığındaki Osmanlı kuvvetleri Şahın kuvvetleri karşısında başarısız olunca 1610'da yerine Kuyucu Murad Paşa atanmıştı. Murad Paşa Tebriz üzerine yürümüş, ancak iki taraf da savaşı göze alamadığından Murad Paşa Diyarbakır'a çekilmiş ve 1611'de burada ölmüştü. Murad Paşa'nın yerine serdar tayin edilen Nasuh Paşa ise I. Abbasın barış teklifini kabul etti (Köse, 1996:10; Uzunçarşılı C. III, Kısım I, 2003:66). 1612'de İstanbul'da imzalanan Nasuh Paşa Anlaşması'na göre Şah her yıl iki yüz yük ipek vermeyi ve Osmanlıların Terek Kalesi'ni yıktırmak için yapacakları girişimleri engellememeyi kabul etmiş; Osmanlıların Dağıstan ve Şamhal üzerindeki hakimiyetini tanımıştır (Naima, C. II, 2007:405).

Terek Kalesi, Şamhallık topraklarının yaklaşık 10 km kuzeyinde yer alan ve içinde 2.000 askerin bulunduğu etrafı ahşap duvarlarla çevrili bir Rus kalesi idi (Olearius, 1662:182). Dolayısıyla bu kale Dağıstan'ı kontrol edebilecek bir güce ve konuma sahipti. Bu yüzden Terek Kalesi Osmanlı Devleti'nin Dağıstan'daki nüfuzu için bir tehdit oluşturuyordu. Şah Abbas ise bölgedeki Osmanlı egemenliğinden memnun değildi ve Osmanlılara karşı Rusya ile ittifak kurmuştu. Osmanlıların Nasuh Paşa Anlaşması'nda Terek Kalesi ile ilgili bir madde koymaları muhtemelen Rusların bölgedeki etkinliğini azaltmaya ve Rus-Safevi ittifakını parçalamaya yönelik bir girişimdi. Ancak Osmanlılar kalenin yıkılması için bir girişimde bulunmadıkları gibi Rus-Safevi ittifakını da parçalayamadılar.

Şah Abbas, Nasuh Paşa Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Dağıstan'daki hâkimiyetini tanımış olmasına rağmen Giray Şamhal'ın kız kardeşi ile evlenerek Şamhallıkla akrabalık kurdu ve bu akrabalığı bir anlaşma ile resmileştirdi (Belokurova, 1889:453). Giray Şamhal ile Şah Abbas arasında yapılan anlaşmaya

göre Şamhal, iç işlerinde serbest bırakılması şartıyla Şahın vassalı olmayı kabul etmişti. Ayrıca Şamhal'a yıllık maaş bağlanacaktı. Son olarak Şah Abbas, Şamhal'a hâkimiyetini temsil eden bir hilat ve çeşitli hediyeler gönderecekti (Cevdet Paşa, 1307:69-70). Böylece Dağıstan Şah Abbas'ın kontrolü altına girdi.

Giray Şamhal'ı Şah Abbas ile anlaşmaya iten sebepler arasında amcası Sultan-Mut'a karşı askeri yardım arayışı ilk sırada yer almaktadır. Ne var ki Giray Şamhal, Şah Abbas'tan beklediği yardımı göremedi. Bunun üzerine Giray Şamhal Rus Çarı'na müracaat etti. Çar 21 Temmuz 1614'te Şamhal'a bir mektup göndererek onu Rus hakimiyetine kabul ettiğini bildirdi (Russko-Dagestanskie..., 1958:31-32). Terek Valisi Golovin'in Eylül 1614'te Moskova'ya gönderdiği rapora göre Giray Şamhal'dan sonra İldar, Andiya, Sultan Mut, Gazikumukların yöneticisi Alibek ve Avar Nutsalı Mahteem de Rusya'ya bağlılıklarını bildirdiler. Golovin'in yazdığına göre İldar bağlılık yemininde Giray Şamhal gibi samimiydi ve oğlu Emirhan Mirza'yı Terek Kalesi'ne *amanat* (rehine) olarak göndermeye hazırlanmaktaydı. Sultan Mut ve Andiya ise sadakatlerinde samimi değillerdi ve hiçbir zaman amanat vermeyeceklerdi. Ayrıca Giray Şamhal ve İldar, Sultan Mut'a karşı askeri yardım talebinde bulunmuşlardı (Russko-Dagestanskie..., 1958:36-39).

Golovin'in Eylül tarihli bir başka raporundan Sultan Mut'un himaye talebini yenilediğini öğreniyoruz. Raporda yazıldığına göre Sultan Mut Çara bağlı olduğunu bildirmiş ve Giray Şamhal'a karşı askeri yardım istemişti (Russko-Dagestanskie...,1958:43-45). Sultan Mut'un talepleri 31 Aralık 1614'te *Boyar Meclisinde* yapılan görüşmeler sonucunda karara bağlandı. Buna göre Sultan Mut'un himaye talebi kabul edilmekle beraber Giray Şamhal Rusların sadık hizmetkarı olduğundan Sultan Mut'a askeri yardımda bulunulmayacaktı (Russko-Dagestanskie...,1958:46). Rusların bu kararı almasında iki önemli etken rol oynamış gibi görünüyor. Bunlardan ilki Giray Şamhal'ın Kasım ayında Moskova'ya elçi olarak gönderdiği Tomulduk'un burada bulunduğu diplomatik temaslar, ikincisi ise Rusların Dağıstan'a yönelik politikaları idi. 17 Kasım'da Çarın huzuruna kabul edilen Tomulduk, Çara, Giray Şamhal'ın Osmanlı, Kırım veya Safevi hâkimiyetini istemediğini, Rusya'nın hâkimiyetine girerek sonsuza kadar Çarın hizmetinde olmayı arzuladığını söylemişti. Tomulduk daha sonra Dük Tretyakov ile görüştü. Görüşmelerde Tomulduk'a Giray Şamhal'ın bağlılığından

duyulan memnuniyet dile getirildikten sonra Şamhal'a bir kürk verildiği ve yıllık maaş bağlandığı ifade edildi (Russko-Dagestanskie..., 1958:39-43).

Rusların Dağıstan politikasına gelince, aslında bu politika bilinen bir siyasi uygulama idi: Zayıf olan taraf desteklenerek güçlü olanı zayıflatmak. Nitekim Golovin 3 Aralık'ta Terek'e gelen İldar ile Tarkalov beyi Mehmethan'a Yanglıçev komutasında 500 strelest ve 400 kazak askeri verdi. İldar bu birliklerle beraber Giray Şamhal'ın yanına döndü ve Sultan Mut ile savaştı. Sultan Mut'un Çeçen, Kabardey ve Dağlılardan oluşan ordusu bu düzenli birlikler karşısında yenilgiye uğradı. Sultan Mut savaşta 140 adamını kaybetti. Bunların içerisinde oğlu Andiya, Gazikumuk Beyi'nin oğlu Surhay Mirza ve Turlova Beyi'nin oğlu da bulunuyordu (Russko-Dagestanskie..., 1958:49-52). Bu yenilginin ardından Sultan Mut, Gazikumuk beyi Alibek'i Tarku'ya göndererek Giray Şamhal'a barış teklif etti. Sultan Mut ile Giray Şamhal arasında elçiler aracılığı ile yapılan görüşmeler 1615 yazında sonuçlandı. Buna göre Giray Şamhal bütün Kumuk topraklarının hâkimi, Sultan Mut ise Endirey yöneticisi olarak kabul edildi. Yine Sultan Mut, Rus hâkimiyetini tanıyacak, ancak, Rusya nezdinde Giray Şamhal ile aynı statüde bulunmayacaktı (Russko-Dagestanskie..., 1958:54-56).

1612'de Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında imzalanan Nasuh Paşa Anlaşmasına göre Dağıstan Osmanlı yönetiminde idi. Sultan Mut ile Giray Şamhal arasında yapılan anlaşma ise bölgenin kontrolünün Ruslara geçtiğini göstermektedir. 1615'te Kırım Hanına gönderilen mektuba bakılırsa Osmanlılar bu durumu kabullenmiş gibi görünmektedir. Bu mektup Kırım Hanına İran Seferine katılması için yazılmıştı. Mektupta önceden Kırım'dan Demirkapı'ya kadar uzanan sahada Nogayların yaşadığı, ancak şimdi bu sahanın Rusların eline geçtiği ve Rusların Tatar askerinin Dağıstan'dan geçişine izin vermeyeceğinden Şirvan'a başka bir yoldan gidilmesi gerektiği yazılmıştı (Feridun Bey, 1266:25).

Osmanlı Devleti'nin Dağıstan'da tekrar nüfuz kazanmak için herhangi bir teşebbüste bulunmamasına rağmen Sultan Mut, Gazikumuk beyi Alibek ve Derbend hâkimi Usun Bey Safevilere karşı bir ittifak oluşturduktan sonra Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirdiler (Feridun Bey, 1266:18). Terek Voyvodası'nın 16 Temmuz 1616 tarihli raporuna göre Avar Nutsalı da Sultan Mut ile birlikte hareket etmekteydi (Russko-Dagestanskie..., 1958:56). Giray Şamhal'ın bu ittifaka

dâhil olduğuna işaret eden bir kayda tesadüf edemedik. Ancak Kumuk şehrindeki bir mescidin kitabesinde yer alan “*benî hazâ el-mescîd Serhay bin Geray fatih-ül-şemahî ve-I-şirvan*” sözleri Giray Şamhal’ın Safevilerle savaştığını göstermektedir (Lavrov, 1968:52). Dağıstanlıların Safevilerle savaşı İstanbul’da memnuniyetle karşılandı. I. Ahmed, Giray Şamhal’a yazdığı mektupta bu memnuniyeti dile getirdi. Buna ilaveten Giray Şamhal’a bir istimâletnâme yazıldı (Feridun Bey, 1266: 223, 236-237).

Kırım Hanının İran seferine çağrılması Terek Voyvodasını endişelendirdi. Voyvoda gelişmeler hakkında bilgi toplaması için Hanlığın doğusunda bulunan Kabardeylere bir elçi gönderdi. Elçi Terek Kalesi’ne döndüğünde Kırım Hanının Dağıstan’dan geçeceğini ve Tatarların Terek Kalesi’ne saldırmayı planladıklarını söyledi. Telaşa kapılan Terek Voyvodası Astrahan’dan yardım istedi. (Russko-Dagestanskie..., 1958:56-57). Ancak Voyvodanın şüphesi yersizdi. Çünkü Kırım Hanı İstanbul’dan gelen emir ile Kefe üzerinden Anadolu’ya geçmiş ve buradan Diyarbakır’a gelmişti (Naima, C. II, 2007:431).

Rus yönetimi Dağıstanlıların, en azından Sultan Mut’un, Osmanlı Devleti’nin yanında yer almasını önlemek istedi. Çar Mihail’den Sultan Mut’a hitaben yazılan 23 Temmuz 1616 tarihli mektupta Sultan Mut’un Rus himayesine kabul edildiği bildirildi. Aynı içerikte bir başka mektupta ise Sultan Mut’tan Şamhal diye söz edilmişti (Russko-Dagestanskie..., 1958:57-58, 59). Bu hitap şüphesiz, Sultan Mut’u Giray Şamhal karşısında üstün kılıyor ve 1614 sonlarında aldığı yenilgiyi telafi ediyordu. Öküz Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Revan kuşatması başarısızlıkla sonuçlanınca Sultan Mut Rusların bu temasını değerlendirmeye aldı. 16 Şubat 1617’de Sultan Mut, Hüsrev ve Amsuka isimli iki özdeni Terek Kalesi’ne gönderdi. Bunlar Sultan Mut’un Çarın yüksek hâkimiyetini tanıdıklarını bildirdiler. Sultan Mut’un hemen ardından Avar Hanı da Turlova isimli adamını Terek Kalesi’ne gönderdi. Turlova, Avar Hanının Rus himayesini talep ettiğini söylemiş, daha sonra Avarlı tüccarların Terek’te ticaret yapabilmeleri için izin istemişti (Russko-Dagestanskie...,1958:59-61).

Sultan Mut’un Rusya ile ilişkilerinin iyileşmesi Giray Şamhal’ı harekete geçirdi. Giray Şamhal 16 Ekim 1618’de Terek Kalesi’ne gelerek Çar’a olan bağlılığını yineledi. Bunun üzerine Rus yetkililer kendisine bağlanan yıllık maaşın Dağıstan’a

gönderildiğini ve Kumuk tüccarlarının Terek ve Astrahan'da ticaret yapmalarına izin verildiğini söylediler. Şüphesiz bu gelişmeler Giray Şamhal'ı Sultan Mut'a karşı avantajlı bir konuma getirmişti. Ancak onun asıl başarısı Usumi'nin Rus hâkimiyetine girmesi için arabuluculuk etmesi idi. Giray Şamhal Terek Kalesi'ne geldiğinde Usuminin Rus hakimiyetine girmek istediğini bildirmiş, Terek Voyvodası ise Usumi ile görüşmesi için Terek Kalesi boyarlarından Romana Alekseava'nın oğlu Protasova ve Andryuşu Afaseneva'yı Tarku'ya göndermiştir (Russko-Dagestanskie..., 1958:63-67).

Tarku Şamhallığı ile Endirey Beyliği arasında giderek artan rekabet Giray Şamhal'ın ölümü ile kısa bir süreliğine sona erdi¹. Şamhal'ın yerine geçen İldar, Sultan Mut ile mücadele etmek yerine onunla uzlaşmayı tercih etti. Terek Voyvodası 12 Mart 1619 tarihini taşıyan raporunda bu uzlaşmadan bahsetmiştir. Rapora göre barışın devamı için İldar, Sultan Mut'a Çepan Murza'nın oğlu Giray'ı, Sultan Mut ise İldar'a Gazikumuk Beyi Alibek'in oğlunu amanat olarak gönderecekti (Russko-Dagestanskie..., 1958:67-70).

Rusya Dağıstan'daki nüfuzunu Kumuk beyleri arasındaki mücadeleyi kullanarak arttırmaktaydı. Bu yüzden Sultan Mut ile İldar'ın uzlaşması Rus yönetiminin aleyhinde bir gelişmeydi. Öte yandan devam eden Osmanlı-Safevi mücadelesi 12 Eylül 1619'da yapılan anlaşma ile sona ermiş, bu anlaşmada Dağıstan'ın hukuki statüsünü belirten maddeler yer almıştı. Bu gelişmenin de Rusya'nın aleyhinde olduğu söylenebilir. Çünkü anlaşmaya göre I. Abbas Dağıstan'ın Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu ve başta Şamhal olmak üzere diğer Dağıstan yöneticilerine müdahalede bulunmayacağını kabul etmişti (Naima, C. II, 2007:449). Bu durum şayet anlaşmaya sadık kalırsa Safevilerin Dağıstan işlerine karışmayacağı anlamına geliyordu. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Dağıstan'daki hâkimiyeti sözde kaldı. 1623'te İran üzerine sefer düzenleyen Osmanlılar Dağıstanlıların savaşa katılmasını istediklerinde bu talepleri yerine getirilmedi (Naima, C. II, 2007:571).

¹ Kamil Aliyev Giray Şamhal'ın iktidarının 1614 yılında sona erdiğini belirtmektedir (Aliyev, 2008:164). Kuşeva'nın redaktörlüğünü yaptığı ve 1958 yılında yayınlanan *Russko-Dagestanskie Otnoşeniia XVII- pervoi chetverti XVIII vv.: Dokumenty i Materialy* adlı eserde ise Giray'ın 1618 yılına kadar iktidarda olduğu görülmektedir.

2.5. Tarku Şamhallığı ile Endirey Beyliği Arasındaki Mücadeleler (1619-1641)

Sultan Mut 1619'da İldar Şamhal ile bir anlaşma imzaladıktan sonra bölgedeki nüfuzunu arttırmak için harekete geçti. Önce Safevilere karşı Derbend halkını kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu durumdan rahatsız olan Derbend Hakimi Berhudar, Bulat Bey'i elçi olarak Şah Abbas'a gönderip ondan yardım istedi. (Pamyatniki Diplomatıçeskih...., 1898:388). Bu sırada Terek Voyvodası Şirvan'dan Terek Kalesi'ne gelen tüccarlardan Şah Abbas'ın Sultan Mut'u öldürmek ve Tarku'yu ele geçirmek için hazırlıklara başladığını öğrendi. (Russko-Dagestanskıe..., 1958:69) Gelişmeler bu haberin gerçek olmadığını göstermektedir. Nitekim Mayıs ayında Terek Kalesi'ne gelen Safevi elçisi Tarku ile Koysu arasında kalan bölgenin Çarın egemenliğinde olduğunu, ancak Rus-Lehistan savaşı yüzünden Çarın bölgedeki hakimiyetinin zayıfladığını ve Şah Abbas'ın bölgeye müdahale etmek gibi bir niyetinin bulunmadığını söylemiştir. (Pamyatniki Diplomatıçeskih....,¹ 1898:452-543).

Çar Dağıstan'daki egemenliğini güçlendirmek ve gelişmeler hakkında sağlıklı bilgi alabilmek için Kasım 1619'da Tarku'ya bir elçi gönderdi. Elçi Tarku yakınlarında İldar Şamhal tarafından karşılandı. İlk görüşme 16 Kasım'da elçilik heyetinde bulunan tercüman Yesipova ile İldar Şamhal arasında gerçekleşti. Görüşmede İldar Şamhal Çar'a bağlı olduğunu, şimdilik özdenlerinden Hurşit'i elçi olarak göndereceğini, daha sonra kendisinin geleceğini belirtti. İkinci görüşme 17 Kasım'da Rus elçisi ile yapıldı. İldar Şamhal Rusya'ya bağlılığını tekrar dile getirdikten sonra topraklarının Ruslara her zaman açık olduğunu ve oğlu Amirhan'ı Terek Kalesi'ne amanat olarak göndereceğini söyledi. Rus elçisi görevini tamamladıktan sonra 19 Kasım'da Hurşit Bey ve Amirhan ile birlikte Tarku'dan ayrıldı. (Pamyatniki Diplomatıçeskih...., 1898:486-489).

Rusya'nın Tarku'da nüfuzunun artmasına bağlı olarak İldar Şamhal da Sultan Mut karşısında güç kazandı. Sultan Mut, Rusya nezdinde İldar Şamhal ile eşit statüye sahip olabilmek için Çara bağlılık yemini etmeyi planladı ve bu konuyu kendisine bağlı olan Avar Nutsalı, Amathan, Memethan, Tarkali Hakimi Totum Murza, Tumen Hakimi Zoroş Murza, Baragun Hakimi Kudenak Murza ve yaklaşık

¹ Eserin tam adı "Pamyatniki Diplomatıçeskih i Torgovih Snoşeniy Moskovskoy Rusi s Persıey" dir.

yüz kadar özden ile yaptığı toplantıda tartıştı. Toplantı sona erdiğinde Çarın hâkimiyetinin tanınmasının yararlı olacağına karar verildi (Dokumentalnaya İstoriya...,¹ 1998:312-313). Böylece İldar Şamhal'ın Rusya'dan askeri yardım almasının önüne geçildi (Russko-Dagestanskie..., 1958:71).

Sultan Mut'un bu politikası Endirey Beyliğini Tarku Şamhallığına karşı üstün kılmıştı. Çar'ın 1622 ve 1623 yıllarında İldar'a gönderdiği mektuplara bakılırsa bu durum yaklaşık üç yıl sürdü. Çar, Tarku Şamhallığı ile Rusya arasındaki iyi ilişkilerin ticarete yansıyan olumlu sonuçlarını anlattığı 1622 tarihli mektubunda İldar'a "*Kırım Şamhal*" unvanı ile hitap etti. (Russko-Dagestanskie..., 1958:73-75). Bu unvan Şamhal'dan sonra tahta geçecek kişi için kullanılmaktaydı. İkinci mektup ise İldar'ın Şamhal olarak atanması ile alakalıydı (Russko-Dagestanskie..., 1958:75). Bu mektuplardan anlaşıldığı üzere, Rusya 1620-1623 yıllarında İldar'ı Şamhal olarak tanımamıştı.

İldar Şamhal Rusya ile ilişkilerini geliştirmek için 1623 sonlarında Tomulduk adlı özdenini Moskova'ya elçi olarak gönderdi. Tomulduk burada bulunduğu temaslarda İldar Şamhal'ın Çar'a olan bağlılığını ve sadakatini dile getirmenin yanı sıra Şamhal için bazı mallar satın aldı (Russko-Dagestanskie..., 1958:76-77). Bu girişim Kumuk tüccarlarının Moskova'da ticaret yapabilmeleri için atılan ilk adım sayılabilir.

Sultan Mut Tarku Şamhallarına karşı uzun süredir yürüttüğü mücadelenin verdiği yorgunluktan dolayı beyliğin yönetimini oğlu Aydemire bıraktı. Babasının izinden giden Aydemir, İldar Şamhal ile mücadeleyi sürdürdü. Öncelikle, İldar Şamhal'ın Rusya'dan aldığı yardımı diplomatik yollarla kesmek istedi. 1626'da Terek Kalesi'ne gönderdiği elçisi aracılığıyla Çar'ın yüksek hakimiyetini tanıdığını ve Rus himayesine girmek istediğini belirtti (Russko-Dagestanskie..., 1958:79-80). 1627'de oğlu Salmamatov'u Terek Voyvodası ile görüşmesi için Terek'e yolladı. Nihayet Çar, Aydemir'in talebini kabul ederek onun Rus himayesine alındığını bildirdi (Russko-Dagestanskie..., 1958:83-84; Dokumentalnaya İstoriya..., 1998:315). Böylece Aydemir Rusya nezdinde İldar Şamhal ile eşit statüye sahip olmuş, İldar Şamhal gibi Rusya'dan yardım talep etme şansına erişmişti. Fakat

¹ Eserin tam adı "Dokumentalnaya i İstoriya Obrazovaniya Mnogonatsiya Mnogonatsionalnogo Gosudarstva Rossiyskogo. V 4-h kn. 1. Rossiya i Severnyı Kavkaz v XVI-XIX Vekah" dır.

İldar Şamhal Çar'a bir elçi göndererek bu durumu kendi lehine çevirmeyi başardı. Nitekim Çar Mayıs ayında İldar'a gönderdiği mektupta Tarku Şamhallığının ezeli düşmanlarına karşı -ki bu düşman Endirey Beyliği idi- Şamhal'a yardım etme vaadinde bulunmuştu (Russko-Dagestanskie..., 1958:85-86).

Aydemir'in diplomatik sahadaki yenilgisi çok geçmeden Endirey Beyliğinin müttefiklerinin İldar Şamhal'ın tarafına geçmesine neden oldu. Kaytak Usumisi, Rus himayesine girebilmek için İldar Şamhal'dan arabuluculuk etmesini istedi. İldar Şamhal Terek Kalesi'ne iki elçi göndererek bu durumu Terek Voyvodasına bildirdi. İldar Şamhal'ın aracılığı ile gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde Usuminin talebi kabul edildi (Russko-Dagestanskie..., 1958:87-88). 1629'da ise Endirey Beyliğinin vassalı olan Avar Nutsalı, Terek Kalesi'ne elçi göndererek Çar'a bağlılık yemini etti. Bu olay Endirey Beyliğinden bağımsız olarak gerçekleştirilmişti (Russko-Dagestanskie..., 1958:89).

Şah Safi'nin 1632'de Gürcistan'a düzenlediği sefer sırasında Dağıstan yöneticilerine mektuplar göndererek onları sefere çağırması Dağıstan'daki siyasi durumu büyük ölçüde değiştirdi. Öncelikle Sultan Mut, Safevilerle ilişkileri dostluk üzerine olan İldar Şamhal'ın Şah Safi'den yardım alacağından endişelenerek tekrar Endirey Beyliğinin başına geçti¹. Daha sonra Usuminin aracılığı ile İldar Şamhal'la devam eden düşmanlığına son verdi ve Şah'ın ordularını Beylikten uzak tutabilmek için İldar Şamhal'la birlikte Gürcistan Seferine katıldı (Russko-Dagestanskie..., 1958:97, 100).

Dağıstan askerleri ile ordusunu güçlendiren Şah Safi Gürcistan'ı ele geçirdi. Daha sonra Tebriz'e çekilen Şah Safi burada Osmanlılarla savaşmak için hazırlıklara başladı (Naima, C. II, 2007:740). Şah Safi'nin dikkatini Kafkasya üzerinden Anadolu'ya çevirmesini fırsat bilen Sultan Mut, Tarku Şamhallığı ile yeniden mücadeleye başladı. İldar Şamhal, Sultan Mut'un ordusu gibi güçlü bir orduya sahip olmamasına rağmen Sultan Mut kadar zeki bir siyasetçi idi. Onun bu özelliğini Mart 1633'te Çar'a gönderdiği mektupta bulmak mümkündür. Mektubunda Çar'a bağlılığını bildirdikten sonra Sultan Mut'un Terek Kalesi'ne ve

¹ İldar Şamhal'ın kardeşi Alkas Mirza Safevilerin hizmetine girmiş, Revan, Şirvan ve Bağdat valiliklerinde bulunmuş, Şah'a bağlılığından dolayı Safi Kulu Han adını almıştı. (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11; Bakıhanov, 1951:128; Naima, C. II, 2007:523-525, 677).

Astrahan'a saldırmayı planladığını, bu saldırısını gizlemek için oğullarından birisini amanat olarak göndereceğini, ancak sadece iki oğlu olduğundan bu vaadini yerine getirmeyeceğini yazmış ve Sultan Mut'a karşı savaşmak için kendisine askeri yardımda bulunulmasını istemiştir (Russko-Dagestanskie..., 1958:101-102). Sultan Mut İldar Şamhal'ın mektubunda iddia ettiği gibi Astrahan şehrine ve Terek Kalesi'ne saldırmadı. Fakat Dağıstan üzerinden İran'a giden bazı tüccarlar Sultan Mut'un askerleri tarafından öldürülmüş ve malları yağmalanmıştı (Russko-Dagestanskie..., 1958:105). Aslında bu, Dağıstan'da süren savaşın sonuçlarından birisi idi ve muhtemelen Sultan Mut'un iradesinin dışında gerçekleşmişti. Çünkü Sultan Mut Rusların İldar Şamhal'a yardım etmesini önlemek için Rusya ile ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu. Bu çerçevede Aydemir'in oğlu Tuçalav'ı ve Hasan Alibek'in oğlu Mamadeleyeva'yı Ruslara amanat olarak göndermişti (Russko-Dagestanskie..., 1958:117, 118). Buna ilaveten İldar Şamhal ile yaptığı savaştan elde ettiği yaklaşık on bin kadar koyunu Terek'te oturan Çerkes Mirzalarından Kanşova ve Borukoy'a satmıştı. Yine savaşta ele geçirilen köleler bu şehirde satışa sunulmuştu (Russko-Dagestanskie..., 1958:121, 122). İldar Şamhal, Çar'a bir mektup yazarak Sultan Mut'un ele geçirdiği koyunların kendisine ait olduğunu bildirdi ve bu malların iadesi ile köle satışının yasaklanmasını istedi (Russko-Dagestanskie..., 1958:110). Ancak Voyvoda herhangi bir girişimde bulunmadı. İldar Şamhal Sultan Mut'un saldırılarının artmasından dolayı bu işin peşini bıraktı ve önceliği Rusya'dan askeri yardım almaya verdi. Bu amaçla Mayıs 1634'te Tomulduk'u elçi olarak Terek Kalesi'ne gönderdi. Terek Voyvodası elçi Tomulduk ile görüştüktan sonra Prens Çerkaski komutasındaki strelestlerden oluşan bir kuvveti Tarku'ya yolladı (Russko-Dagestanskie..., 1958:119). İldar Şamhal, bu kuvvetlerle birlikte Endirey'e saldırdı. Sultan Mut ise dağlara çekilmek zorunda kaldı (Marşaev, 1991:60).

1635'te İldar Şamhal ölünce Sultan Mut Tarku'yu işgal edip oğlu Aydemir'i de Tarku tahtına geçirdi. Daha sonra Rusya'ya ve Safevilere başvurarak oğlunun Şamhal olarak tanınmasını istedi (Marşaev, 1991:60). Gerek Çar gerekse Şah, Aydemir'in yönetimini tanımadılar. Bunun yerine ileride "*Şamhal-Şah*" unvanı ile anılacak olan ve babası Giray Şamhal tarafından Safevilere amanat olarak gönderilen II. Surhay'ı desteklediler (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim

Tarihi 28.05.11). Bu desteğe rağmen II. Surhay askeri güçten yoksun olduğundan Aydemir'i Şamhal olarak tanımak zorunda kaldı (Russko-Dagestanskie..., 1958:134).

Sultan Mut, Tarku üzerinde hâkimiyet sağladıktan sonra Gazikumuklarla bağlarını güçlendirmek için oğlu Aydemir'i Gazikumuk mirzalarında Tuçalav'ın kızı ile evlendirdi. (Russko-Dagestanskie..., 1958:136). Bu sırada Sultan Mut'a Safevilere karşı savaş ilan etmiş olan Osmanlılardan bir elçi geldi. Osmanlı elçisi Sultan Mut'un kuvvetleri ile birlikte Osmanlı ordusunun hizmetine girmesini istedi. Sultan Mut bu isteği kabul ettiği gibi İlleyka isimli özdenini çeşitli hediyelerle birlikte IV. Murad'a gönderdi (Russko-Dagestanskie..., 1958:135-136).

Terek Voyvodası Moskova'ya gönderdiği raporunda Sultan Mut'un Osmanlı Devleti'ne itaat bildirip Osmanlılarla birlikte hareket ettiğini ve İran Seferine çağrılan Kırım Hanının Dağıstan'dan geçeceğini yazıp Dağıstan'dan Osmanlı topraklarına giden yol üzerinde bir kale inşasının gerekliliği üzerinde durdu (Russko-Dagestanskie..., 1958:133-134, 137). Çar, Rusya'nın 1634'te Lehistan karşısında uğradığı yenilgi ve içinde bulunduğu mali sıkıntılar yüzünden müttefiki olan Safevilere yardım edemedi. Osmanlı Devleti'nin Dağıstan ile bağlantısını sağlayan yolda denetimi sağlayabilecek kalenin inşası da gerçekleşemedi (Kurat, 1999:217; Acar, 2004:108).

Sultan Mut, IV. Murad'ın Safevilerle savaşına katıldıktan sonra hac görevini yerine getirmek için kutsal topraklara gitmişti. II. Surhay bu durumdan istifade ederek Tarku Şamhallığını güçlendirmeye çalıştı. Bu amaçla oğullarından birisini Moskova'ya amanat olarak gönderdi. Kız kardeşini de Şah Safi ile evlendirdi (Olearius, 1662:175). 1636'da Terek Kalesi'ne gelerek Endirey Beyliğine karşı Voyvodadan yardım istedi. Bu tarihte Terek Kalesi'nde bulunan Adam Olearius¹ Surhay ile görüştüğünü ve ona Sultan Mut'tan öç almasına yardımcı olmak için yaklaşık 36 kg barut verdiklerini yazmaktadır (Olearius, 1662:203).

¹ Adam Olearius, Holştein Dükü III. Frederik tarafından Çar'a ve Şah'a gönderilen Elçi Brugman'ın yanında sekreterlik görevinde bulunmuştur. Berugman'ın yolculuğu 1636'da başlamış ve 1638'de sona ermiştir. Adam Olearius bu yolculuğu kaleme almış, geçtiği ülkelerdeki sosyal ve siyasi hayata dair önemli bilgiler bırakmıştır. Almanca olan eseri John Davies tarafından 1662'de İngilizce'ye çevrilip "Travels of the Ambassadors sent by Frederic, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia" adıyla Londra'da yayınlanmıştır (Olearius, 1662:A2, A3).

Dağıstan'ın 1638 yılındaki siyasi durumu Adam Olearius'un Seyahatnamesi'nde ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Onun verdiği bilgilerden II. Surhay'ın Tarku'nun güneyinden Derbend'e kadar olan sahaya hâkim olduğunu öğreniyoruz. Bu bölgede, Derbend'in birkaç kilometre kuzeyinden başlayıp Buynak'a kadar uzanan sahada Surhay'a bağlı Kumuk Beyi Osmin bulunuyordu (Olearius, 1662:405, 407). Buynak ise Tarku'ya bağlı olmakla birlikte Tarku'ya vergi ödemiyor ve zaman zaman Tarku'dan bağımsız hareket ediyordu (Olearius, 1662:407). 1634 yılında Buynak İldar Şamhal'ın kardeşi Biybogamat tarafından yönetiliyordu (Russko-Dagestanskie..., 1958:126).

Adam Olearius Seyahatnamesi'nde 16 Nisan'da Tarku yakınlarına geldiklerini ve şehrin biraz uzağında kamp kurduklarını, burada kaldıkları süre içerisinde şehrin önde gelen kişileri tarafında düzenlenen ziyafetlere katıldıklarını yazmaktadır (Olearius, 1662:408). Adam Olearius bu yemek toplantılarında II. Surhay hakkında edindiği izlenimlerini şu şekilde aktarmaktadır:

“Surhay Han yaklaşık 38 yaşlarında idi ve sözde Şah'ın soyundan geldiğini iddia ediyordu. Dağıstanlılarla (Sultan Mut ile) savaşında Şah'ın yardımını görmüştü...Otoritesi Dağıstanlılar arasında dikkate değermi. Ancak mutlak değildi...Otoritesini birkaç Mirza ile paylaşıyordu. Şehrin bir bölümünü genç kardeşinin oğlu yönetiyordu.” (Olearius, 1662:408).

Yine 21 Nisan'da konuğu olduğu İmam Mirza'nın II. Surhay'ın yeğeni olduğunu, amcası II. Surhay'ın yönetimine karşı bir komplö düzenlediğinden yönetimden uzaklaştırılıp göz hapsine alındığını yazmaktadır (Olearius, 1662:410).

Adam Olearius, Tarku'dan ayrılmak istediklerinde II. Surhay'dan bir habercinin geldiğini ve bu habercinin Sultan Mut'un Koysu Nehri kenarında elçilik heyetini beklediğini ve heyetten yüksek miktarda geçiş ücreti isteyeceğini; heyetin yolu üzerinde soyguncuların bulunduğunu ve Sultan Mut'un bu soyguncular üzerinde büyük etkisinin olduğunu; bu yüzden yolculuklarında can güvenliğinin bulunmadığını söylediğini yazmaktadır (Olearius, 1662:411-412). Habercinin söylediklerinin aksine Elçi Brugman hiçbir tehlike ile karşılaşmadan Endirey'e geldi ve burada Aydemir tarafından karşılandı. Koysu Nehri'nden geçerken de nehirdeki kayıkçılara küçük bir miktarda nakliye ücreti ödedi (Olearius, 1662:413). Üstelik bu sırada Sultan Mut İstanbul'da bulunuyordu. O hac görevini yerine getirdikten sonra İstanbul'a gelmiş ve IV. Murad ile görüşmüştü. Mayıs sonunda da İstanbul'dan ayrılmıştı (Mühimme Defteri 88, 2006:189-189: Katip Çelebi,

2009:401). Dolayısıyla habercinin verdiği bilgilerin hiçbir geçerliliği bulunmamaktaydı. Adam Olearius II. Surhay'ın bu tutumunu onun elçiden yeterli miktarda hediye alamamasına bağlamaktadır (Olearius, 1662:411).

Endirey Beyliği 1638'den sonra Tarku Şamhallığı karşısında güç kaybetmeye başladı. Bunda şüphesiz Sultan Mut'un idareyi oğlu Aydemir'e bırakması ve II. Surhay'ın diplomatik faaliyetleri önemli rol oynamıştı. Surhay'ın 1636'dan itibaren Çar nezdindeki başvuruları neticesinde Çar 1638'de onu Şamhal olarak tanıdı ve ona yıllık maaş bağladı (Russko-Dagestanskie..., 1958:141, 145). II. Surhay Şamhal Çar'a olan sadakatini göstermek için ona bir amanat gönderdi. Buna ilaveten 17 Aralık'ta Terek Kalesi'ne gelerek Voyvodaya Çara bağlı olduğunu bizzat söyledi (Russko-Dagestanskie..., 1958:148). Kısa bir süre sonra da Safeviler II. Surhay'ın Şamhallığını onayladılar (Marşaev, 1991:60).

Sultan Mut'un yerine geçen Aydemir ise Rusya'nın desteğini sağlamakta geç kalmış gibi görünmektedir. Çünkü Aydemir, II. Surhay'ın Şamhal olarak tanınmasından yaklaşık altı ay sonra Aralık 1638'de Rusya'ya müracaat ederek Çarın yüksek hakimiyetini tanıdığını belirtmiş ve gönülsüzce oğlu Muhammed Mirza'yı Terek Kalesi'ne amanat olarak göndermiştir (Russko-Dagestanskie..., 1958:147, 151).

Ruslar 1640 yılında Kabardeyler üzerine bir sefer düzenlediler. Bu sefere Kumuklar ve Nogaylar da katıldı. Ruslar Kabardeyler ile yaptıkları savaşı kaybettiler. Aydemir savaş sırasında Kabardeyler tarafından öldürüldü (Russko-Dagestanskie..., 1958:152, 156; Katip Çelebi, 2009:401).

Aydemir'in ölümünden sonra yerine Kazanalp geçti. Kazanalp uzun süre beyliğin başında kaldı (Katip Çelebi, 2009:401). O, Mart 1641'de kendisine bağlı mirzalarla yaptığı toplantı sonucunda Rusya'ya bağlılığını bildirdi (Russko-Dagestanskie..., 1958:154, 155). Çarın Mayıs ayında II. Surhay Şamhal'a gönderdiği mektuba bakılırsa Kazanalp'in kararı Endirey Beyliğini Tarku Şamhallığı'nın hükmü altına sokmuştu. Çar, mektupta II. Surhay Şamhal'ı Dağıstan'ın tek yöneticisi olarak tanıdığını belirtiyor ve ondan Dağıstan'a nizam vermesini istiyordu (Russko-Dagestanskie..., 1958:150). Böylece II. Surhay Şamhal 1641'de Dağıstan'ın tartışmasız tek otoritesi haline geldi.

2.6. II. Surhay Şamhal Dönemi

2.6.1. II. Surhay'ın Şamhallığı Ele Geçirışı

II. Surhay Şamhal Tarku tahtına 1635'te geçmesine rağmen Sultan Mut'un baskısı ile Aydemir'i Şamhal olarak tanımak zorunda kalmıştı. Aydemir 1641'de Kabardeylele yapılan savaşta hayatını kaybedince II. Surhay Şamhal Tarku'nun yönetimini ele geçirdi. O daha sonra Dağıstan'ın siyasi bütünlüğü sağlamak için bağımsızlığını ilan etmiş olan Buynak beyi Biybogammat'ın üzerine yürüdü ve Biybogammat'ı yenilgiye uğratarak Buynak'ı kendisine bağladı (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11).

II. Surhay Şamhal, güney sınırlarının güvenliğini sağladıktan sonra kendisi için büyük bir tehlike oluşturan Endirey Beyi Kazanalp ile mücadeleye başladı. O, bu mücadelede Rusların ve Safevilerin desteğini almayı başardı. Ruslar, Endirey Beyliğinin Dağıstan'daki nüfuzunu azaltmak için Tarku Şamhallığını desteklediler. Şah ise Safevilere muhalefet eden Kaytak ve Endireylilere karşı II. Surhay Şamhal'ı bir alternatif olarak görmüştü.

Dağıstan'da Safevi hâkimiyetini istemeyen Kaytak Usumisi Rüstem Han, Şah'a karşı bir isyan başlattı ([http://www.a-u-l.narod.ru/DIS O borbe dagestancev protiv iranskih zavoevateley.html](http://www.a-u-l.narod.ru/DIS_O_borbe_dagestancev_protiv_iranskih_zavoevateley.html), Erişim Tarihi 10.03.2010). Bunun üzerine Safeviler Usumiliğe Amir Han'ı getirdiler. Amir Han Safevilerin ve II. Surhay'ın yardımı ile Rüstem Han'ı yenilgiye uğrattı. Rüstem Han ise dağlık bölgede yer alan Kalakureyş'e çekilmek zorunda kaldı (Russko-Dagestanskie..., 1958:169-170). Bir süre Kalakureyş'te kalan Rüstem Han burada yeniden toparlandı ve 1643'te Kazanalp ile birlikte Tarku şehrine yürüdü. Kazanalp ve Rüstem Han'ın saldırıları sonucunda Tarku büyük bir zarar gördü. II. Surhay Şamhal intikam almak için Şirvan Beylerbeyi olan yeğeni Alkas'tan yardım istedi (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11). Kazanalp, II. Surhay Şamhal'ın kendi üzerine geleceğinden endişelenerek 1645'te Rusya'ya başvurdu (Russko-Dagestanskie..., 1958:173). Fakat II. Surhay Şamhal Safevi askerleri ile güçlendirdiği ordusunu önce Kaytaklar üzerine gönderdi. Kaytak şehirleri Ötemiş ve Başlı'yı ele geçirerek 1645

sonlarında Rüstem Hanı barış yapmaya zorladı. 1 Ocak 1646'da yapılan anlaşmaya göre Rüstem Han Kalakureyş'te oturmayı kabul etti ve Amir Han'ın Usumiliğini tanıdı. Bu anlaşmanın en önemli sonucu Amir Han'ın II. Surhay Şamhal'ın nüfuzu altına girmesi ve Kazanalp-Rüstem Han ittifakını sonlandırması idi. Buna ilaveten II. Surhay Şamhal Kaytaklardan ele geçirdiği Ötemiş'e akrabalarından Sultan Mahmud'u yönetici olarak atadı ve Ötemiş'i kendisine bağlayarak topraklarını genişletti (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11).

Rüstem Han tehlikesini ortadan kaldıran II. Surhay Şamhal 1646'da Endirey üzerine yürüdü ve şehri ele geçirerek Kazanalp'i Aktaş Nehri kıyısında Terek Kalesi'ne yakın bir yer olan Aksay'a çekilmeye zorladı. Kısa bir süre sonra Rus yönetiminin Terek Nehri civarına yerleştirdiği Kazaklarla anlaşmazlığa düşen Kazanalp, II. Surhay Şamhal ile savaşına son verip Surhay'ın Şamhallığını tanımak zorunda kaldı. Böylece II. Surhay Şamhal Dağıstan'ın tartışmasız tek hakimi oldu (Russko-Dagestanskie..., 1958:178; Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11; Bamat, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9102>, Erişim Tarihi 13.05.2010).

2.6.2. II. Surhay Şamhal Döneminde Ruslarla Yapılan Savaşlar

Rusya 1642'de başlayan Surhay Şamhal-Kazanalp mücadelesinde II. Surhay Şamhal'ı destekledi. Bununla birlikte Kazanalp'in 1643'te Rus himayesine girme talebini de geri çevirmedi (Russko-Dagestanskie..., 1958:161, 162). Rusların Dağıstandaki güçleri dengelemeye yönelik siyaseti beklenmedik Kalmuk istilası yüzünden değişti. Rusya Kalmukların oluşturduğu sorunlar yüzünden Dağıstanlılar ile karşı karşıya geldi.

Batı ve Orta Kazakistan'da yaşayan Kalmuklar XVII. yüzyıl başlarında Hazar Denizi'nin kuzey steplerinden batıya doğru hareket ettiler. Yolları üzerindeki Nogayların bir kısmını denetim altına aldıktan sonra İdil boyundaki kasabalara akınlar düzenlediler. Nogayları esir etmek için büyük çaba gösteren Kalmuklar bu faaliyetlerinin neticesinde Terek Nehri'nin kuzeyindeki demografik yapıyı

değiştirdiler (Alpargu, 2007:104-109). 1645'te Nogayların bir kısmı Azak civarına göç ettiler ve Çoban Mirza yönetimindeki bir Nogay topluluğu ise Kumuk topraklarına girerek Koysu ile Terek Nehirleri arasına yerleştiler (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11). Nogay göçünün Kumukların gücünü arttırdığı söylenebilir. Kazanalp kendisine katılan bu Nogaylarla birlikte Kalmuklara karşı savaştı. Aksay yakınlarında Kalmuklar yenilgiye uğratıldı. Daha sonra Kazanalp bir hile ile Kalmuk Hanını öldürttü. Bunun üzerine Kalmuklar dağıldılar ve Kumuk topraklarını terk ettiler ([http://www.a-u-l.narod.ru/DIS Tarihi Endirey.html](http://www.a-u-l.narod.ru/DIS_Tarihi_Endirey.html), Erişim Tarihi 04.04.2010).

Rusya, Kalmuklara karşı Nogayları bir denge unsuru olarak kullanmayı düşündü. Bu amaçla 1649-50'de Çoban Mirza'yı eski yurduna geri getirmek için 7-8 bin kişilik Rus birliği Dağıstan'a girdi. Tarku yakınlarına gelen Rus kuvvetleri burada II. Surhay Şamhal ve Çoban Mirza tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Rus askerlerinin büyük bir kısmı öldürüldü. II. Surhay Şamhal elde ettiği ganimetlerin ve ele geçirdiği esirlerin bir kısmını hâmîsi olarak gördüğü II. Abbas'a gönderdi. Bunun üzerine 1651'de Rus hâkimiyetindeki Mutsal Çerkaski Terek Kazakları ile birlikte Tarku üzerine yürüdü. Fakat bunlar da Tarku yakınlarında Çoban Mirza tarafından geri püskürtüldü (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11).

Rus kuvvetlerinin yenilmesi II. Surhay Şamhal'ı cesaretlendirmişti. II. Surhay Şamhal, Mutsal Çerkaski ve Kazaklar üzerine bir sefer düzenlemeye karar verdi. Kazanalp daha önceki yıllarda Kazakların Kabardey topraklarına yolculuk eden Kumuklara sık sık saldırmasından bu seferi destekledi (Russko-Dagestanskie..., 1958:166, 173). Amir Han da II. Surhay Şamhal'ın nüfuzu altında olduğundan sefer çağrısına olumlu cevap verdi. II. Surhay Şamhal bununla yetinmeyip Şirvan Valisi Hüsrev Han'dan ve Derbend Hakimi Bayezid Sultan'dan yardım istedi. Bu yardım çağrısı üzerine Şemahi ve Derbend'den 700 asker ve iki top gönderildi (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11).

II. Surhay Şamhal, Hüsrev Han ve Bayezid Sultan 1653 tarihinde Çar'a gönderdikleri mektuplarında bu seferin gerekçelerini bildirdiler. II. Surhay Şamhal mektubunda Mutsal Çerkaski'nin Sunj Nehri üzerinde bir kale inşa ettiğini¹, Kabardey topraklarına giden Kumukların yolda sık sık yağmalandığını, yağmalanan malların geri verilmediğini, insanların esir edilerek Terek'e götürüldüğünü, Ruslarla ilişkilerin dostluk üzerine olmasına rağmen Rusların Tarku'ya saldırdıklarını ve Terek Kalesi'ne gönderilen amanatların değiştirilmesinde sorun çıkarıldığını yazdı (Russko-Dagestanskie..., 1958:191; Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11). Ayrıca o daha önce Astrahan Voyvodasına bir mektup göndererek Terek Voyvodasının Terek Kalesi'ne gelen Kumukları zorla Hıristiyan yaptığından ve bunların Dağıstan'a gitmelerine izin vermediğinden Terek Voyvodasından şikayetçi oldu (Russko-Dagestanskie..., 1958:180). Hüsrev Han'ın mektubunda Rusya ile Safeviler arasında eskiden beri süre gelen dostluğun ticarete olumlu yansımalarına değinilmiş, ancak şu sıralar Çerkaski'nin Rusya'ya giden ticaret yollarını kapattığı, seferin de bu yolu açmak için yapıldığı anlatılmıştır. Bayezid Sultan'ın gerekçesi ise Kazakların Derbend'li bir tüccarın Şah Abbas için aldığı hediyelere el koymasından idi (Russko-Dagestanskie..., 1958:189-190).

II. Surhay Şamhal'ın müttefik ordusu 1651 Ekim'inde Terek Nehri'nin sol tarafında Mutsal Çerkaski ile karşılaştı. Mutsal Çerkaski Kumuklarla yaptığı savaşı kaybetti ve *Küçük Kasaba*'ya çekildi. II. Surhay Şamhal, *Küçük Kasaba*'yı kuşattı, ancak Mutsal Çerkaski'ye Terek Kalesi'nden yardım gelmesi üzerine 8 Kasım'da kuşatmayı kaldırdı. II. Surhay Şamhal bu sefer sonucunda 3.000 at, 500 deve, 10.000 sığır, 15.000 koyun ve çok sayıda esir ele geçirdi. Esirler Aktaş yakınlarındaki askeri kampa getirildiler. Daha sonra Kazanalp Endirey'e, II. Surhay Şamhal ve Amir Han ise Tarku'ya döndü (Russko-Dagestanskie..., 1958:181-185; Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11).

¹ Bu kale Küçük Kasaba adıyla biliniyordu ve Mutsal Çerkaski tarafından yönetiliyordu.

Mutsal Çerkaski üzerine düzenlenen sefer II. Surhay Şamhal'ı cesaretlendirdi. O, 1652'de Çar'a bir mektup göndererek Dağıstan'daki Çerkes topraklarının ve Terek ile Sunj Nehrileri arasındaki sahanın kendisine ait olduğunu iddia ederek Terek Kalesi üzerine bir sefer düzenlemeyi planladı (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11). II. Surhay Şamhal, Haziran ayında Kırım Hanına bir elçi göndererek Rusların Dağıstan'dan Kırım'a giden yol üzerinde bir kale inşa edip yolun kontrolünü ellerine geçirdiklerini söyledi ve Kırım Hanından askeri yardım istedi (Velyaminov-Zernov, 2009:477). Ancak ne Kırım Hanından beklediği yardımı alabildi ne de müttefiklerini sefere ikna edebildi. Kazanalp Aktaş Nehri kıyısında beklemeye çekildi. Kendisine yardım eden Safevi kuvvetleri ise II. Abbas'ın Hindistan üzerine sefer düzenlemesinden dolayı Şirvan'a döndüler (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11).

II. Surhay Şamhal Terek Kalesi üzerine düzenlemeyi düşündüğü seferi gerçekleştirilemeyince bir başka plan yaptı. *Küçük Kasaba'nın* hala ayakta durmasını ve Kabardey yolunun kapalı olmasını bahane ederek eski müttefiklerini bir araya getirdi. 1653 yılının Ocak ve Şubat aylarını sefer hazırlığı ile geçiren II. Surhay Şamhal Mart ayında yaklaşık 12.000 kişilik bir ordu ve dört topla harekete geçti (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11). Bu ordunun içinde 500 Şirvan ve 300 Derbend askeri bulunuyordu (Smirnov, 1958:52).

Mart ayında Terek Nehri'ne gelen II. Surhay Şamhal burada kuvvetlerini ikiye ayırdı. Kendisi *Küçük Kasaba* üzerine yürürken geriye kalan kuvvetler Terek Nehrini geçerek Kazak köyleri üzerine hareket ettiler. 7 Mart'ta *Küçük Kasaba* kuşatıldı. Bu sırada Mutsal Çerkaski ile birlikte hareket eden Baragun Mirza, *Küçük Kasaba'daki* hazineyle II. Surhay Şamhal'ın tarafına geçti. Bu değişikliğin savaşın gidişatını etkilemesi kaçınılmazdı. Nihayet 8 Mart'ta Mutsal Çerkaski'nin direnişi kırıldı ve kale ele geçirildi. II. Surhay Şamhal kaleyi yıktırarak Kabardey yolunu güvenceye aldı. Kazaklar üzerine gönderilen kuvvetler ise birçok köyü tahrip ettiler. Amacına ulaşan II. Surhay Şamhal ordusu ile birlikte Tarku'ya geri döndü (Aliev,

<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11; Potto, 1912:88-90).

II. Surhay Şamhal, sefer sona erdiğinde Baragun Mirza'yı beraberinde getirerek onu Koysu taraflarına iskan ettirdi. Onun buraya yerleşmesi muhtemelen Kazanalp'in çıkarları ile çatışmıştı (Aliiev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11). Bu yüzden Kazanalp Ağustos 1653'te Çardan özür dileyerek Rusya'nın himayesine girdi (Russko-Dagestanskie..., 1958:191).

2.6.3. II. Surhay Şamhal Döneminde Safevi Dağıstan İlişkileri

Gençliğini Isfahan Sarayında geçiren II. Surhay Şamhal'ın Safevilerle ilişkileri dostluk üzerinedir. Bu dostluk bölgeyi ziyaret eden seyyahların anlatılarına da konu olmuştur: Adam Olearius, II. Surhay ile yapılan görüşmede onun Safevi Sarayında bulunmasından gurur duyduğunu ve Sultan Mut ile mücadelesinde Safevilerden yardım aldığını yazmaktadır (Olearius, 1662:408). XVII. yüzyıl seyyahlarından Jean-Baptiste Tavernier ise şu bilgileri vermektedir: *“Kumuklar İran şahının koruması altında; şah onlara çok güveniyor ve seviyor, çünkü Kumuk ülkesi yanındaki geçitleri Kalmuklara ve İran'ın diğer düşmanlarına karşı savunuyorlar.”* (Tavernier, 2006:312-313).

Aslında bu dostluk çıkarların karşılıklı olarak korunması üzerine kurulmuştu. II. Surhay Şamhal, Sultan Mut ve diğer Kumuk beyleriyle mücadelesinde Safevilerden yardım almıştı. Buna karşılık Safevi topraklarını kuzeyden gelebilecek tehlikelerden korumuştur. Şah Abbas, II. Surhay Şamhal'ın bu hizmetlerinden duyduğu memnuniyeti ona Şirvan'daki kasabalardan birisini yurtluk olarak tevcih etmek suretiyle göstermişti (Bakıhanov, 1951:128).

II. Surhay Şamhal 1650'lerde Dağıstan'ı kontrolü altına aldıktan ve Rus topraklarına başarılı iki sefer düzenledikten sonra büyük bir güce erişmiş, Safevilerin yardımına ihtiyaç duymayacak bir konuma gelmişti. Bu durum Dağıstan-Safevi ilişkilerin seyrini değiştirdi. II. Surhay Şamhal'ı tehdit olarak gören Şah Abbas 1658'de onu denetim altına alabilmek için Tarku ve Tuzluka yakınlarında birer kale inşa etmeyi planladı. Şah'ın planından haberdar olan II. Surhay Şamhal Dağıstan ileri gelenleri ile bir toplantı düzenleyerek meseleyi ele

aldı. Toplantıda Şah'ın kaleleri inşa etmesine engel olunacağı ve Safevilerin Dağıstan'dan çıkarılacağına dair bir karar alındı (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11).

Safevilere karşı ilk hareket Kaytak Usumisi Amir Han'dan geldi. Amir Han 1658-59'da Şah'ın otoritesini tanımadığını beyan etti. Bunun üzerine Şah Abbas Gürcistan'da bulunan Safevi ordusundan 15.000 askeri Dağıstan'a sevk etti (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11). II. Surhay Şamhal, kuzey sınırlarının güvenliğini sağlamak için Terek Voyvodasına bir amanat gönderdi. (Russko-Dagestanskie..., 1958:195). Daha sonra Amir Han'ın kuvvetlerine katıldı. Böylece Dağıstan kuvvetlerinin sayısı 30.000'i buldu (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11).

II. Surhay Şamhal ve Amir Han, Safevi ordusunu Velikent yakınlarında karşıladılar. Safevi ordusu burada iki kola ayrıldı. Bir kol Dağıstan ordusuna ön cepheden saldırırken diğer kol orduyu geriden kuşatmak için harekete geçti. Dağıstanlılar ciddi bir direniş gösterdiler. Ancak Şah'ın ordusu kadar donanımlı olmadıklarından geriye, dağlara çekilmek zorunda kaldılar. Şah Abbas, Gürcistan'daki gelişmeleri ve Dağıstan'ın dağlık coğrafyasını dikkate alarak Dağıstanlılarla savaşını sona erdirdi (Aliev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>, Erişim Tarihi 28.05.11). Dağıstan-Safevi ilişkilerindeki gerginlik uzun süre devam etti. 1666'da Tarku'ya gelen Evliya Çelebi (2003:298) bu gerginliği şu şekilde anlatmaktadır: "*çeng ü cidâlleri Kızılbaş iledir, zîrâ Acem'i aslâ sevmeyüp anlar ile bey' u şîrâ etmeyüp müşâ'larında iken Acem'e aslâ tüccârları gitmez...*". Özetle, dostlukla başlayan ilişkiler 1650'lerin sonlarında yerini düşmanlığa bıraktı ve Safevilerin Dağıstan'daki nüfuzu azaldı. Bu durum Rusların bölgedeki faaliyetlerine belirli ölçüde serbestlik kazandırdı.

2.6.4. II. Surhay Şamhal'ın İktidarının Son On Yılı

Ruslar, XVII. yüzyılın başlarında başlayan Kalmuk istilasını askeri tedbirlerle engellemeye çalıştılsa da başarılı olamadılar. Rus yönetimi 1650'lerde

Kalmukların Kırım Hanlığı'na karşı kullanılabileceğini anlayarak Kalmuklarla anlaşma yoluna gitti; onların Volga civarında dolaşmalarına ve Rus kasabalarında ticaret yapmalarına izin verildi (Alpargu, 2007:111). Kırım Hanı, Çar'a bir mektup göndererek, Kalmukların Kırım ve Kafkasya topraklarında verdiği zarardan bahsederek bu uzlaşmayı şiddetli bir şekilde eleştirdi (Velyaminov-Zernov, 2009:421-425). Ruslar Kırım Hanının uyarısını dikkate almadıkları gibi 1660'da Kalmuklarla birlikte Kırım Hanlığı üzerine yürüdüler. Bu sırada yaklaşık 2.000 kadar Kalmuk da Tarku ve Endirey civarına gönderildi. Bunların Dağıstan'da önemli ölçüde tahribatta buldukları II. Surhay Şamhal'ın Kalmuklara karşı bir sefer düzenlemek istemesinden anlaşılmaktadır (Şmelyev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9060>, Erişim Tarihi 15.05.2010.).

Kumuklar, Kalmuk tehdidine karşı Kırım Hanlığı ve Kabardeyle birlikte hareket ettiler. Onların, Kalmuklar üzerine ortak bir seferi kayıtlara geçmese de Evliya Çelebinin Şadkirman Kalesi hakkında verdiği bilgiler, bu birlikteliği doğrulamaktadır. Evliya Çelebi, Şadkirman Kalesinin Kabardeyle Kalmuklardan korumak için Kırım Hanı Mehmed Giray tarafından inşa ettirildiğini; kalenin yönetiminin Kabardeyi Beyi Müşevviş Bey'in, kaledeki askeri işlerin Kırımli Macar Mehmed Ağa'nın, adli işlerin ise Kumuklu Hacı Tohtar Ali'nin elinde olduğunu; kalede Kırım ve yüz kadar Kumuk askerinin bulunduğunu yazmaktadır (Evliya Çelebi, 2003:288). Yine Kabardeylelerin Kümi Nehri yakınlarındaki pişkövünde¹ hutbenin önce Osmanlı Padişahı, sonra sırasıyla Kırım Hanı, Şamhal ve Kabardeyi Beyi adına okunduğundan bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2003:289).

Evliya Çelebi'nin Kafkasyaya geldiği 1666 yılında Kalmuklarla mücadelenin büyük bir kısmı Kabardeyi topraklarında geçti. Kalmukların Kabardeyi topraklarına düzenledikleri akınlar başarısızlıkla sonuçlandı. Hatta bir savaşta Kalmuk Şefi hayatını kaybetti. Kalmuk Şefi'nin oğlu Kabardeylelerle bir anlaşma yaparak babasının savaş meydanında kalan cesedini geri almayı başardı ve çok geçmeden Şadkirman Kalesine saldırdı. Kalede bulunan askerler Kalmuklarla giriştikleri mücadeleyi kaleye bir saatlik mesafede bulunan Mehmed Giray'ın yardıma

¹ Evliya Çelebi (2003:272) bu kavramı Kabardeyi beylerinin oturdukları taht merkezi olarak açıklamaktadır.

gelmesiyle kazandılar. Kaleye saldıran Kalmuk şeflerinden Punçuk güçlükle hayatını kurtarabildi (Evliya Çelebi, 2003:289-290).

Kalmuklar 1667'de Volga boyunda Stenka Razin'in önderliğinde başlayan isyana destek verdiklerinde Kafkasya'ya düzenledikleri akınları bir süreliğine durdu. Stenka Razin, İdil boyunda yaşayan ve Rus Çarı Aleksey döneminin kötü politikaları sonucunda yoksullaşan Kazaklardan biri idi. O, etrafına topladığı bir grup Kazakla 1668'de Hazar Denizi'ne açılmış, Derbend'den başlayarak Hazar kıyısındaki Safevi şehirlerini yağmalamıştı. Elde ettiği ganimetlerle İdil boyuna döndüğünde etrafındaki kalabalık giderek büyüdü. Rus köylüleri, 1652'de kilisede uygulanan reformlardan rahatsız olan Ruhban sınıfı, devletten maaşını alamayan strelestler, Volga boyundaki Türkler, Astrahan civarındaki bazı Nogaylar ve Kalmuklar isyana destek verdiler. Stenka Razin 1669'da Astrahan'ı ve takip eden birkaç yıl içinde İdil boyundaki önemli Rus şehirlerini ele geçirip Moskova'yı tehdit etmeye başladı. Rus yönetimi isyanı bastırmak için bölgeye büyük bir kuvvet sevk etti. Stenka Razin, bu kuvvetlerle girdiği savaşı kaybetmişse de savaştan sağ kurtulmayı başardı. İdil'in güneyine çekilen Stenka Razin, burada Rus yönetiminden çıkar sağlamak isteyen Kazaklar tarafından yakalanarak Moskova'ya gönderildi (Kurat 1999:223-225; Acar, 2004:113; Vernadsky, 2009:175; Lamb, 1955:259 vd.).

Stenka Razin isyanının Dağıstan açısından önemi Kalmukların bu isyana destek vererek Kafkasya'ya yönelik akınlarına bir süreliğine son vermeleri olmuştur. Stenka Razin'in Hazar kıyısındaki yağma harekâtını Dağıstan şehirlerine yöneltmemesi ise meselenin bir başka boyutudur. Asıl amacı Moskova'yı ele geçirmek olan Stenka Razin kendisine destek veren Türklerin Kumuklarla bağlarını göz ardı etmemiş ya da Moskova'ya yöneldiğinde güneyini güvence altına almak istemiş olabilir. Sebebi her ne olursa olsun Stenka Razin isyanı Tarku Şamhallığı'na rahat bir nefes aldırılmıştır.

II. Surhay Şamhal, 1668'de yetmiş yaşında öldü. O, Tarku Şamhallığını Kafkasya'nın en güçlü devletlerinden birisi haline getirdi. Başlangıçta Safevilere ve Rusya'ya bağlı gibi görünse de bu devletlere karşı bağımsızlığını elde etti. Evliya Çelebi, II. Surhay Şamhal'ın kendi adına hutbe okuttuğunu ve hiç kimseye tabi olmadığını anlatmaktadır (Evliya Çelebi, 2003:294). II. Surhay Şamhal uluslar

arası gelişmeleri iyi değerlendiren ve bu gelişmeleri Şamhallık lehine çevirmeyi başarabilen iyi bir siyasetçi idi. Bunun yanı sıra Çolpan Şamhal döneminde olduğu gibi Dağıstan'ın tamamını kendi hâkimiyeti altında toplayabilmiştir.

II. Surhay Şamhal dönemini Tarku Şamhallığı için olgunluk çağı olarak yorumlamak mümkün gibi görünmektedir. 1666'da II. Surhay Şamhal'ın¹ sarayına konuk olan Evliya Çelebi, Şamhal'ın bir tarafında dört mezhebin temsilcisi Şeyhülislam'ın diğer tarafında Kazaskerin, karşısında ise seyyid ve şeriflerle ilgili işlere bakan nakîbü'l-eşrâfın oturduğunu, veziri Tâkî Han'ın ise “*karşusunda ayak üzre hizmetde*” durduğunu yazmaktadır. Mecliste Tâkî Han'dan sonra gelen kişi Karabudak Hanı idi. Onu Kaytak Usumisi Uluğ Bey, Ali Bey, Kasım Bey, Endirey beyi Kazanalp Bey, Mehmed Bey, Elkas Bey, Levardı Bey, Halil Bey ve Çoban Bey takip ediyordu (Evliya Çelebi, 2003:298-299). Yasama ve yargı makamlarını temsil eden Şeyhülislam ve Kazaskerin protokolde vezirden önce gelmesi hukuka verilen önemi gösteriyordu. Adalet ülkenin çeşitli bölgelerine gönderilen kadılar aracılığı ile yerine getiriliyordu. Nakîbü'l-eşrâfa gösterilen saygı Peygambere duyulan bağlılıktan ileri geliyordu.

2.7. Buday Şamhal Döneminde Kumuk-Rus İlişkileri (1668-1692)

1670'lerde Rus yönetimi, içeride bir takım isyanlarla uğraşırken², dışarıda Ukrayna Meselesi'nin oluşturduğu sorunlarla ilgilenmekteydi (Acar, 2004:119-120). Bu gelişmeler Rus-Dağıstan ilişkilerinin niteliğini ve seyrini etkiledi. Ruslar daha önceki dönemlerde Dağıstan Beyleri arasındaki rekabetten yararlanarak bir denge siyaseti gütmeye çalıştılar. Bu siyasetin yürütücüleri Astrahan ve Terek Voyvodaları idi. 1670'lerde bu siyaset terk edildi. Rus-Dağıstan ilişkilerinin yürütücüleri olan Astrahan ve Terek Voyvodalarının yerini de Kalmuk Hanları aldı.

Stenka Razin isyanına katılan Kalmuklar, bu isyanın bastırılmasından sonra tekrar Çar'ın hizmetine girdiler. Kalmuk Hanı Ayuki Han, Rusların yardımıyla

¹ Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Surhay Şamhal adı geçmemektedir. O, bu dönemde (1666 yılında) Şamhal olarak Surhay'ın oğlu Sultan Mahmud'un adını kullanmıştır. (Bkz. Aliyev, 2008:165). Bu konuda Evliya Çelebi büyük bir yanlış içerisindedir. Çünkü 1641'den 1668'e kadar Tarku Şamhallığı Surhay Şamhal tarafından yönetilmiştir.

² Bu isyanların en önemlisi, devlet otoritesinde büyük bir sarsıntıya neden olan Stenka Razin isyanı ve bu isyanın arta kalanları idi. Bir diğer önemli isyan ise 1664'te başlayan ve 1675-83 yılları arasında şiddetlenen Başkurt İsyanı idi (Kurat, 1999:227; Acar, 2004:119).

rakiplerini bertaraf ettikten sonra Kuban bölgesine göç eden Nogayları eski yurtları olan İdil'e geri getirmeyi başardılar. 1673'e gelindiğinde Ayuki Han bölgedeki en güçlü liderlerden birisi oldu. O, bu tarihten sonra Kumuklarla mücadeleye girişti (Alpargu, 2007:113).

1668'de Tarku tahtına geçen Buday Şamhal, 1673'te Terek Kalesi üzerine başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer düzenledi. Ayuki Han, Buday Şamhal'ın bu seferini kendi lehine kullanmayı başardı. O, Astrahan Voyvodası ile yaptığı görüşmede Kumukların Ruslara ve Kalmuklara karşı savaştıklarından cezalandırılması gerektiğini anlattı. Voyvoda, Ayuki Han'ı haklı gördü ve ona askeri yardımda bulundu. Astrahan kuvvetleri ile güçlenen Ayuki Han yaklaşık 10.000 kişilik bir kuvvetle Şamhal'ın vassalı olan Endirey Beyi Çoban Bey üzerine yürüdü. Ağır bir yenilgiye uğrayan Çoban Bey, 1674'te Moskova'ya gönderdiği mektupta Çar'ın hâkimiyetini tanıdığını bildirdi ve Kalmuk saldırılarının sonlandırılmasını istedi. Çoban Bey'in isteği 1675'te kabul edildi. Çar, Mart 1675'te Astrahan Voyvodasına gönderdiği yazıda, Çoban Bey'in Rus vatandaşı olduğunu beyan etti ve Voyvodadan Çoban Bey ile Ayuki Han'ın arasını bulmasını istedi (Şmelyev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9060>, Erişim Tarihi 15.05.2010; Bilge, 2005:92).

1675'te gerginleşen Osmanlı-Rus ilişkileri ve Ayuki Han'ın 1678'de Osmanlılara karşı savaşan Rusların yanında yer alması, Buday Şamhal'a rahat bir nefes aldırdı. Osmanlı-Rus ilişkilerindeki gerginlik İstanbul'a bağlılığını bildiren Kazak atamanı Doroşenko'nun 1675'te Çar ile bir anlaşma yapıp hükümet merkezi olan Çihrin'i Ruslara teslim etmesi ile başladı. Osmanlı Devleti Çar ile Doroşenko arasındaki anlaşmayı geçersiz sayarak Çihrin Kalesini kuşattı. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin başında bulunan İbrahim Paşa Rusların Kazaklara yardıma geldiğini duyunca kuşatmayı kaldırdı. Bunun üzerine Padişah, İbrahim Paşa'yı görevinden azlederek yerine Kara Mustafa Paşa'yı tayin etti. 1678'de Çihrin üzerine yürüyen Mustafa Paşa, burada hem kaledeki Kazaklarla hem de yardıma gelen Rus ordusu ve Kalmuklarla çetin bir mücadeleye girişti. Otuz gün süren kuşatmanın ardından 12 Ağustos 1678'de Çihrin Osmanlıların eline geçti. Rus kuvvetleri ise geri çekilmek zorunda kaldılar. Kara Mustafa Paşa geri çekilen Rusları bir süre takip etti ve Özi kıyısında onlarla çatışmaya girmişse de bir başarı elde edemedi İstanbul'a döndü. Savaş süresince Kalmukların Ukrayna

topraklarında bulunması ve Çarın, dikkatini bu savaşa vermesi Dağıstan'a yönelik olası bir Kalmuk/Rus saldırısını önledi (Kurat, 1999:236-237; Uzunçarçılı, C. III, Kısım I, 2003:229-433; Saray, 1998:40-42).

Bu dönemde Buday Şamhal'ın da Rus topraklarına yönelik bir saldırısı söz konusu değildir. Şmelev bu durumu Buday Şamhal'ın Ayuki Han'dan çekinmesine bağlamaktadır (Şmelyev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9060>, Erişim Tarihi 15.05.2010). Bu güçlü bir sebep gibi görünse de Dağıstan ile Rusya arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerin gelişmişliğini de göz ardı etmemek gerekir. Rusya ile Dağıstan arasında 1620'lerde başlayan ve giderek gelişen bir ticaret söz konusu idi. Rusya'dan ihraç edilen ve ayakkabı yapımında kullanılan kırmızı telatin Dağıstan'da büyük bir rağbet görüyordu (Akbiev, <http://kumukia.ru/books/0001/pages/page12.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011). Rusya'nın ünlü ihraç kaleminden olan kürk ise beyler ve özdenler arasında revaçta idi. Dağıstan'ın ihtiyaç duyduğu çivi, ayna, toplu iğne, boya gibi sınai ürünleri Rusya'dan temin ediliyordu. Buna ilaveten Batı mamulleri de Dağıstan'a Rusya üzerinden giriyordu. Buna karşılık Ruslar sınır şehirlerindeki ekmek ihtiyacını Tarku ve Endirey'den sağlıyorlardı. Rus tüccarları kendilerine büyük kâr bırakan Şirvan ipeklilerini almak için Dağıstan topraklarından geçiyorlar ve geçişlerinde çeşitli ticari vergiler ödüyorlardı. Bu vergiler Şamhallık hazinesinin gelirleri arasında önemli bir yer tutuyordu. Bunların yanı sıra Kumuklar Astrahan ve Terek Kalesi'ne mevsimlik işçi olarak gidiyorlardı. Aynı şekilde bu şehirlerden Dağıstan'a iş bulmak için gelen işçiler de bulunmaktaydı (Russko-Dagestanskie..., 1958:74, 128-129, 201-203, 205, 206).

Osmanlı-Rus savaşı 1681'de imzalanan Bahçesaray Anlaşması ile sona erince Kumuk-Rus ilişkileri tekrar hareketlendi. Buday Şamhal Rusların Dağıstan üzerine bir sefer düzenlemelerinden endişelenerek kardeşi Alibek'i Astrahan'a gönderip Çar'a bağlılığını bildirdi. Onun bu endişesinin Terek Voyvodasının tutumundan kaynaklandığı söylenebilir. Voyvodanın tercümanı Dimitri Moskova'ya gönderdiği raporda Buday Şamhal'a karşı Terek Kalesi'ni güçlendirmek için Ayuki Han ve İmeretya Kralının harekete geçirilmesini tavsiye etti. Buday Şamhal, Astrahan'da bulunduğu temaslardan beklediğini elde edemeyince İstanbul'a bir elçi gönderdi (BOA., İE.HR., 231). Bu elçi büyük bir

ihtimalle Ruslara karşı yardım talep etmişti. Ancak Buday Şamhal İstanbul'dan beklediği ilgiyi göremedi. Bunun üzerine 1686'da Astrahan Voyvodasına bir mektup yazarak, Rusya ile ilişkilerini dostluk üzerine yürütmek istediğini, Rus tüccarlarının Dağıstan topraklarında güven içerisinde seyahat edebileceklerini ve Astrahan'a bir amanat göndereceğini bildirdi. Bu girişim Kumuk-Rus ilişkilerindeki gerginliği sona erdirdi (Şmelyev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9060>, Erişim Tarihi 15.05.2010).

2.8. Osmanlıların Kutsal İttifak Üyeleri ile Savaşında Kumuklar

Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın 1683'te Viyana üzerine düzenlediği seferde başarısızlığa uğraması Avrupa Devletleri arasında Osmanlıların Avrupa'dan atılabileceği düşüncesini doğurdu. Başta Papalık olmak üzere, Habsburglar (Avusturya), Venedik, Malta, Lehistan ve Toskana Osmanlılara karşı bir ittifak oluşturdular. Bu ittifaka 1686'da Rusya da katıldı. Böylece Osmanlılar Adriyatik'ten Karadeniz'in doğusuna kadar geniş bir coğrafyada savaşmak zorunda kaldılar (Uzunçarçılı, C. III, Kısım I, 2003: 260; Shaw, C. I, 2004:268).

Savaşın ilk yıllarında Kutsal İttifak üyeleri önemli başarılar elde ettiler. Uyvar, Mora, Macaristan gibi önemli yerler Osmanlı hâkimiyetinden çıktı. Osmanlı Devleti 1689'da elden çıkan toprakların bir kısmını geri almışsa da Sadrazam Fazıl Mustafa Paşa'nın Slankamen Savaşı'nda hayatını kaybetmesiyle birlikte gerilemeye başladı. 1695'te II. Mustafa'nın tahta geçmesiyle Osmanlı Devleti'nin gerileyişi durdu. II. Mustafa, savaşa bizzat katılarak askerinin moralini yüksek tutmayı başardı, ancak bu durum 1697'de Osmanlı ordusunun Zenta'da ağır bir yenilgiye uğraması ile değişti. II. Mustafa tahta geçtiği yıldaki heyecanını kaybetti ve barış teklifinde bulundu (Shaw, 2004:268-275; Uzunçarçılı, C. III, Kısım I, 2003: 461 vd.).

Rusya dışında kalan Kutsal İttifak üyeleri Osmanlı Devleti ile barış yapmayı kabul ettiler. Rus Çarı I. Petro Rusya sınırlarını Karadeniz'e ulaştırma amacını taşımaktaydı. Ancak bu amacını gerçekleştirememiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı kullandığı Azak gibi önemli bir sınır kalesini ele geçirmeyi ve Azak Denizi'ne bir donanma indirmeyi başardı. Azak, sınır kalesi olmasının yanı sıra Astrahan'dan gelen ticaret yolunun son noktası idi. Yine

Moskova'dan başlayıp Ten Nehri boyunca güneye uzanan ticaret yolu Azak'da son bulmaktaydı. (Öztürk, 2000:273 vd; Fisher,1999:63 vd.).

Osmanlı Devleti askeri ve ticari öneminden dolayı Azak'ı geri almak istedi. Bu iş için Kırım Hanı ve Tarku Şamhalı görevlendirildi (BOA., A.DVNS.NMH.d., 5:225-230). Tarku Şamhalı Murtazali, Osmanlı Devleti'nin isteği doğrultusunda Mübarek Mirza¹ komutasında bir miktar askeri Kırım'a gönderdi (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, C. 1, 1964:323). Ancak, Osmanlı Devleti I. Petro'nun Azak'ı iyi bir şekilde tahkim etmesinden dolayı Azak'ı ele geçirme planından vazgeçti (Uzunçarşılı, C. III, Kısım I, 2003:584). Bunun üzerine Mübarek Mirza kuvvetleriyle birlikte Dağıstan'a geri döndü (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, C. 1, 1964:323).

Osmanlı Devleti Azak'ı ele geçirmenin güçlüğüne anladığında bölgenin kontrolünü sağlamak için Kuban Nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde bir kale inşa etmeyi planladı (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, C. 1, 1964:251). Bu iş için bölgeye donanmadan bir miktar gemi ve asker sevk edildi. Kırk günlük çalışmanın ardından kalenin inşası tamamlandı. Kaleye Acu adı verildi ve Trabzon Valisi Bağdadlı Kara Mehmed Paşa Acu Muhafızı olarak atandı. Kalmuklardan kaçan yaklaşık 10.000 çadırlık Nogay da Acu'nun yakınlarına iskan edildi (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, C. 1, 1964:251-252; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, 1995:613).

Murtazali Şamhal Osmanlı yönetiminin Rusya'ya karşı aldığı tedbirleri yeterli görmemiş, 1698'de bir mektupla birlikte Hacı Maksud ve Hacı Murad adlı elçilerini İstanbul'a göndererek bu elçiler aracılığı ile alınacak tedbirleri anlatmıştır. Buna göre Tatartob² denilen yerde bir kale inşa edilmeli ve Terek Kalesi Ruslardan alınmalıydı. Murtazali Şamhal, Terek Kalesinin Osmanlı Devleti ve Tarku Şamhallığı için tehlike oluşturduğunu belirttikten sonra kendisine yapılacak yardımla kaleyi ele geçirebileceğini bildirdi. O bu iş için Osmanlı Devleti'nden 1.000 kapıkulu, 5 top, iki humbara ve yetecek miktarda mühimmat istedi. Divan'da yapılan görüşmeler sonucunda Murtazali Şamhal'a yardım edilmesine

¹ Silahtar Mehmed Ağa, Nusretname adlı eserinde bu kişinin Şamhal'ın oğlu olduğunu yazmaktadır. Kumuk Tarihçisi Kamil Aliyev (2008:167) ise Murtazali'nin İldar, Mehti, Surhay, Buday ve Sultan Murad olmak üzere beş oğlu olduğunu ifade etmektedir.

² Tatartob, Terek Nehri'nin sol yakasında yer alıyordu (Smirnov, 1887:77-78).

karar verildi. Kılburun Kalesinin eski hazinedarı Hasan Paşa komutasında 250 yeniçeri, 100 cebeci, 60 topçu, 20 top arabacı ve 12 top Murtazali Şamhal'a gönderilmek üzere Taman İskelesine sevk edildi (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, C. 1, 1964:323-324). Kalmuk Hanı Ayuki Han, Murtazali Şamhal'ın Osmanlı Devleti'nden yardım alarak Terek Kalesi üzerine geleceğini haber alınca Terek Kalesi'ne bir miktar asker gönderdi (Şmelyev, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9060>, Erişim Tarihi 15.05.2010). Murtazali Şamhal, Kalmuklarla güçlenen Terek Kalesi'ne saldırmaya cesaret edemedi ve seferinden vazgeçti. Hazinedar Hasan Paşa komutasında Şamhal'a gönderilen birlikler de Acu Kalesi'nde görevlendirildiler (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, C. 1, 1964:324). Osmanlı Devleti sonuçsuz kalan bu girişim için 12.500 guruşluk harcamada bulunmuştu (BOA., İE. AS., 4042).

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer bir belgeden Murtazali Şamhal'ın Osmanlı Devleti'nden bir başka isteğinin daha olduğunu öğreniyoruz. Belgeye göre Şamhal, Acu Kalesinin güçlendirilmesini istemişti. Osmanlı Devleti de bu isteği yerinde bularak kaleyi tahkim etmişti (BOA., İE.HR., 368). Murtazali Şamhal bu kalenin Şamhallık için büyük bir tehlike oluşturan Kalmukları baskı altında tutacağını düşünmüş olabilir.

Osmanlı Devleti'nin Azak'ı kaybettikten sonra Kumuklarla yakınlaşması ve Rusya karşısında Kumukları bir müttefik olarak değerlendirmesi 1700'de imzalanan İstanbul Anlaşması ile sona erdi. Osmanlı Devleti bu anlaşma ile Azak ve civarını Ruslara bıraktı. Böylece Kırım Hanlığının Dağıstan ile olan kara bağlantısı kesilmiş oldu (BOA., A.DVN.DVE.d, 083/1:6-7). Bu olay Kumuklar için olumsuz bir gelişme idi. Çünkü Kumuklar kara yolunu kullanarak sık sık Kırım Hanlığına gidiyorlardı (Velyaminov-Zernov, 2009:477). Azak'ın Ruslara bırakılmasıyla bu yolculuk kesintiye uğradı. Sonuç olarak bu dönemdeki Osmanlı-Kumuk yakınlaşmasının uygulamada sonuç vermediği görülmektedir.

BÖLÜM 3: TARKU ŞAMHALLIĞI VE KUMUKLARIN RUSYA'NIN NÜFUZUNA GİRİŞİ

3.1. XVIII. Yüzyıl Başlarında Dağıstan ve Kumuklar

XVIII. yüzyılın başlarında İran'da meydana gelişmeler Dağıstan'ın siyasi tarihini derinden etkileyecek olayları başlattı. 1694'te tahta geçen Şah Hüseyin döneminde ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar çıktı. Afganlılar Mir Üveys önderliğinde ayaklanıp Kandahar'ı ele geçirdiler (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:173). Afganlıları Kafkasya'da yaşayan Lezgiler, Kaytaklar ve Gürcüler takip ettiler. Lezgi ve Kaytaklar birlikte hareket ederek yaklaşık 30.000 kişilik bir askeri güç ile Şirvan ve civarını ele geçirdiler. Tarku Şamhalı Adil Giray, Endirey Beyi Çoban Bey ile mücadele halinde olduğundan Lezgi ve Kaytaklara destek vermedi. Hatta Rusya ve İran'dan destek alabilmek için isyancılara karşı bir siyaset takip etti. Bu durum 1725 yılına kadar sürdü.

Adil Giray Lezgi ve Kaytak isyanı başladığında Çoban Bey ve onunla birlikte hareket eden Kazaklarla savaş halinde idi. Prens Çerkaski 14 Mayıs 1614'te kaleme aldığı raporda iki Kumuk yöneticisi arasındaki anlaşmazlığa dikkat çekmiş ve Adil Giray'ın Osmanlı Sultanına elçi ile birlikte bir mektup gönderdiğini yazmıştı (Russko-Dagestanskie..., 1958:223). Gerçekten de 1710 yılında Süleyman Han isimli bir Kumuk elçisi İstanbul'a geldi ve uzun bir süre burada kaldı (BOA., İE. HR., 738; BOA., İE. HR., 1194; BOA., C.ML. 9713; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, C. 1, 1964:341).

Adil Giray İstanbul'dan beklediği yardımı göremeyince 1717'de Aydar Aydarbekova'yı elçi olarak Rusya'ya gönderdi. Aydar Aydarbekova, Adil Giray'ın Çoban Bey ve Kazaklarla savaştığını, 34 kişiyi esir aldığını ve Çarın himayesine girmek istediğini belirterek yardım talebinde bulundu (Russko-Dagestanskie..., 1958:226-227).

Adil Giray, Ruslara 1719'da Mametbek Alibagçeeva isimli bir başka elçi daha gönderdi. Mametbek'in Rus yetkilileri ile yaptığı görüşme bir anlaşma mahiyetinde idi. O, Adil Giray'ın Terek Kalesine amanat olarak gönderdiği oğlu Haspolat'ın kabul edilmesini, Moskova ve diğer Rus şehirlerine silah ve barut almak için giden Kumuk tüccarlarının geçişine ve silah almalarına izin verilmesini ve Terek

Kalesi'nden eğitimli subayların gönderilmesini istedi. Buna karşılık Rusların Kumuk topraklarında kale inşa etmelerine izin verilecek, İran ile savaş yapılırsa Adil Giray İran kuvvetlerinin Kumuk topraklarından geçişini önleyecekti (Russko-Dagestanskie..., 1958:227-228).

Mametbek, Rus yetkililere bölgedeki son gelişmeler hakkında bilgi de verdi. Bu gelişmelerin en önemlileri Safevilerden yardım alan Çoban Bey'in Adil Giray tarafından yenilgiye uğratılması ve bazı mirzaların Adil Giray'ın Rus hakimiyetine girişine itiraz etmeleri idi (Russko-Dagestanskie..., 1958:228). Ancak bu mirzalar güçlü bir muhalefet oluşturamadılar ve Adil Giray Rus yanlısı bir siyaset izlemeye devam etti. Hatta bu siyaset sayesinde Rusyadan yardım alarak Endirey Beyliğini ele geçirmeyi ve Müslümanların Terek Kalesi'nde oturmaları için uygun bir zemin hazırlamayı başardı (Russko-Dagestanskie..., 1958:229-230). Kısa bir süre sonra da Terek Kalesi'ne amanat olarak gönderdiği Haspolat'ı buradaki Müslümanların idarecisi olarak atanmasını sağladı (Russko-Dagestanskie..., 1958:234).

Adil Giray, saltanatını güçlendirmeye çalışırken Lezgilerin ve Kaytakların Safevilere karşı başlattıkları isyan da büyüdü¹. Lezgilerin başında bulunan Çolak Surhay, Kaytak Usumisi Ahmed Han'ın 1720'deki ittifak teklifini kabul etti. Bir süre sonra isyancılara önemli bir Sünni din alimi olan Develi² köyünden Hacı Davud Bey de katıldı. Şamhal Adil Giray ve Tabaseran Masum'u dışında Dağıstan'daki bütün yöneticiler bu ittifakı desteklediler (Karşlı Bedreddinzâde..., 1976:112-114).

Ahmed Han ve müttefikleri, önce kendilerine destek vermeyen ve geçiş yollarını kapatan Tabaseranlılar üzerine yürüdüler ve onları yenilgiye uğratarak yolu açtılar. Daha sonra Kuba, Şabran ve Hudat Kalesini ele geçirdiler. Ardından Şirvan Eyaletinin merkezi olan Şemah'i kuşattılar. Ancak şehrin iyi tahkim edilmesi ve kışın yaklaşması nedeniyle geri çekilmek zorunda kaldılar. Bahar ayında Ahmed Han ve müttefikleri tekrar harekete geçtiler. Her yıl Safevilerden

¹ Sadık Bilge (2005:103) bu isyanın sebeplerinin Şah Hüseyin'in Dağıstan'daki Sünni kadıları katletmesi, camileri ahır haline getirmesi ve dini kitapları yaktırması olduğunu belirtir.

² Burası Kuba'nın Niyazova İskelesi yakınındaki Müskür nahiyesine bağlı idi (Karşlı Bedreddinzâde..., 1976:114).

belirli miktarda para alan Adil Giray¹ bu gelirden mahrum kalma endişesiyle Ahmed Han'a bir haberci gönderip seferinden vazgeçmesini istedi ve isteği yerine getirilmezse Kaytak ülkesini işgal edeceğini bildirdi. Ahmed Han, bu tehdit üzerine kendisi Kaytak ülkesinde kaldı. Ancak Usumi ailesinden Haspolat'ı askerlerinin başına komutan tayin edip Çolak Surhay ve Hacı Davud Bey'le birlikte Şirvan'a gönderdi. Haspolat, Çolak Surhay ve Hacı Davud'un komutasındaki yaklaşık 30.000 kişilik ordu ile 1720 yazında Şemahi'yi kuşattı. Şemahi'de yaşayan Sünnilerin yardımı ile içeri giren müttefik kuvvetleri şehirdeki Safevi yanlılarını kılıçtan geçirdiler ve şehri yağmaladılar. Kuşatma ve yağma sırasında yaklaşık 300 kadar Rus tüccarı öldürüldü ve bunlara ait 4 milyon ruble değerindeki mallar da yağmalandı. Şehir tamamen ele geçirildikten sonra Şemahi'nin yönetimi Hacı Davud'a bırakıldı. Çolak Surhay, Şemahi'nin Hacı Davud'a verilmesini kabul etmedi ve Ahmed Han ile yollarını ayırdı. Bunun üzerine Hacı Davud, Şemahi'den ayrılarak Ahmed Han'ın yanına geldi (Mirza Hasan Efendi, 2003:53-54; http://www.a-u-l.narod.ru/DIS_O_borbe_dagestancev_protiv_iranskih_zavoevateley.html, Erişim Tarihi 10.03.2010; Karşlı Bedreddinzâde..., 1976:114, 115, 118; Tarih-i Mahsûs...,² 1997:16; Butkova, 1869: 18).

Şirvan'da yaşananlar, Rusya ve Osmanlı Devleti'ni harekete geçirdi. İki devletin görünüşte ortak, ancak esasında birbirleriyle rekabet halinde düzenledikleri seferler bölgenin siyasi haritasını değiştirdi.

3.2. Petro'nun Hazar Seferi ve Kumuklar

I. Petro'ya atfedilen vasiyetnamede Petro'nun haleflerine İstanbul ve Hindistan'ı ele geçirmesini vasiyet ettiği yazılır (Mahmudov, 2009:101). Bu vasiyetnamenin gerçekliği tartışma konusu olsa da I. Petro Hindistan yolunu açmak için büyük bir çaba sarf etti. Bu noktada İran'ın ayrı bir önemi bulunmaktadır. Petro, Hindistan'a İran üzerinden ulaşmayı denedi ve kendisinden önce yapılan girişimlerin aksine Hindistan ile ticari bağlantı kurmayı başardı³ (Tarih-i Mahsûs..., 1997:15;

¹ 1720'de Endirey beyi, Adil Giray'dan şikayetçi olurken, Şamhalın Şah'tan 20.000 ruble maaş aldığından bahsediyordu. (Russko-Dagestanskie..., 1958:235).

² Eserin tam adı Tarih-i Mahsûs fi Beyân-ı Ahvâl-i Rus'tur.

³ I. Petro, Çerkaski komutasında askerlerden, bilim adamlarından ve bürokratlardan oluşan bir birliği Hive üzerinden Hindistan'a giden yolları araştırması için Hive Hanlığına gönderdi. Ancak bunlar hive hanı tarafından ortadan kaldırıldılar (Hayit, 1995:46-47).

Bakıhanov, 1951:136). O, 1713'te Şah Hüseyin'in siyasi ve ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik talebine 1716'da Artemi Petroviç Valenski'yi İsfahan'a elçi olarak göndermek suretiyle cevap verdi¹. Valenski, burada yaptığı görüşmeler sonucunda 1717'de Safevilerle Rus tüccarları lehine bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma ile Safevi topraklarında bulunan Rus tüccarlarının hukuku garanti altına alındı (Mahmudov, 2009:59; Lang, 1952:534).

I. Petro 1720'de Şirvan'da Rus tüccarlarının öldürülmesi ve mallarının yağmalanması üzerine 1717'de yapılan anlaşmaya dayanarak Şah'tan yağmalanan malların tazminini ve bu işi yapanların cezalandırılmasını istedi. Şah Hüseyin, bu istekleri yerine getirebilecek bir güce sahip olmadığını bildirdiği gibi I. Petro'dan askeri yardım talebinde bulundu (Tarih-i Mahsûs..., 1997:16-17). I. Petro İsveç ile savaş halinde olduğundan bölgeye hemen bir sefer düzenleyemedi. Ancak, tasarladığı seferin ön hazırlığı olarak bölgedeki Müslümanları kendi tarafına çekmeye yönelik bir siyaset takip etti. Daha önce Müslümanların Rus şehirlerine girişini yasaklayan emrini yumuşattı. 26 Ağustos 1720'de Astrahan Voyvodasına Dağıstan, Kabardey, Şemahi, Hive ve Buhara'dan gelenlerin Astrahan'a girmelerini engellememesini emretti (Russko-Dagestanskie..., 1958:237-238).

Rus kuvvetlerinin 1721'de Stockholm'e yakın bir yerde karaya çıkmaları üzerine İsveç barış istemek zorunda kalmış ve Nişat'da bir anlaşma imzalanmıştı (Kurat, 1999:262). I. Petro anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra vakit kaybetmeden Kafkasya'ya düzenleyeceği sefer için hazırlıklara başladı. I. Petro'nun amacı Dağıstan'ı ve Hazar kıyısındaki Safevi topraklarını ele geçirmektir (Tarih-i Mahsûs..., 1997:17). Bu amacını gizli tutarak maksadının Şah Hüseyin'e isyan eden ve Rus tüccarlarını öldürüp mallarını yağmalayan asileri cezalandırmak olduğunu beyan etti. I. Petro bu niyetini önce İstanbul'da bulunan elçisi Nepluyef aracılığı ile III. Ahmed'e bildirdi (Butkova, 1869:10). Daha sonra Dimitri

¹ Valenski'nin heyetinde bulunan İskoçyalı doktor John Bell, yolculuk süresince gördüklerini kaleme almıştır. Bu seyahatname Hazar Denizi'ni çevreleyen ülkeler hakkında önemli bilgiler vermektedir; Rus-Hive Hanlığı ilişkileri, Kalmuk-İran ilişkileri, Azerbaycan şehirleri ve bu şehirlerdeki ticari hayat v.s.. Buna karşılık Dağıstan ile ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Mesela Derbend ile Terek arasında Şamhal'ın/Shaffkals (bu kişi Lezgilerin başında bulunan Çolak Surhay idi) birkaç yüz adamı tarafından saldırıya uğradıklarından bahseder. Fakat bu ciddi bir saldırı değildir. Sadece birkaç kişi hayatını kaybetmiş ve birkaç kişi ve Şah'ın Petro'ya hediye olarak gönderdiği birkaç fil yaralanmıştır. (Bell, 1806:98).

Kantemir'e¹ sefer hakkında Dağıstan yöneticilerini bilgilendirmek için Türkçe, Farsça ve Tatarca olmak üzere üç farklı dilde bir manifesto hazırlattı (Russko-Dagestanskije..., 1958:244-246; Mahmudov, 2009:66-68; Butkova, 1869:16).

I. Petro, 3 Mayıs 1722'de seferin hareket noktası olan Astrahan'a gitmek üzere Moskova'dan ayrıldı. O Astrahan'da 61.000 kişilik bir ordu topladı. Bunların 22.000'i piyade, 9.000'i süvari, 5.000'i denizci, 20.000'i Kazak ve 5.000'i Kalmuk idi (Massie, 1990: 824).

Astrahan'da savaş hazırlıkları sürerken Şirvan'da yaşanan olayların sorumlularından Usumi Ahmed Han ve Hacı Davud, Astrahan Voyvodasına birer mektup göndererek, Çarın hizmetine girmek istediklerini söylediler (Russko-Dagestanskije..., 1958:240-241, 243). Ahmed Han, daha sonra kardeşi Hasan Bey'i Terek Kalesi'ne amanat olarak göndererek bu isteğinde samimi olduğunu göstermeye çalıştı (Russko-Dagestanskije..., 1958:243, 256). Bu girişimlerin I. Petro'yu seferinden vazgeçirmeye veya I. Petro'yu oyalamaya yönelik olduğu söylenebilir. Çünkü gerek Ahmed Han ve gerekse Hacı Davud Çar'a bağlılık yemini etmedikleri gibi Dağıstan'daki Rus askerlerine karşı savaşmışlardı.

Rus ordusunun Astrahan'dan harekete geçmesi üzerine Aksay yöneticisi Sultan Mahmud ve Adil Giray I. Petro'ya birer elçi göndererek Çar'ın hizmetinde olduklarını bildirdiler. Bu sırada Çar'a bağlılıklarını bildirmek için Kabardeylerden ve Kakhetia Kralı Vakhtang'dan haberciler geldi (Butkova, 1869:15-16). I. Petro bunları kabul ettikten sonra Tarku'ya hareket etti. Bir grup askerini de itaatsizlik gösteren Endirey üzerine gönderdi. Endireyliler Ruslara karşı savaştılsa da yenilgiye uğradılar. Bunun üzerine Ruslara bir temsilci göndererek affedilmelerini ve Rus vatandaşlığına kabul edilmelerini istediler (Butkova, 1869:21-22-23, Mirza Hasan Efendi, 2003:56).

I. Petro Tarku yakınlarına geldiğinde Adil Giray Şamhal tarafından karşılandı. Daha sonra Adil Giray'ın Ruslar için Tarku yakınlarında hazırladığı askeri kampa gitti. Birkaç gün burada dinlendikten sonra Adil Giray'ın sarayına konuk oldu. Adil Giray burada I. Petro'ya sefer sırasında ordunun ihtiyaç duyduğu suyu,

¹ Dimitri Kantemir, Osmanlıların Boğdan Voyvodası idi. Ömrünün önemli bir kısmını İstanbul'da geçirmiş, Türk kültürü ve tarihine dair eserler bırakmıştı. 1711'de I. Petro ile anlaşarak Rusya'nın hizmetine girmiştir.

hayvanlar için yemi ve malzemelerin naklinde kullanılacak hayvanları temin etmek konusunda söz verdi (Butkova, 1869:24; Mirza Hasan Efendi, 2003:56). Bu söz doğrultusunda nakliye için 600 ve yenmesi için 150 öküzü Rus ordusuna gönderdi (Butkova, 1869:23; Karayev, 2006:48). Kırım Hanı, Adil Giray'a bir mektup göndererek onun Rusya ile işbirliği içerisinde bulunmasını sert bir dille eleştirip bir an evvel bu tutumundan vazgeçmesini istedi (Velyaminov-Zernov, 2009:772-773).

Tarku'dan yola çıkan I. Petro önce Buynak'a uğradı. Buradan Ötemiş üzerine hareket etti. Rus ordusu Usumi Ahmed Han'ın topraklarına girdiğinde Usumi'ye bağlı Mehti Bey, Yahşi Bey ve Aydemir Bey komutasındaki birliklerle karşılaştı. Yapılan savaşta Ruslar içlerinde Yahşi Bey'in de bulunduğu yaklaşık 600 kişiyi öldürdüler (Butkova, 1869:25). Bu galibiyetin ardından Rus ordusu ilerlemeye devam etti. I. Petro Ötemiş'e yaklaştığında bir subay ve üç Kazaktan oluşan bir heyeti şehrin yöneticisi Mahmud'a gönderdi ve şehrin teslim edilmesini istedi. Mahmud, gelen habercileri öldürdüğü gibi Ruslarla savaşmak için Ötemiş ve civar köylerden yaklaşık 6.000 kişilik bir kuvvet topladı. Fakat Mahmud düzenli Rus birlikleri karşısında yenilgiye uğradı. Şehir Ruslar tarafından yakıldı ve yağmalandı. Birçok kişi de Ruslara esir düştü (Mirza Hasan Efendi, 2003:57).

I. Petro, Ötemiş'i ele geçirdikten sonra Derbend'e yöneldi. Derbend, 1721'de Çolak Surhay ve Hacı Davud'un saldırılarına maruz kalmıştı. Bu sırada Derbend hâkimi İran'a kaçmış, şehrin işlerine ise naib sıfatıyla İmam Kuli Bey bakmaya başlamıştı. İmam Kuli Bey, çevre hâkimlerinin saldırılarından kurtulmak için I. Petro Tarku'ya geldiğinde ona bir elçi göndererek Çar'ın gelişinden memnun olduklarını ve Rusların himayesine girmek istediklerini bildirmişti (Karayev, 2006:49-50). İmam Kuli Bey, Petro'yu Derbend'in yakınlarında törenle karşılayarak ona şehrin anahtarlarını teslim etti. Böylece I. Petro, savaşmadan şehri ele geçirdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:57).

Ahmed Han ve Çolak Surhay, Rusların Derbend'de bulunmasını fırsat bilerek Tabaseran Masumluğuna saldırdılar. Tabaseran Masumu I. Petro'ya bir mektup göndererek bu saldırıdan bahsedip yardım istedi. Buna ilaveten saldırıda tahrip olan şehrinin yeniden imarı için kendisine bir mühendis gönderilmesini rica etti. I. Petro, Masum'a bir mektup yazarak Tabaseranlıları koruyacağını ve şehrini

yeniden inşa etmesi için bir mühendis göndereceğini bildirdi (Russko-Dagestanskie..., 1958:254, 255).

I. Petro'nun Derbend'den sonraki hedefi Bakü oldu. I. Petro Bakü'ye bir elçi göndererek şehrin teslim edilmesini istedi. Bakü halkı elçinin şehre girişine izin vermediler ve şehri savunacaklarını söylediler. Bunun üzerine I. Petro, Bakü'yü ele geçirmek için hazırlıklara başladı. Ancak bu sırada Mir Üveys'in oğlu Mir Mahmud'un Isfahan'ı ele geçirmesi, İranlıların Şah Hüseyin'e yardım için gelen Rus askerlerine kötü davranmaları, Astrahan'dan yola çıkan mühimmat ve erzak dolu gemilerin fırtına yüzünden batması ve Dağıstan'da meydana gelen kuraklık yüzünden I. Petro, Bakü üzerine yürümekten vazgeçti. Derbend'de 3.000 asker bırakarak 22 Eylül 1722'de Rusya'ya gitmek üzere şehirden ayrıldı (Mirza Hasan Efendi, 2003:58; Tarih-i Mahsûs..., 1997:19; Karayev, 2006:55).

Adil Giray, I. Petro'ya bağlılığını bildirmesi ve Rus askerine yardımcı olmasına rağmen Ruslardan en fazla zarar gören kişilerden birisi oldu. Ruslar Dağıstan'a girdiklerinde Adil Giray'ın bazı vatandaşlarını esir ettiler ve mallarını yağmaladılar. Adil Giray, bu esirler için Petro nezdinde defalarca girişimde bulunmuşsa da onların çok azı geri dönebildi (Russko-Dagestanskie..., 1958:249, 251, 271, 274, 275). Adil Giray'a ait beş köy elinden alındı (Russko-Dagestanskie..., 1958:249-250). Ruslar, Adil Giray'ın ordunun nakliye ve yiyecek temini gibi hususlarda yaptığı harcamaların bedelini ödemediler (Russko-Dagestanskie..., 1958:262, 265). Adil Giray'ın Aydemir'e gönderdiği 500 at Derbend'de alıkonuldu. Adil Giray'ın rakiplerinden Sultan Mahmud ve Murtazali Rus himayesine alındı. Murtazali Kazanış hâkimi olarak tanındı. Şamhallık topraklarının korunması için Rus karakollarına gönderileceği vaad edilen 500 asker gönderilmedi (Russko-Dagestanskie..., 1958:256,257,262-265). Adil Giray, Petro'ya Çolak Surhay ve Ahmed Han'ın Dağıstan'da faaliyet gösterdiklerini bildirmesine ve onlara karşı yardım istemesine rağmen beklediği yardımı göremedi (Russko-Dagestanskie..., 1958:255, 268).

Rusların varlığının kendisi için büyük tehlike olduğunu anlayan Adil Giray, I. Petro'nun Sulak Nehri kıyısında, Agrahan denilen yerde, Dağıstan'ı kontrol etmek ve Derbend ile iletişim sağlamak amacıyla inşasını emrettiği Kutsal Haç isimli kalenin yapımını ve Kazakların bu kalenin etrafına yerleştirilmesini bahane

ederek Rus yanlısı siyasetinden vazgeçti (Russko-Dagestanskîe..., 1958:280, Mirza Hasan Efendi, 2003:58, Butkova, 1869:33). Adil Giray 1725'te bölgenin yükselen gücü Şirvan Hanı Çolak Surhay ile bir anlaşma yaptı. Çoğunluğu Surhay Hana ait olan yaklaşık 30.000¹ kişilik bir kuvvet ile Rusların Kutsal Haç kalesine saldırdı. Bunların içerisinde Erpeli, Endirey ve Buynak kuvvetleri ile Usuminin kuvvetleri de bulunmaktaydı. Kale komutanı Korotov bu kuvvetleri püskürttüğü gibi Şamhal'ı takip etti. Korotov Tarku önlerine geldiğinde Elmurza Bekoviç Çerkaski ve Aslambek Kelmemetov'u Adil Giray'ı ikna etmesi için Tarku'ya gönderdi. Bunlar Adil Giray'a öldürülmeyeceğine dair söz verdiler. Adil Giray'ın beklentisi ise Rusların kendisini affetmesi idi. Ancak Korotov, Adil Giray'ı affetmedi. 28 Eylül'de Adil Giray tutuklanarak Archangels şehrine gönderildi. Şehrin yönetimi de bir Rus komutanına verildi. Bununla birlikte Şamhallık gelirleri Tarku'da oturmasına izin verilen Adil Giray'ın oğluna bırakıldı (Mirza Hasan Efendi, 2003:59; Karşlı Bedreddinzâde..., 1976:131; Bakıhanov, 1951:140; Julius von Klaproth, 1814:199; Sbornik Svedenii o Kavkazskih Gortsah, 1868:59; Butkova, 1869:81-83). Kaytak Usumisi Ahmed Han, Şamhal Adil Giray ile aynı akıbeti paylaşmamak için Ruslara bağlılığını bildirdi. Oğlunu da Terek Kalesi'ne amanat olarak gönderdi (Gadjieva, 1961:50; Russko-Dagestanskîe...,² 1988:56, 57).

3.3. Osmanlıların Doğu Seferi ve Kumuklar

III. Ahmed, İran'da meydana gelen olaylar hakkında doğudaki serhad paşalarından ve beylerinden düzenli olarak haber almış ve Mayıs 1722'de Van valisi Abdullah Paşa'dan Osmanlı sınırına yakın olan İran topraklarının korunması için bölgeyi geçici süreliğine ele geçirmesini istemiştir (BOA., İE.HR., 969). Ekim 1722'de ise Erzurum ve Çıldır Paşa'larına Tiflis'i zapt etmelerini, ancak bunu yaparken Rusya ile yapılan barışı bozacak davranışlardan kaçınmalarını emretmiştir (BOA, MD, 130, h., 1291; BOA, MD, 130, h., 1325; BOA, MD, 130, h., 1358).

I. Petro'nun Dağıstan'ı ve Derbend'i ele geçirdikten sonra Bakü ve Şirvan'ı tehdit etmeye başlaması üzerine Osmanlı Devleti bölge ile daha yakından ilgilenmeye başladı. Daha önce sınır paşalarına gönderilen Osmanlı sınırına yakın İran

¹ Butkova (1869:35), kale önüne gelen kuvvetlerin yaklaşık 600 kişi olduğunu yazmaktadır.

² Eserin tam adı Russko-Dagestanskîe Otnoşeniya v XVII-naçale XIX. v: Sbornik Dokumentov'dır.

topraklarının ele geçirilmesi hususundaki emirler tekrarlandı (BOA, MD, 130, h. 1184). Hacı Davud'un Şirvan'ın kendisine tevcih edilmesine dair talebi değerlendirildi. Şirvan eyaleti, Kırım Hanlığı statüsünde bir hanlık haline getirilerek Hacı Davud'a tevcih edildi. İstanbul'daki daimi Rus elçisi Nepluyef'e Şirvan'ın statüsü hakkında bilgi verildi. Yine elçi olarak Rusya'ya gönderilen Nişli Mehmed Ağa, Şirvan Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin vassalı olduğunu ve Lezgilerin Osmanlı hâkimiyetine girdiğini beyan ederek Rusya'dan Lezgiler üzerine düzenlediği seferini durdurmasını istedi (BOA., A.DVNS.NMH.d., 7:65-66; Mehmed Raşid, C. VI, 1282:22-24, 57; Hammer, C. VII, 1994:295; Mahmudov, 2009:78).

I. Petro, Osmanlı Devleti'nin diplomatik temasına karşılık olarak Nepluyef'i İran işlerini görüşmesi için yetkili kıldı. III. Ahmed ise bu işe Reisülküttab Mehmed Efendi ve Defterhane Emini Hacı Mustafa'yı memur etti. Görüşmeler başladığında Nepluyef Osmanlı temsilcilerinden İran topraklarındaki yürüyüşün durdurulmasını istedi. Mehmed Efendi ise Azerbaycan, Dağıstan, Şirvan ve Gürcistan'ın daha önce Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu, bu toprakların sonradan Safevilerin eline geçtiğini, dolayısıyla bu yerlerin eski sahibi olan Osmanlılara verilmesi gerektiğini söyleyerek isteklerinin yerine getirilemeyeceğini ifade etti. Nepluyef, bu konuda hükümetten bir talimat almadan görüşmelere devam edemeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine görüşmeler üç ay sonraya ertelendi. Görüşmelerin ikinci safhasında uzlaşmaya varıldı ve altı maddelik bir anlaşma imzalandı¹. Bu anlaşma ile Rusya yeni kurulan Şirvan Hanlığını tanıdı ve Lezgilerin Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu kabul etti. Buna karşılık Osmanlı Devleti Dağıstan'ı Rusya'ya bıraktı (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:189-194).

¹ 1724'te yürürlüğe giren anlaşmanın maddeleri şunlardı: 1- Şirvan'daki Lezgiler Osmanlı hakimiyetine alınmış, başlarına Hacı Davud, han atanmış ve Şemahi şehri hükümet merkezleri olarak belirlenmiştir. 2- Osmanlılar Şirvan Hanlığının korunması için buraya asker tayin etmeyeceklerdi. Şayet Hanlıkta bir karışıklık olursa Osmanlılar müdahale edebilecek, ancak müdahale hakkında Rusları bilgilendirecekti. 3- Tebriz, Revan, Üçkilise Osmanlılarda kalacaktı. Osmanlıların doğudaki sınırı Erdebil'e bir saatlik mesafede son bulacaktı. Bu toprakların güneyi Safevilere, kuzeyi ise Ruslara ait olacaktı. 4- Tahmasb bu anlaşmayı kabul etmezse, Çar, onun ikna edecekti. 5- Tahmasb'ın tahtı ele geçirmesine yardım edilecekti. 6- Mir Mahmud'un yönetimi tanınmayacaktı (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..., C.II, 1993:26-31; Mehmed Raşid, C. VI, 1282:161-169; Mahmudov, 2009:78-79).

Osmanlı ve Rusya İran konusunda anlaşmaya vardıklarında Bakü Safevilerin elinde bulunmaktaydı. Bu yüzden hem III. Ahmed hem de I. Petro anlaşma yürürlüğe girmeden önce Bakü'yü ele geçirmek için harekete geçtiler. III. Ahmed, İbrahim Paşa ve Mustafa Paşa'yı Bakü'yü almakla görevlendirdi (BOA., MD., 131, h. 659; BOA., MD., 131, h. 572). Hacı Davud Han'a da bir mektup gönderilip kuvvetleriyle birlikte bu paşalara katılması istendi (BOA., MD., 131, h., 561). Ancak İbrahim Paşa, bu emri uygulamada acele etmedi (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:189). Hacı Davud Han da o sıralar Usumi Ahmed Han ve Çolak Surhay ile birlikte Rusların Sulak Nehri kıyısındaki Kutsal Haç kalesine bir saldırı düzenlemek için Dağıstan'a girmişti (Russko-Dagestanskie..., 1958:281; Butkova, 1869:35). Osmanlılar Bakü'ye yürümekte geç kalınca şehir Rusların eline geçti.

1623'te Mir Mahmud Isfahan'ı ele geçirince Şah Hüseyin'i esir etmişti. Şah Hüseyin esir düşünce oğlu Tahmasb, saltanat iddiasında bulunarak Mir Mahmud'a karşı kendisine yardım aradı. Bu amaçla İsmail Bey'i elçi olarak Ruslara gönderdi. Hazar kıyısında Rus yetkilileri ile görüşen İsmail Bey Ruslarla beş maddelik bir anlaşma imzaladı.¹ Bu anlaşmaya göre Rusya, Tahmasb'ın tahta geçmesine yardım edecek buna karşılık Tahmasb da Dağıstan, Derbend, Bakü, Gilan, Mazenderan ve Astrabad'ı Ruslara bırakacaktı (Mahmudov, 2009:70-72; Tarih-i Mahsûs..., 1997:20; Karşlı Bedreddinzâde..., 1976:127). Bu anlaşma, Rusların İran topraklarında ilerlemelerine olanak sağlamaktaydı. Yine beşinci maddede yer alan "*dosta dost düşmana düşman*" ibaresi Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Bu yüzden Osmanlı yönetimi Şah Hüseyin'in hayatta olduğunu ileri sürerek Tahmasb ile yapılan anlaşmanın geçersiz olduğunu iddia etti (Mehmed Raşid, C. VI, 1282:141).

1723 yılının sonlarına doğru Ahmed Han ve Çolak Surhay, Hacı Davud'un han olarak atanmasına itiraz ettiler. Osmanlı yönetimi de Şirvan ahalisini Ruslara karşı savaşa teşvik ederek Rusya ile olan sulhu bozmaya yönelik bir davranış sergileyen Hacı Davud'u görevinden azlettiler (Hammer, C. VII, 1994:343; BOA.,

¹ 12 Ekim 1723'te imzalanan anlaşmanın birinci maddesinde Rusya ile İran'ın dost olduğu belirtilmiş, Rusya isyancılara karşı Tahmasb'a bir ordu göndermeyi vaad etmişti. İkinci madde de Tahmasb Hazar Kıyısı (Dağıstan), Bakü, Derbend, Gilan, Mazenderan ve Astrabad'ı Ruslara bırakmayı kabul ettiği belirtilmişti. Üçüncü madde Rus ordusunun yaşesi için fiyatları belirliyordu. Dördüncü madde ticaretle ilgili idi. Beşinci maddede ise Çarın, Tahmasb'ın dostuna dost düşmanına düşman olacağını ifade edilmişti (Russko-Dagestanskie..., 1958:286-287).

MD., 131, h. 889). Osmanlı yönetimi Dağıstan beylerinden bu makam için uygun birisini seçmelerini istedi (BOA., A.DVNS.NMH.d., 7:71-72). Dağıstan beyleri Gazikumuklar'dan Mir aşiretine mensup Çolak Surhay'da karar kıldılar. Osmanlı yönetimi de 1724 başında bu kararı onaylayarak Çolak Surhay'ı Şirvan hanı olarak atadı (BOA, MD., 131, h., 1184; BOA., C. DH., 8168; Mehmed Raşid, C. VI, 1282:548-549).

3.4. Rus Yönetiminde Kumuklar

Adil Giray'ın tutuklanıp Moskova'ya gönderilmesinden sonra Tarku Şamhallığı lağvedilirken Şamhal hanedanının Tarku'da oturmasına izin verilmişti. Adil Giray'ın oğulları Tarku'da kalmayı tercih ettiler. Adil Giray'ın Hanım Han adındaki kardeşi ve Amalat adındaki yeğeni ise Tebriz'e kaçtı. Hanım Han maiyetindeki seksen kişiyle birlikte 1730'da Erzurum'a yerleşti. Amalat da aynı tarihte Trabzon-Anapa üzerinden ülkesine geri dönmek için Erzurum'a geldi (BOA., HH, 768/36159-B). Adil Giray'ın bir diğer kardeşi, Atacuk¹ ise Tarku'da yaşamaya devam etti ve 1727'de Derbend'e gelip Çariçeye bağlılık yemini etti (Russko-Dagestanskie..., 1988:56). Kumuk şehirlerindeki diğer beyler affedilerek yerlerinde bırakıldılar.

Rus yönetimi 1727'de Surhay Han'ın önemli müttefiklerinden Ahmed Han'ı kendi tarafına çekmeyi başardı. Ahmed Han 1727'de Derbend'e gelerek Çar'a bağlılık yemini etti (Russko-Dagestanskie..., 1988:56; Butkova, 1869:83). Bu olay Surhay Han ile Ahmed Han'ın arasının açılmasına neden oldu. Gence taraflarındaki Serasker Vezir Mustafa Paşa bu olayı İstanbul'a bildirerek Surhay Han ile Ahmed Han'ın aralarının bulunması için birer istimâletnâme yazılmasını tavsiye etti. Bunun üzerine kaleme alınan istimâletnâmeler Haziran 1727'de Miralem Derviş Mehmed ile muhataplarına gönderildi (BOA., MD., 134, h. 574). Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunun artmasını istemeyen Rusya, Kaytak Usumiliğine Ahmed Han'ın oğlu Mehmed Han'ı getirtti (Russko-Dagestanskie..., 1988:57). Osmanlı Devleti bu atamayı tanımamakla beraber Mehmed Han'ın unvanını Küçük Usumi şeklinde değiştirdi (BOA., MD., 136, h. 326). İşlerin karmaşık bir hale gelmesi üzerine Osmanlı yönetimi, bölge hakkında değerli bilgilere sahip olan

¹ Butkov (1869:83), Atacuk'un Ruslara karşı isyan ettiğini ve Osmanlılara sığındığı yazmaktadır. Ancak onu doğrulayan bir bilgiye rastlamadığımız gibi mevcut belgeler Atacuk'un Çar'ın yüksek hakimiyetini tanıdığını gösteriyor.

eski Şirvan Hanı Hacı Davud'u Dağıstan işlerini görüşmek üzere İstanbul'a çağırdı (BOA., İE.HR., 1075).

Rusya Osmanlı Devleti'nin çabalarını Dağıstan beylerine para vermek suretiyle engellemeye çalıştı. Kutsal Haç Kalesinin komutanı General Artemiy Zagrazskoy 23 Mayıs 1729 tarihli raporunda Aksay Beyi Alibek'e ve Endirey Beyi Aydemir Hamzin'e tabi otuz özdene para dağıttığını yazmaktadır (Russko-Dagestanskie..., 1988:59). Ahmed Cavid Bey, (2004:192) Muntehabât isimli eserinde bu mesele hakkında şu bilgileri vermektedir:

“...bundan mukaddem Dağıstân ahâlisi ve Şemhal ehl-i İslâm'dan olup Devlet-i Aliyye'ye ilticâ etmişler iken, ba'zı mahallerde sâkin ahâlisine bir mîkdâr donluk nâmina nesne ta'yîn eylediği ecilden, -Bunlar benim reâyâmdır- deyü iddi'aya ictirâ idüp, anlar ise, -Çapul bedeli birer donluk ile Moskovlu bizi karîb edeyor- deyü te'essûf ider...”

II. Tahmasb, Kaçar Türkmen aşiret beylerinden Fetih Ali Han ve Afşar aşiretinden Nadir Ali'nin yardımı ile Afganları yenilgiye uğrattıktan sonra Rusya'dan ve Osmanlı Devleti'nden ele geçirdikleri İran topraklarını istedi (Tarih-i Mahsûs..., 1997:24). Osmanlı Devleti bu isteği geri çevirince II. Tahmasb, Tebriz, Hemedan, Kirmanşah gibi Osmanlıların eline geçen yerleri geri aldı. Rusya ise Tahmasb ile anlaşma yolunu tercih etti. Rus yönetimi Şafirov'u Tahmasb ile yeni bir anlaşma imzalaması için İran'a gönderdi. 1731 yazında başlayan görüşmeler 1732 başında sona erdi. 21 Ocak 1732'de sekiz maddelik bir anlaşma imzalandı.¹ Anlaşmanın ikinci maddesiyle Rusya Sulak Nehrinin güneyinde kalan Dağıstan topraklarını İran'a bıraktı (Mahmudov, 2009:121; Mirza Hasan Efendi, 2003:60).

Osmanlı Devleti, 1731'de Tahmasb'ın ele geçirdiği Tebriz ve Hemedan'ı geri almayı başardı. Osmanlı ordusunun ilerlemesi üzerine II. Tahmasb barış teklifinde bulundu. Şubat 1732'de yapılan anlaşma ile Revan, Gence, Tiflis, Şirvan ve Dağıstan Osmanlı Devleti'ne bırakıldı (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:222). Ancak Herat taraflarında bulunan Nadir Ali, yapılan anlaşmaları kabul etmeyerek Isfahan'a gelmiş, II. Tahmasb'ı tahttan indirerek Şahlığını ilan etmiş ve Bağdat'ı

¹ 1- Rusya ile İran dosttur. 2- Ruslar ele geçirdikleri yerleri geri vereceklerdi ki bu yerler arasında Dağıstan da bulunuyordu. 3- Rus tüccarlarından vergi alınmayacaktı. Rus tüccarlarının zararı Şah tarafından ödenecekti. 4- Rusya'ya giden İranlı tüccarlara kolaylık sağlanacaktı. 5- Rus vatandaşlarına zarar veren memurlar cezalandırılacaktı 6- Tüccarların korunması için her iki taraf da memurlar tayin edecekti. 7- İran'da bulunan Rus askerlerine ilişilmeyecekti. 8- Gürcistan İran'a dahil olacak, ancak Vahtang idareden alınacaktı (Mahmudov, 2009:121-122).

kuşatmıştır. Osmanlı yönetimi tedbir olarak Kaplan Giray'ın Kafkasya'ya girip Dağıstan'ı itaat altına almasını ve aynı zamanda Kafkasya'nın güneyine geçip Osmanlı kuvvetlerine yardım etmesini istemiştir (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:223-226).

Ruslar Kaplan Giray'ın Kafkasya'ya girmesine tepki gösterdiler¹. Rusların Ukrayna'dan sorumlu komutanı Kaplan Giray'a bir mektup göndererek onun hareketini protesto etti. Kafkasya'daki Rus komutanı Gessen-Gomburgski 24 Mayıs 1733'te Kaplan Giray'a bir mektup göndererek Tatar askerinin bölgeden geçmesi durumunda silahla karşı koyacağını bildirdi. Kaplan Giray, Rus komutanına cevap niteliğindeki mektubunda Osmanlı yönetiminin emirlerini yerine getirdiğinden yürüyüşünü durduramayacağını ve bu yürüyüşün İstanbul'da bulunan Rus elçisi Nepluyef'e bildirildiğini yazdı. Kaplan Giray, daha sonra Terek Nehri üzerinden Dağıstan'a hareket etti (Hammer, C. VII, 1994:423).

Kumuk beylerinden Aydemir ve Haspolat, Gessen Gomburski'ye gönderdikleri mektuplarda Kaplan Giray'a itaat etmediklerini ve ona destek vermediklerini belirttiler. Bunlardan Endirey Beyi Aydemir 18 Haziran 1733 tarihli mektubunda Kaplan Giray'dan kendisine adamlar geldiğini anlattıktan sonra Kaplan Giray'a asker vermeyeceğini ve Rusya sadık olduğunu yazmıştı (Russko-Dagestanskies..., 1988:67). Tarku'da oturan Haspolat² ise 27 Haziran tarihli mektubunda Rusya'ya bağlılığını dile getirmiş ve Kaplan Giray'ın Tarku'ya girişine izin vermeyeceğinden bahsetmişti (Russko-Dagestanskies..., 1988:68).

Vakanüvis Subhî Mehmed Efendi, (2007:289-290) Tarih-i Vekâi'sinde Kaplan Giray'ın Dağıstan'daki yürüyüşünü ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır:

“...Aklav nâm karye hudûdı madrab-ı rimâh-karâr oldukda...Çeçen beyi Aytemur Bey...gelüp, ızhâr-ı kemâl-i ubûdiyyet ü itâ'at ve iki bin nefer-i tûfeng-endâz tedârükine ta'ahhüd...eylediği esnada Sürhây Hân tarafından dahi mahsûs adam gelüp...nehr-i Bahşâ'ya (Aksay) vusûl ve sâhil-i nehr-i

¹ 1736'da Çariçe Anna İstanbul'daki elçisine, Kaplan Giray'ın hareketinin mevcut anlaşmaya aykırı olduğundan bahisle Rus sınırını Kaplan Giray'dan korumak için bölgede askeri tedbirler aldığından bahsetmiştir (BOA., C.HR., 7685).

² 1730'ların başlarında Haspolat, muhtemelen Şamhallık makamını yeniden ihdas edip Tarku'da yönetime hakim olmak için Çolak Surhay'ın yardımına başvurmuştu. Haspolat'ın Çolak Surhay ile kurduğu dostluk Rusları rahatsız etti. Ruslar Haspolat'a yıllık maaş bağladıktan sonra Haspolat'tan Çolak Surhay ile bağlarını koparmasını istediler. Haspolat da Rusların bu isteğini kabul edip Çolak Surhay ile ilişkilerini askıya aldı ve Rus yanlısı bir siyaset takip etmeye başladı (Russko-Dagestanskies..., 1988:63).

mezbûrda sakin Kumuk kabilesi beyi Albek dahi makam-ı ubûdiyyette kıyâm itmekle cem'-i asker idüp ma'yyetlerinde bulunmak üzre me'mûr oldukdan sonra...nehr-i Aktaş sevâhili(nde)...Enderî...beyi Aytemur mülazım-ı rikâb-ı hânî olup...bir mikdâr asker techîzini ta'ahhüd itmekle andan ...Tatargû nâm karyeye sâye-endâz-ı refet oldukda Kaytak hâkimi olan Usmî Ahmed Hânzâde Muhammed Han...istikbâle kıyâm itmekle...bu eyyâmda A'câm taraflarında şemhallık iddiâsında Kaspuşa nâm fitne-engîz cânibinden dahi bir mektup vâsıl...(olup)...derhâl merkumun yerine Atambey¹ müstakillen şemhal nasb...kılınmağla...yine mahal-i merkûmda Cünkûnî (Cengutay) beyi Ahmed Hân istikbale (gelüp)...zîkr olunan mahalden Demirkapu tarafına (yürünüldüğünde)...Akuşa ulemâsı...istikbâle (geldi)".

Kaplan Giray, Osmanlı yönetimi tarafından Dağıstan beylerine dağıtılması için kendisine gönderilen 40 hilat ve 50.000 guruşu sahiplerine verip Dağıstan'ı itaat altına aldıktan sonra Derbend yakınlarına geldi. O, buradayken Osmanlı Devleti'nin Nadir Şah ile barış görüşmelerine başladığını duydu. Kaplan Giray bu haber ve yaklaşan kış nedeniyle Kırım'a geri döndü (BOA., A.DVNS.NMH.d., 2:4-5; Kırımî el-Hâc Abdulgaffar, 1343:172; Mirza Hasan Efendi, 2003:62; Subhî Mehmed Efendi, 2007:291).

Nadir Şah, barış teklifini Bağdat kuşatmasında başarısızlığa uğrayınca yapmıştı. Aslında Nadir Şah'ın amacı Osmanlı Devleti ile kalıcı bir barış imzalamak değildi. O, kuşatma sırasında yıpranan ordusunu güçlendirmek için zaman kazanmak istemişti (Mahmudov, 2009:114). Bununla birlikte Osmanlı Devleti ile İran arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile Nadir Şah Çolak Surhay'ı Şirvan Hanı ve Ahmed Hanı da Kaytak Usumisi olarak tanıdı ve Şamhallık makamına da Haspolat'ın yerine Murtazali'nin oğlu İldar Mirza'nın atanmasını kabul etti (Mirza Hasan Efendi, 2003:62). Ne var ki Nadir Şah, askeri hazırlıklarını tamamladıktan kısa bir süre sonra anlaşmayı bozdu. Osmanlı Devleti'ne kaptırdığı Irak'ı geri alıp Kafkasya üzerine yürüdü (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:226-227).

3.5. İran Hükümdarı Nadir Şah'ın Kafkasya Seferi

Nadir Şah, Irak taraflarındayken İran aleyhinde faaliyetlerde bulunan Çolak Surhay Han'dan topraklarını İran'a iade etmesini istedi. Surhay Han, Nadir Şah'a *"Ben, Müslüman Lezgilerin yardımı ile elde ettiğim ve halen de elimde tuttuğum Şirvan'ı Türk hükümetinin emir ve ricası ile değil, kılıcımla idare etmekteyim"*

¹ Bu kişinin İldar Mirza olması kuvvetli bir ihtimaldir. Mühimme kayıtlarında ve 1733'te Nadir Şah ile yapılan anlaşmada İldar Mirza'nın adı geçmektedir.

cevabını verdi. Bu sert cevap karşısında Nadir Şah, Şirvan'a girip Surhay Han'ı cezalandırmaya karar verdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:60).

Nadir Şah Kür ile Aras Nehirlerinin birleştiği yere geldiğinde Surhay Han asker toplamak için Kabala'ya gitti. Bu yüzden Nadir Şah hiçbir direnişle karşılaşmadan Ağustos 1734'te Şemahi'yi ele geçirdi (BOA., MD., 140, h. 589) ve şehrin yönetimini oğlu Nasrullah Mirza'ya bırakarak kuvvetlerinin bir kısmını Kabala'da bulunan Surhay Han üzerine gönderdi. Kendisi de Dağıstan üzerine hareket etti. Surhay Han, Nadir Şah'ın sevk ettiği ordu tarafından yenilgiye uğrayınca asker toplamak için Gazikumuk topraklarına geçti. Ancak Nadir Şah, Surhay Han'ın toparlanmasına fırsat vermeden Gazikumuk topraklarına girdi ve onu ağır bir yenilgiye uğrattı. Surhay Han ise Avar topraklarına kaçtı (Mirza Hasan Efendi, 2003:60-61; Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:227).

Daha önce Şamhallık makamını elde etmek için çeşitli girişimlerde bulunan Haspolat Nadir Şah'ın Kafkasya'daki istikrarlı yürüyüşünü kendi lehine çevirdi. Haspolat, Nadir Şah Gazikumuk topraklarında bulunurken onun yanına gelerek bağlılık yemini etti. Nadir Şah da Haspolat'a iltifatta bulunup Şamhallık makamını ona tevcih etti (Mirza Hasan Efendi, 2003:61). Böylece Rusların 1725'te kaldırdığı Şamhallık yeniden kurulmuştur.

Nadir Şah, yaklaşan kış nedeniyle Avar topraklarına kaçan Surhay Han'ı takip etmekten vazgeçip Ahti'ya doğru hareket etmiştir. Ahti'yi ele geçirip şehri yağmalamıştır. Nadir Şah'ın Dağıstan'dan ayrılması ile Kuba, Ahti ve Kura ahalisi toplanıp Şah'ın hâkimiyetindeki Hudat'a saldırdılar. Bunun üzerine Nadir Şah'a itaat eden Haspolat, Hudat'a gelerek Lezgileri yenilgiye uğratmıştır. Haspolat daha sonra Kuba üzerine yürümüştür. Bu sırada Avar Nutsal'ı Uma Han, muhtemelen Surhay Han'ın telkinleri ile Haspolat'a bağlı köylere baskın düzenlemiştir. Bu köylerde yaşayan Kumuklar "*Paraul*" köyü yakınlarında Uma Han ile savaşa giriştiler. Yapılan savaşta Uma Han hayatını kaybetmiştir. Uma Han'ın ordusu ise Avar topraklarına kaçmıştır (Mirza Hasan Efendi, 2003:62).

Haspolat ve ona bağlı Kumuklar Osmanlı-İran mücadelesinin içerisinde yer alırken diğer Kumuk Beyleri Rusya'ya bağlılıklarını sürdürdüler. Bunlardan Cengutay Beyi Çapal Bey, Gubden Beyi İldar Bey, Erpeli Beyi, Endirey Beyi, Aksay Beyi ve Karabudakkent Beyi 1735'in ilk aylarında Kutsal Haç Kalesine

bağlılıklarının göstergesi olarak amanat gönderdiler. Buynak Beyi ise 1729'da amanat göndermişti. (Butkova, 1869:128-129).

Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak arayışı içerisinde olan Çarice Anna, Mart 1735'te Nadir Şah ile bir anlaşma imzaladı. Rusya bu anlaşma ile Dağıstan'ı Nadir Şah'a bıraktı ve Nadir Şah'ın Şamhal üzerindeki hakimiyetini tanıdı (Mahmudov, 2009:124-125). Osmanlı yönetimi Hetman Orlik aracılığı ile bu anlaşmadan haberdar olduğunda Kırım Hanı Kaplan Giray Han'ı ve Kaytak Usumisi Ahmed Han'ı bölgeye nizam vermekle görevlendirildi (Ahmed Câvid Bey, 2004:194; BOA., A.DVNS.NMH.d., 2:12-14). Şamhallık makamına da Haspolat'ın yerine Muratazalı'nın oğlu İldar Mirza'yı getirdi. (Mirza Hasan Efendi, 2003:62; BOA., MD., 140, h. 391).

1735 baharında Dağıstan'a hareket eden Kaplan Giray, daha önce Avar topraklarına kaçan Surhay Han'ın gönderdiği 500 kişilik bir atlı birlik tarafından karşılandı. Kaplan Giray, Surhay Han ve adamlarına 2.500 tümen¹ dağıttı ve değerli hediyeler verdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:63).

Kaplan Giray'ın Surhay Han ve Ahmed Han ile birlikte Şirvan'a saldıracağını duyan Nadir Şah, Surhay Han ve Ahmed Han'ı cezalandırmak için bölgeye yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi. Ordusunu parçalara ayırarak kuvvetlerinin bir kısmını Osmanlı Devleti'nin elindeki Azerbaycan şehirlerine, bir kısmını da Dağıstan içlerine gönderdi. Tabaseran, Şabran, Ahtı ve Kuba ele geçirilerek buralarda yaşayanlar şiddetle cezalandırıldı. Nadir Şah daha sonra Kazaniş'te halkı etrafına toplayıp Surhay Han ve Ahmed Han ile birlikte savaş hazırlığı yapan İldar Şamhal'ın üzerine yürüdü. Küçük bir kuvveti de Macalis'te siper ve hendekler kazdırarak Nadir Şah'a karşı direnmek için hazırlık yapan Ahmed Han'ın oğlu Mehmed Han'ın üzerine gönderdi. Mehmed Han'ın askerlerinin büyük bir kısmı öldürüldü. Kalanlar ise Mehmed Han ile birlikte dağlara çekildiler. Macalis ve çevre köyleri yağmalandı. Kuvvetlerini yetersiz gören İldar Şamhal, Nadir Şah'ın karşısına çıkmayıp asker toplamak için Avar topraklarına gitti (Mirza Hasan Efendi, 2003:63).

¹ İran para birimi olan tümen 1722 yılında Osmanlı gurusu ile eşit değere sahipti (Bkz. Kolerkılıç, 1958).

Nadir Şah daha sonra Gazikumuk topraklarına yöneldi. Surhay Han, Gazikumuk topraklarının yakınında bulunan Dursak köyünde Nadir Şah'a pusu kurdu. Ancak Şah'ın Avrupa'dan ithal ettiği silahların yoğun ateşine dayanamayıp Avar topraklarına doğru çekilmek zorunda kaldı. İldar Şamhal, Nadir Şah Dursak köyünde dinlenirken bir baskın düzenlemiş, ancak Surhay Han gibi İran askerlerinin yoğun tüfek ateşi karşısında dayanamayarak geri çekilmiştir. Nadir Şah, ertesi gün Gazikumuk şehrine girdi. Şehir halkı Surhay Han'a bağlı olmadıklarını bildirerek aman dilediler. Nadir Şah da şehre girmeyip Akuşa ve Kaytak üzerine yöneldi (Mirza Hasan Efendi, 2003:64, 165).

Akuşa Kadısı daha önce Nadir Şah'a itaat bildirdi, ancak sonrasında Surhay Han'a katıldı. Nadir Şah, gönderdiği kuvvetlerle Akuşa Kadısının ve ona bağlı köylerin direnişini kırdı. Şehri ve köyleri yağmalattı. Nadir Şah'a itaat etmekten başka çare göremeyen Akuşa Kadısı ertesi gün Şah'ın huzuruna gelip özür dileyerek affedilmesini istedi. Nadir Şah, onu affetti ve ele geçirdiği esirleri de serbest bıraktı (Mirza Hasan Efendi, 2003:64).

Son olarak Nadir Şah, Usumi'nin yönetim merkezi olan Kalakureş'i kuşattı. Ahmed Han, direnmenin faydasız olduğunu anlayınca akrabalık kurmak için bir heyet ile birlikte kızını Nadir Şah'a gönderip af diledi. Nadir Şah, Ahmed Han'ı affederek kızını da Kuba Hanı Hüseyin ile evlendirdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:64).

Nadir Şah Dağıstan'ı tamamen egemenliği altına aldıktan sonra Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Gence'yi kuşattı (BOA., C.AS., 54588). Osmanlı yönetimi Kırım Hanı Kaplan Giray'dan ve Erzurum valisi Mustafa Paşa'dan bölgeye gitmelerini istedi (BOA., A.DVNS.NMH.d., 2:12-14; BOA., MD., 141, h. 122). Fakat Nadir Şah'ın Gence Valisi Ali Paşa'nın aracılığı ile barış teklif etmesi üzerine Osmanlı yönetimi askeri harekâtı durdurdu. Bunda Rusya'nın Avusturya ile Osmanlı Devleti aleyhinde bir ittifak kurup Osmanlı topraklarına saldırması etkili olmuştur (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:231).

Mart 1736'da imzalanan Osmanlı-İran anlaşmasının ilk iki maddesi dini konuları içeriyordu. Üçüncü madde her iki ülkede de karşılıklı daimi elçiliklerin kurulmasıyla alakalı idi. Dördüncü maddede ise esirlerin serbest bırakılmaları kayıt altına alınmıştı (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:232).

3.6. İnan Hâkimiyetinde Dağıstan ve Kumuklar

Nadir Şah Dağıstan'ı ele geçirdikten sonra Dağıstan'daki hâkimiyeti yerleşmeden Hindistan üzerine sefere çıktı. Zakatal bölgesinde yaşayan Car ve Tala Lezgileri bunu fırsat bilip Şah'ın otoritesini tanımadıklarını beyan ile isyan ederek Gürcistan'daki köyleri yağmaladılar. Nadir Şah, isyanı bastırmak için kardeşi İbrahim Han komutasında bir orduyu bölgeye gönderdi. İbrahim Han, Lezgileri yenilgiye uğratıp onları geri çekilmeye zorladı. Ancak dönüş yolculuğunda Lezgilerin kurduğu pusuda hayatını kaybetti. Ordusundan sağ kurtulanlar ise geri döndüler. Bunun üzerine Nadir Şah, bölgeye Abdal Gani Han, Muhammed Kuli Han ve Fetih Ali Han komutasında yeni birlikler sevk etti. Lezgiler, bu İnan kuvvetleri ile yaptıkları savaşları kaybettiler. Lezgilerin birçoğu İnanlılara esir düştü. Lezgi köyleri yağmalanıp yakıldı (Bakıhanov, 1951:152-153; Mirza Hasan Efendi, 2003:66-67; Butkova, 1869:221).

Mirza Hasan Efendi, (2003:67) meydana gelen savaşların şiddetini şu şekilde anlatmaktadır:

“(İnanlılar)...orada ne bir köy, ne bir yerleşim yeri, ne de bir iz bıraktılar... Bu izdihamda, umumî savaş ve katliam içinde kaçarak kendileri için saklanacak yer bulamayanların ve savunamayanların çoğu yüksek yarlardan kendilerini boşluğa bırakarak intihar ediyordu.”

Nadir Şah'ın yönetiminden memnun olmayan ve askeri harekâtından rahatsızlık duyan Kaytak, Avar ve Lezgiler Nisan 1738'de Osmanlı Devleti'ne müracaat ettiler. Osmanlı yönetimi o sıralar Rusya ve Avusturya ile savaş halinde olduğundan askeri yardımda bulunamadı, ancak bölge yöneticilerine rütbelere ihvan ederek onları himayesine aldı. Bunlardan Usumi Ahmed Han daha önce himayeye alınmıştı (Subhî Mehmed Efendi, 2007:778)¹. Ahmed Han'a tevcih edilen rütbelerin aynısı Gazikumuk Hanı Mehmed Han'a da verildi. Mehmed Han'dan babası Surhay Han ile fikir alışverişinde bulunması istendi. Surhay Han'a ise ilerleyen yaşından dolayı bir miktar para verilip Şirvan'dan bir nahiye emeklilik geliri olarak tevcih edildi. Tabaseran hâkimi Masum Han'a ve Tabaseran beylerinden Gazi Han'a altışar kese akçe para ve beylerbeyi rütbesi verildi. Avar

¹ Ahmed Han, Osmanlılara itaat bildirmek için Hacı Kurban adında bir elçisini İstanbul'a göndermişti. Suphi tarihinde bu elçinin İstanbul'a gelişi 1156 (1743-44) yılı olaylarında anlatılmaktadır (Subhî Mehmed Efendi, 2007:778, 784). Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine göre ise Hacı Kurban'ın İstanbul'a gelişi 1735 yılıdır (BOA., MD., 140, h. 1379).

Nutsalı'na yirmi kese akçe gönderilip yine beylerbeyi rütbesi tevcih olundu. Car ve Tala Lezgilerine 20 kese akçe gönderilip Zahor Beyi Mehmed bunlar üzerine bey tayin edildi. Dağıstanlılar Nadir Şah ile işbirliği yapan Haspolat'ı etkisiz kılmak için Cengutay Beyi Ahmed Han'ın Şamhal tayin edilmesini istediler. Osmanlı yönetimi Ahmed Han'a rütbe tevcih etmekle yetindi¹ (BOA., HH, 812/37246).

Haspolat şamhallık makamını kendisine tevcih eden Nadir Şah'a bağlılığını sürdürmekle beraber Rusya ile ilişkilerini de geliştirmeye çalıştı (Butkova, 1869:139). O, 1738'de Kızılyar'dan Nadir Şah'a gönderilen elçilerin güvenli bir şekilde Dağıstan'dan geçişini sağladı (Russko-Dagestanskie..., 1988:70). Yine Kostek Beyi Alişu Hamzin'in Rusya'nın himayesine girmesine aracılık etti (Russko-Dagestanskie..., 1988:70). 1742'de de oğlu Algiray'ı (Alpgiray) Ruslara amanat olarak gönderdi (Butkova, 1869:225). Osmanlı Devleti'nden umduğunu bulamayan Cengutay Beyi Ahmed Han ise 17 Mayıs 1738'te Kızılyar komutanına bir mektup göndererek Rusların hizmetine girmek istediğini bildirdi (Russko-Dagestanskie..., 1988:70). Diğer Kumuk beylerinin tutumu ise belirsizliğini sürdürdü.

Dağıstan'daki otoritesinin sarsıldığını gören Nadir Şah, Hindistan Seferi sona erdiğinde hem Dağıstan'ı kontrol altına almak hem de gücünü Osmanlı Devleti'ne ve Rusya'ya göstermek için bölgeye hareket etti (Sotavov, 2001:98). Gazikumuk topraklarına girdiğinde Dağıstan beylerinden gelip kendisine itaat etmelerini istedi (Subhî Mehmed Efendi, 2007:779). Onun çağrısına ilk yanıt veren Surhay Han oldu. Surhay Han Nadir Şah'ın huzuruna gelerek bağlılığını bildirdi ve oğlu Bammat'ı da Derbend'e amanat olarak gönderdi (Butkova, 1869:212). Surhay Han'ı Şamhal Haspolat, Usumi Ahmed Han, Akuşa Kadısı ve sınırda yaşayan Lezgi beyleri takip etti (Bakıhanov, 1951:154; Mirza Hasan Efendi, 2003:67). Nadir Şah, itaat bildiren ancak Haspolat'a muhalefet eden Buynak beyinin oğlu Mehti'yi Astrabad'a sürgüne gönderdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:73).

Gazikumuk topraklarında sefer hazırlıklarını tamamlayan Nadir Şah 1641 yazında Avarlar üzerine yürüyüşe geçti. Andalal yakınlarında Avarlarla karşılaşan

¹ Osmanlı yönetimi Ahmed Han'a Nadir Şah karşısında gösterdiği yararlılıklardan sonra Şamhal unvanını vermiş, ancak kısa bir süre sonra bu unvanı Haspolat'a iade etmiştir (Bkz. Süleyman İzzi, 1199:37b).

Nadir Şah burada yaptığı savaştan bir netice elde edemeyince Derbend'e doğru çekilmeye karar verdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:68).

Nadir Şah, Derbend'den başlayıp Şamhallık sınırına kadar olan yerlerde bir dizi kale inşasına başlayınca Kaytak Usumisi Ahmed Han Nadir Şah'a karşı tutumunu değiştirdi (Bakıhanov, 1951:155). Ahmed Han, Nadir Şah'ın Derbend'e gönderdiği bir askeri birliğe saldırarak askerleri öldürüp mallarını yağmalattı (Mirza Hasan Efendi, 2003:68; Subhî Mehmed Efendi, 2007:779). Subhî Mehmed Efendi saldırıya uğrayanların Hindistan Seferinden elde edilen ganimetleri taşıyan askerler olduğunu belirtmektedir (Subhî Mehmed Efendi, 2007:781). Nadir Şah, Ahmed Han'a haberci gönderip yağmada ele geçirdiklerini geri vermesini istedi. Ahmed Han, Nadir Şah'ın isteğini reddetti. Subhî Mehmed Efendi (2007:783) olayların bundan sonraki seyrini şu şekilde anlatmaktadır:

“...şâh-ı mezbûrun zâtında merkûz olan kibr ü nahvet muktezâsınca bu gûne me'âmele-i bâride kendüye âteş-efrûz kanûn-ı gazâb olmağla tekrâr sâkin olduğu mahalden hareket ve Usmî Hân'ın toprağına duhûl ve mahll-i mezkûrda müceddeden bir kal'a binâ idüp 'Kal'a-i mezbûrda yedi seneye dek ikamete azm ü niyet eyledim. Ya sizi kendüme tâbi idüp yâhûd memâlik-i İran'ı bilcümle sebebiniz ile harab iderim' deyü husûs-ı mezbûra telmîh...itmiştir.”

Nadir Şah bu suretle bütün dikkatini Ahmed Han'a vermiş olup kış boyunca onunla mücadele etti. Ahmed Han sık sık düzenlediği akınlarla Nadir Şah'ı zor durumda bıraktı (Mirza Hasan Efendi, 2003:68). İaşe sıkıntısı çeken Nadir Şah, Rus yönetiminden Hazar sahilindeki limanlara yiyecek satışını serbest bırakmasını ve İranlı tüccarların Rusya'dan hububat almasına izin vermesini istedi (Butkova, 1869:212). Rusya'nın Nadir Şah'ın talebine olumlu yanıt verdiği söylenemez. Çünkü Rusya Nadir Şah'ın Dağıstan üzerine seferinden rahatsızlık duymuş, Kızılyar'ı güçlendirmek için 2.000 Don Kazağını buraya yerleştirmiş, Kabardeylerden ve Endireylilerden para karşılığında asker tutmuştur. Ayrıca Endireylileri ve Kostek Beyi'ni Nadir Şah'a karşı kışkırtmaya çalışmıştır (Butkova, 1869:216, 220, 222; Sotavov, 1991:107-108).

Nadir Şah iaşe temin etmeleri için tüccarlarını Endirey ve Kostek'e gönderdi. Ancak Kumuklar İranlı tüccarlara hububat için çok yüksek bir fiyat teklif edince bu tüccarlar eli boş bir şekilde geri döndüler (Butkova, 1869:212). Bunun üzerine

Nadir Şah Surhay Han'ın damadı Ahmed Han'ın¹ topraklarına girdi ve bütün mahsulâta el koydu (Subhî Mehmed Efendi, 2007:780).

Bu sırada Nadir Şah'ın yanında bulunan Surhay Han, Usumi Ahmed Han'a Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yaptığını ve Nadir Şah'a itaat bildirmesinin yararına olacağını gizlice haber verdi. Usumi Ahmed Han ise Surhay Han'ın tavsiyesine uyarak Şah'ın huzuruna geldi ve ona itaat bildirdikten sonra Kalakureys'e geri döndü (Subhî Mehmed Efendi, 2007:780-781).

Surhay Han Usumi Ahmed Han'ı Nadir Şah'a itaate davet ederken damadı Cengutay beyi Ahmed Han'ı ise Şah'a karşı savaşa teşvik etti. Ahmed Han topraklarında konuşlanmış olan Lütfullah Han ve Haydar Bey komutasındaki İran kuvvetlerine saldırarak onları yenilgiye uğrattı. Daha sonra bu başarısını Usumi Ahmed Han'a bildirdi. Cengutay Beyinin başarılarından cesaret alan Usumi Ahmed Han da Ata Han, Muhammed-yâr Han ve Celil Han komutasındaki İran kuvvetlerinin üzerine yürüyüp onları yenilgiye uğrattı. Bu savaşta Celil Han da hayatını kaybetti (Subhî Mehmed Efendi, 2007:781).

Nadir Şah Haspolat ve Surhay Han ile birlikte 1743 baharında itaatten vazgeçen Usumi Ahmed Han'ın topraklarına girdi. Yukarı Kaytak'ı yerle bir ettikten sonra Usumi'nin yönetim merkezi olan Kalakureys'i kuşattı. Ahmed Han bir süre direnmişse de yenilgiye uğradı ve yanına ailesini de alarak Avarlara sığındı (Mirza Hasan Efendi, 2003:68). Ahmed Han Avar topraklarında kendisini güvende hissetmeyerek Rusya'nın himayesini talep etti (Butkova, 1869:223). Geride kalan Kaytaklar ise Nadir Şah'a boyun eğmekten başka çare göremediler (Mirza Hasan Efendi, 2003:68).

Daha önce Avar topraklarına kaçmış olan Mehmed Han, Nadir Şah'ın Usumi Ahmed Han ile savaşını fırsat bilerek Avar topraklarında bulunduğu Sam adındaki bir kişinin Şah Hüseyin'in oğlu olduğu iddiasıyla İran tahtına Nadir'in değil de Sam'ın geçmesi gerektiği yönünde propaganda yapmaya başladı. Bu propaganda neticesinde Gazikumuklar, Tabaseranlılar, Kaytaklar ve Şirvan ahalisinin bir kısmı Mehmed Han'ın etrafında toplandılar. Mehmed Han, Kura vilayetini ele geçirerek Nadir Şah'a karşı büyük bir başarı sağladı. Ancak Aksu şehrini kuşattığı sırada Nadir Şah'ın gönderdiği kuvvetlere yenildi. Nadir Şah zaferini pekiştirmek

¹ Bu kişi Cengutay Beyi Ahmed Han idi.

için Dağıstan içlerine son defa yürümeye karar verdi. Ordusunu dört kola ayırarak Tabaseran, Kaytak, Terekeme ve Dargi üzerine gönderdi. Bu kuvvetler, Kırım Hanlarının Rusya içlerine düzenledikleri akınlardaki gibi hızlı bir şekilde kuzeye doğru ilerleyip geçtikleri yerleri yağmalayarak geri döndüler (Mirza Hasan Efendi, 2003:69-70).

Nadir Şah, Osmanlı yönetiminin 1743'te İran'a savaş ilan etmesiyle Dağıstan'a yönelik izlediği sert politikadan vazgeçti. Dağıstanlıların Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasını önlemek için ılımlı bir siyaset takip etmeye başladı.

3.7. Osmanlı-İran Savaşı (1743-1746) ve Dağıstan

Nadir Şah, Nisan 1742'de Hacı Han isimdeki elçisini İstanbul'a göndererek daha önce imzalanan anlaşmada karara varılmamış olan iki maddeyi yeniden gündeme getirdi. Bu maddeler Caferiliğin beşinci mezhep olarak tanınması ve Mekke'de bu mezhebe mahsus bir makam tayin edilmesi idi. Nadir Şah, isteklerinin yerine getirilmemesi durumunda Osmanlı Devleti'nin doğudaki topraklarına saldıracağını belirtti. Osmanlı yönetimi Nadir Şah'ın savurduğu tehdide karşılık 23 Eylül 1743'te İran'a savaş ilan etti (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:301-303).

Bu sırada Dağıstan beylerinden bazıları, Nadir Şah'ın hâkimiyetini kabul etmeyerek İstanbul'a elçiler gönderdiler¹. Osmanlı yönetimi Nadir Şah'ın Kafkasya'daki nüfuzunu kırmak için İstanbul'a gelen elçilere iyi davrandı (BOA., C.HR., 3371; BOA., C.HR. 3423; BOA., C.DH., 13627). Bu elçiler aracılığı ile Dağıstan beylerine hediyeler gönderilerek onlardan Nadir Şah'a karşı savaşmaları istendi (BOA., C.HR., 7765; BOA., MD., 151, h. 705). Ayrıca Dağıstan'ın İran ordusundan koruması için Dağıstan beylerinden Mollacı Bey'in emrine bir miktar asker tayin edildi (BOA., C.ML. 22039). 27 Kasım 1743'te Surhay Han ilerleyen yaşından dolayı hanlık makamından alınarak yerine oğlu Mehmed Han geçirildi (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..., C.I, 1992:76-78).

Dağıstan beylerinin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasını bölgedeki çıkarları için büyük bir tehdit olarak gören Rusya, henüz bu savaştaki yerini tam olarak tayin etmemiş olan Kumuk beylerine para vermek suretiyle onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Kızılyar komutanı V. Y. Obolenski'nin Petersburg'a gönderdiği

¹ Belgelerde Mehmed Bey ve Kil Bey adında iki elçiden bahsedilmiş, ancak bunların kim tarafından gönderildiğine değinilmemiştir.

rapora göre bu Kumuk beyleri Şamhal Haspolat, Aksay Beyi Alibek, Kostek Beyi Alişu Hamzin ve onun kardeşi Kaplan Bey idi (Russko-Dagestanskie..., 1988:72-73).

Nadir Şah'ın ordusu ile birlikte 1745 yazında Kars taraflarına gelmesi Haspolat dışındaki Kumuk beylerini endişeye sevk etti. Bunlar, daha önce Nadir Şah'ın karşısında yer aldıklarından topraklarının İran ordusu tarafından yağmalanacağından korkarak Çariçe Elizabet'e bağlılık yemini ettiler (Russko-Dagestanskie..., 1988:74). Çariçe Elizabet, Alişu Hamzin'e voyvoda rütbesini tevcih edip onu hem Kumukların hem de bölgedeki Rusların temsilcisi olarak tanıdı (Russko-Dagestanskie..., 1988:75-76). Bu olay Haspolat'ın tutumunu belirlemede etkili oldu. Haspolat, gelişmelere sessiz kalan Nadir Şah'dan yüz çevirip Osmanlı Devleti'ne intisab etti. Osmanlı yönetimi Haspolat'ın Şamhallığını onaylayıp bir hilat ve 2.000 sikke gönderdi. Haspolat'ın kardeşi Saadet Giray'a da Kırım Şamhallığını verdi (Süleyman İzzi, 1199:37a).

Osmanlı Devleti nezdinde Şamhal olarak tanınan Cengutay Beyi Ahmed Han, Şamhallığın Haspolat'a verilmesine tepki gösterdi. O, bu gelişmeyi Kars'ın savunmasında yararlılık gösterdikten sonra Padişah ile görüşmek için İstanbul'a gelirken yolda öğrendi ve Kırkkilise'den yazdığı mektupta *"Bu ne şekil işdir? Zira anın babaları Moskov ile bile zayi oldu, kendisi dahi Kızılbaşın hizmetinde idi. Bu size malumdur. Pek biz bundan müntehir olduk"* diyerek tepkisini dile getirdi (BOA., HH, 5/159). Bununla birlikte Ahmed Han, Haspolat'ın Şamhallığını kabul etti (Süleyman İzzi, 1199:37b; BOA., HH., 6/207).

Nadir Şah Bağdad, Musul ve Kars kuşatmalarında başarı sağlayamayınca 1744 sonlarında Revan'a çekildi. Yeğen Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Haziran 1745'te Revan'ı kuşattı, ancak orduda bulunan levendlerin Yeğen Mehmed Paşa'nın rahatsızlığını bahane göstererek hücum etmek istememeleri Nadir Şah'ı ağır bir yenilgiden kurtardı (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:305-306). Nadir Şah daha sonra Osmanlı Devleti'ne muhalefetine son verip padişaha itaat bildiren Haspolat üzerine yürümeye karar verdi. Bu sırada daha önce Şamhallık makamına getirilen ancak bu makamı Haspolat'a kaptıran İldar Mirza Nadir Şah'a gelerek bağlılığını bildirdi. Nadir Şah da İldar Mirza'nın yanına bir miktar asker verip onu Haspolat'ın üzerine gönderdi (Russko-Dagestanskie..., 1988:80). Tarihi kayıtlarda

İldar Mirza ile Haspolat arasındaki savaşın izlerine rastlayamadık. Bu olaydan sonra İldar Mirza hakkında hiçbir bilginin bulunmayışı onun Haspolat tarafından öldürülmüş olabileceği ihtimalini hatıra getirmektedir. Nadir Şah'ın İldar Mirza'dan sonra bizzat Dağıstan'a girmesi de bu yargıyı doğrulayacak niteliktedir. (BOA., HH, 7/231). Haspolat, Nadir Şah'a boyun eğmekle birlikte gizliden gizliye Şah'a karşı kin beslemeye başladı. Nitekim 1746'da bölgeye gelen İngiliz seyyah Jonas Hanway, içinde bulunduğu elçilik heyeti ile birlikte İranlılar tarafından karşılandıktan sonra Tarku yakınlarından geçerlerken saldırıya uğradıklarını ve bunun da bu bölgede yaşayanların Şah'a duydukları nefretten ileri geldiğini yazmaktadır (Jonas Hanway, 1753:366, 367).

Nadir Şah, 1746'da Caferilik mezhebi ve toprak talebi konusundaki isteklerinden vazgeçerek Osmanlı Devleti'ne sulh teklifinde bulundu. İki ülke arasındaki görüşmeler nihayet, 4 Eylül 1746'da imzalanan Kürdan Mukabelesi ile sona erdi. Bu anlaşma ile iki ülke arasındaki sınır IV. Murad dönemindeki (Kasr-ı Şirin) anlaşmada tespit olunduğu şekliyle kabul edildi. Anlaşmaya göre Dağıstan İran hâkimiyetinde kalacaktı (Mahmudov, 2009:149).

3.8. Kumukların Rusya ile Yakınlaşması ve Feth Ali Han ile İlişkileri

Nadir Şah 1747'de çıkan bir isyanda öldürülünce Dağıstan'daki İranlı yöneticiler ve askerler İran'a geri döndüler. Nadir Şah'ın hakimiyeti altındaki bey ve hanlar da bağımsızlıklarını ilan ettiler (Mirza Hasan Efendi, 2003:71, 72)¹. Dağıstan'ın güneyinde ise bazı yeni hanlıklar ortaya çıktı. Bunlar Bakü, Şeki, Kuba ve İlsu Hanlıkları idi (Mehmetov, 2009:453). Dağıstan'ın kuzeyindeki Endirey, Aksay ve Baragun beyleri ile Dağıstan'ın kuzeybatısındaki Kumuk, Kabardey ve Avar

¹ Mirza Hasan Efendi, (2003:72-73) 1747'den sonra Dağıstan'daki yönetimleri şu şekilde sıralamaktadır: "1- Nuha kazasında... Hacı Çelebi; 2- Şirvan'da...Hacı Muhammed Ali; 3- Baku'da...Muhammed Mirza Han; 4-Kuba'da...utsumi soyundan gelen...Hüseyin Han; 5- Kura ve Gazi Kumuk vilayetlerinde Surhay Han oğlu Mehmed Han; 6- Güney Tabasaran'da Ma'sum Muhammed oğlu Ma'sum Murtazali...; 7-Kuzey Tabasaran'da Rüstem Kadı oğlu Murtazali Kadı...; 8- Kaytag'da Utsumi Ahmed Han...; 9- Tarki'de...Şamhal Hasbulat Han...; 10- Avarya Hunzah'ta...Uma Han oğlu Nutsal Han; 11- Mehtulin topraklarında Cengutaylı Ahmet Han Methi Bek...; 12- Derbent'te...İmam Kuli Han oğlu Mehmed Hüseyin Bey; 13- Tsahur mahalli ile İlsu'da Muhammed Hüseyin Bek; 14- Enderi ve Aksay topraklarında Sultanmut soyundan gelenler". Mirza Hasan Efendi'nin Endirey ve Aksay'ı Nadir'in hükmü altında göstermesi oldukça ilginçtir. Çünkü Endirey ve Aksay 1745'te Rusların himayesine girmişti.

kökenli yöneticilerin hükmü altında yaşayan Çeçenlerin statüsünde hiçbir değişiklik olmadı. Bunlar Rusya'ya bağlılıklarını sürdürdüler (Butkova, 1869:258)¹.

Rus tarihçi Sotavov, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Kafkasya'da meydana gelen radikal değişikliklerin ardından bölgenin Osmanlı-Rus nüfuz mücadelesine tanık olduğunu ifade etmektedir (Sotavov, 1991:123). Onun bu yargısı tartışmaya açıktır. Çünkü Osmanlı Devleti, İran ile yapılan savaş sonrası dış ilişkilerinde barış yanlısı bir siyaset takip etmeye başlamıştı (Shaw, 2004:301; Finkel, 2007:332). Rusya ise Yedi Yıl Savaşına² katıldığından Kafkasya'daki faaliyetlerini azaltmıştı (Kurat, 1999:276-278; Butkova, 1869:254). Bu yüzden Osmanlı-Rus ilişkileri dostluk üzerine bir seyir takip etti (Binark, 1999:204). Hatta iki ülke arasında 1751'de patlak veren Kabardey Meselesi³ büyümeden diplomasi yoluyla halledildi (Hammer, C. VIII, 1994:158-159). Özetle, bu dönemde büyük devletlerin Dağıstan üzerindeki nüfuz mücadelesi yerini Dağıstan beylerinin kendi aralarındaki savaflara ve bu beylerin Rusya ile ilişkilerini güçlendirme çabalarına bıraktı.

Nadir Şah tarafından Astrabad'a sürgün edilen Mehti Bey, Şah'ın ölümüyle Kalmukların yanına geldi ve burada düşmanı olan Haspolat'a karşı düzenlemeyi düşündüğü sefer için askeri yardım arayışına girişti. Mehti Bey daha sonra Dağıstan'a girerek Haspolat üzerine yürüdü. Haspolat, Mehti Bey'i Kazanış yakınlarında karşıladı. İki taraf arasında yapılan savaşta çok sayıda Kumuk hayatını kaybedince Kumukların önde gelen yaşlıları savaşı durdurmak için harekete geçtiler. Onlar, Haspolat ile Mehti Bey arasında bir uzlaşma sağlamayı

¹ Butkova, (1869:257)aynı zamnada Alberyu adında bir Endirey Beyinden bahsederek bu kişinin Derbend ve Bakü'nün ele geçirilmesi için Kırım Hanına ve Osmanlı Sultanına elçiler gönderdiğin yazmaktadır. Bu tarihte Alberyu (veya muhtemelen Alpgiray) isminde bir Kumuk beyi bulunmadığı gibi (Bkz. Aliyev, 2008) Butkova'yı destekleyecek herhangi bir bilgiye de tesadüf edemedik.

² Yedi Yıl Savaşı Avusturya Veraset Savaşının bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştı. Bu savaşta Ruslar, İngiltere ve Prusya'ya karşı Avusturya ve Fransa'nın yanında yer almışlardı. Savaş 1756'da başlamış 1763'te sona ermişti (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:352).

³ Rus elçisi Obreskoff Eylül 1751'de Kırım Hanının iki oğlunun Rusları Kabardey'den çıkarmaya çalışmasından şikâyetçi olmuştu (Hammer, C. VIII, 1994:159). Kırım Hanı İstanbul'a gönderdiği mektupta Rusların mevcut anlaşmaya aykırı olarak Osmanlı hakimiyeti altındaki Abazalar üzerinde faaliyet gösterdiklerini ve Padişaha bağlı olan Kumuklar üzerinde hakimiyet iddiasında bulduklarını yazmıştı (BOA., A.DVNS.NMH.d, 8:14-15) Osmanlı yönetimi Rus elçisine bu konuyu iletğinde elçi olayı yalanladı. Bunun üzerine Kırım Hanından mevcut anlaşma ile belirlenmiş Osmanlı-Rus sınırını ihlal etmemesi istendi (Hammer, C.VIII, 1994:159).

başardılar. Buna göre Haspolat, Mehti Bey'in Buynak üzerindeki hakimiyetini tanımıştı (Mirza Hasan Efendi, 2003:73). Butkova'nın verdiği bilgilere göre Endirey, Aksay ve Kostek beyleri de Mehti'yi desteklemişlerdi (Butkova, 1869:234).

Haspolat kendisine karşı oluşturan bu ittifakı etkisiz kılmak için Rusya'nın himayesine girmeye karar verdi. Bu amaçla 1748'de bir başvuruda bulundu. Ancak Rus yönetimi Tarku'nun Şah'ın hâkimiyetinde olduğunu ileri sürerek Haspolat'ın talebini geri çevirdi. Haspolat takip eden yıllarda isteğini tekrarladı (Butkova, 1869:234, 254). Nihayet Rus yönetimi Mayıs 1751'de Haspolat'ı Rusya'nın himayesine aldı (Russko-Dagestanskie..., 1988:85).

1751'de Endirey beyi Temir Hamzin'in Kızılyar komutanından iki ilginç talebi oldu: Temir Hamzin Ağustos 1751'de Usumi Ahmed Han'ın baskılarına maruz kalan Terekemelerin ve Yahudilerin Endirey'de iskan edilmeleri için Kızılyar komutanından izin istedi (Russko-Dagestanskie..., 1988:86; Butkova, 1869:255). Eylül 1751'de ise Kızılyar komutanından Endirey sakinleri arasında meydana gelen bir anlaşmazlığı çözmesini talep etti (Russko-Dagestanskie..., 1988:86).

17 Haziran 1754'te Temir Hamzin ve Baragun Beyi Kudenet Bomatov¹ ve Aksay Beyi Kaplan gönderdikleri mektuplarda Sulak'ın kuzeyinde yaşayan Kumukların başına Kazak atamanı İvan'ın getirilmesini istediler. İvan, Terek Kazaklarından idi ve Kumuklarla ilişkileri gelişmişti. Kumuk beyleri mektuplarında İvan'ın hem bölgedeki Kazaklar hem de Kumuklar arasında kabul gören birisi olduğundan bahsetmişlerdi. Astrahan valisi, Kumuklardan gelen talebi dikkate alarak 14 Mart 1755'te İvan'ı bölgeden sorumlu kişi olarak tayin etti (Russko-Dagestanskie..., 1988:88).

1757'de Temir Hamzin kardeşi Alishu Hamzin ile anlaşmazlığa düştü (Butkova, 1869:257). Astrahan Valisi Kızılyar komutanına daha önce voyvoda tayin edilen Alishu Hamzin'e kardeşine karşı kullanması için 10 adet top göndermesini emretti (Russko-Dagestanskie..., 1988:90). Rusya'dan yardım alan Alishu Hamzin kardeşini yenilgiye uğrattı. Onun bu başarısı üzerine Ruslar Alishu Hamzin'in Kumuklar üzerindeki yetkisini yenilediler ve Alishu Hamzin'e 500, oğlu Hamza'ya ise 100 ruble yıllık maaş bağladılar (Butkova, 1869:257).

¹ Kudenet, 1752'de Astrahan voyvodası tarafından ölen babasının yerine beyliğin başına atanmıştı (Butkova, 1869:258).

Kumuklar 1759'da bir başka mücadeleye tanık oldular. Bu tarihte Haspolat ölmüş ve yerine Mehti¹ geçmişti (Russko-Dagestanskie..., 1988:90). Ancak Haspolat'ın yeğeni Kazaniş beyi Dişsiz Bammat, Mehti'nin Şamhallığını tanımayarak Usumi Amir Hamza ve Avar Nutsalı'ndan gördüğü yardımla Tarku üzerine yürüdü ve Mehti'yi ailesi ile birlikte Tarku'dan çıkarıp kendisini Şamhal ilan etti. Mehti ise Endirey'e sığınıp Rusya'dan yardım istedi. Rus yönetimi Tarku'nun İran'a ait olduğunu ileri sürerek Mehti'nin isteğini geri çevirdi (Butkova, 1869:255; Mirza Hasan Efendi, 2003:77). Böylece Tarku Şamhallığı Dişsiz Bammat'ın elinde kaldı.

Dişsiz Bammat 1763'te Şemahi'yi ele geçirmek isteyen Kerim Han Zendî'ye yardım etmek için Avar Nutsalı, Karabudakkent, Gubden ve Erpeli beyleri ile bir ittifak oluşturdu (Russko-Dagestanskie..., 1988:105). Kerim Han Zendî Şemahi üzerine yürümek istediğinde Kuba Hanı Feth Ali Han ile görüşüp niyetini anlattı. Feth Ali Han da Kür Nehrini geçmemesi ve Kuba Hanlığına zarar vermemesi şartıyla ona müsaade etti. Feth Ali Han şayet Kuba Hanlığına bir zarar gelirse Rusya'dan yardım alacağına dair bir tehdit de savurdu. Aslında Feth Ali Han, Kuba Hanlığının sınırlarını genişletmeyi istediğinden Kerim Han Zendî'nin bölgedeki faaliyetlerinden rahatsızlık duydu. Nitekim Kerim Han Zendî harekete geçmeden Derbend ve Bakü'yü ele geçirdi ve Şemahi hanını Dağıstanlıların saldırılarından korumak için himayesine aldı (Bayramova, 2009:101, 105). Feth Ali Han bununla yetinmeyip bölgenin önemli güçleri arasında yer alan Kaytak Usumusi Amir Hamza'nın kız kardeşi Tuti Bike ile evlendi (Mirza Hasan Efendi, 2003:75). Bu yüzden Kerim Han Zendî düşüncesini ertelemek zorunda kaldı.

Bu sırada, 1758'de Derbend'deki iktidara müdahale ettiği için Feth Ali Han'ın öfkesini üzerine çeken Gazikumuk Hanı Mehmed Han, Feth Ali Han'dan intikam almak amacıyla 20.000 kişilik bir ordu ile Amir Hamza'nın topraklarına girdi. Amir Hamza, bu kuvvetleri Feth Ali Han'ın yardımıyla yenilgiye uğrattı. Dişsiz Bammat, Mehmed Han ile Amir Hamza arasındaki savaşın bölgedeki yolcuların

¹ Mehti, Kızılyar komutanına gönderdiği 13 Ağustos 1759 tarihli mektubunda Şamhal Haspolat'tan kardeşim diye söz etmektedir. (Russko-Dagestanskie..., 1988:90). Kamil Aliyev (2008:167) Tarku Şamhallarına dair hazırladığı şecerede Haspolat'ın Mehti adında bir kardeşinden bahsetmemektedir. Bununla birlikte Aliyev aynı dönemde birisi I. Murtazali'nin (1692-1700) diğeri ise II. Bammat'ın (1783-1794) oğlu olmak üzere iki Mehti'nin olduğunu yazmıştır. Mirza Hasan Efendi'nin eserinde önce "*Murtazali oğlu Mehti*" daha sonra "*Mehti oğlu Murtazali*" ifadeleri geçmektedir (Mirza Hasan Efendi, 2003: 73, 77).

can ve mal güvenliğini tehdit ettiğinden her ikisine de düşmanlık gütmeye başladı (Russko-Dagestanskie..., 1988:109).

Cengutay Beyi Murtazali muhtemelen 1764 başında Tarku Şamhallığının başına geçmek için Dişsiz Bammat'a karşı destek aradı. Temir Hamzin ve Alişu Hamzin ona destek verdiler. Temir Hamzin, Murtazali'ye oğlu Kebeka komutasında bir miktar asker gönderdi. Kendisinin de daha sonra yardıma geleceğini bildirdi. Ancak Buynak Beyi ile Dişsiz Bammat arasında bir anlaşma imzalandığını duyunca bundan vazgeçti. Murtazali, Mart 1764'te Temir Hamzin'in ve Alişu Hamzin'in gönderdiği kuvvetlerle Dişsiz Bammat'ı Tarku'dan çıkarmayı başardı. Bu sırada yapılan savaşların birinde Kebeka hayatını kaybetti (Russko-Dagestanskie..., 1988:110). Mirza Hasan Efendi, bu mücadelede Murtazali'ye Feth Ali Han ve Akuşa Kadısının da yardım ettiğini yazmaktadır (Mirza Hasan Efendi, 2003:77).

1764 yazına gelmeden Aksay Beyi Sultanbek, Murtazali'nin şamhallığını tanıyıp Murtazali ve Usumi Amir Hamza ile "*dosta dost, düşmana düşman*" anlayışına dayanan bir anlaşma yaptı (Russko-Dagestanskie..., 1988:111). Böylece Sultanbek ile Murtazali anlaşmazlık içerisinde oldukları Temir Hamzin, Alişu Hamzin ve Bammat Aydemir'e karşı ortak bir cephe oluşturdular. Ancak Nisan 1765'te Murtazali'nin Alişu Hamzin ve Bammat Aydemir ile barışması bu cephede çöküntüye neden oldu (Russko-Dagestanskie..., 1988:112). Üstelik Temir Hamzin, Murtazali'yi kendi tarafına çekerek Aksay köylerini yağmalamayı planladı. Temir Hamzin'in planından haberdar olan Sultanbek Mayıs ayında Kızılyar komutanından yardım istedi (Russko-Dagestanskie..., 1988:113). Maalesef Temir Hamzin ve Şamhal Murtazali'nin Aksay üzerine ortak bir harekâta bulduklarına dair bilgiye rastlayamadık.

Usumi Amir Hamza daha önce kardeşi Tuti Bike'yi Feth Ali Han ile evlendirmiş, buna karşılık Feth Ali Han'ın kız kardeşi Hatice Bike'yi kendisine istemişti. Ancak Feth Ali Han, Hatice Bike'yi Melik Muhammed Han ile evlendirdi. Buna gücenen Amir Hamza Feth Ali Han'dan intikam almaya çalıştı. Kaytak'tan topladığı askerlerle Derbend üzerine yürüdü. Fakat Feth Ali Han karşısında başarı gösteremeyip Kaytak'a çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra Amir Hamza Tabaseran Masumunu Feth Ali Han'a karşı kışkırttı. Buna ilaveten Şamhal

Murtazali ve Dargilerle ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Bunun üzerine Feth Ali Han Dargileri “*cömertlikle ve tatlı sözlerle*” kendisine bağladı (Mirza Hasan Efendi, 2003:75). Şamhal Murtazali, Kumuk beylerinden Sultanbek ve Adil Alibek ile anlaştı (Russko-Dagestanskies..., 1988:116; Mustafazade Tofik, 2005:118). Gazikumuk Hanı Mehmed Han'ın yerine de İldar Bey'i geçirmeyi planladı (Mustafazade Tofik, 2005:118)¹. Nuhali Hüseyin Han ile bağlantıya geçip onu Şirvan üzerine yürümeye ikna etti (Mirza Hasan Efendi, 2003:76).

Amir Hamza, Feth Ali Han'ın faaliyetleri sonucunda bazı müttefiklerini kaybetse de Alişu Hamzin, Temir Hamzin, Gazikumuk Hanı Mehmed, Cengutay Beyi Ali Sultan, Dişsiz Bammatt, Avar Nutsalı, Tabasaran Kadısı Rüstem, Kumuk beylerinden Ahmed Han ve Alhas Kaplanov onun yanında yer aldılar (Mustafazade Tofik, 2005:121; Russko-Dagestanskies..., 1988:116).

Amir Hamza 1767 sonlarında Kuba Hanlığının topraklarına girdi. Feth Ali Han, Şamhal Murtazali ile birlikte Amir Hamza'yı yenilgiye uğrattıktan sonra Usumiye bağlı köylerin üzerine yürüdü. Temir Hamzin Kızılyar komutanına bir mektup göndererek onu gelişmelerden haberdar etti. Ayrıca mektubunda Feth Ali Han'ın daha önce Amir Hamza'nın baskısından Kaytak topraklarını terk eden Terekemeleri Derbend'e yerleştirmeyi planladığını yazdı (Russko-Dagestanskies..., 1988:118).

Feth Ali Han, Kaytaklar üzerinde hakimiyetini sağladıktan sonra Şamhal Murtazali ile birlikte Gürcistan üzerine yürümeye karar verdi (Russko-Dagestanskies..., 1988:121). Ne var ki Hüseyin Han ve Nuhali Agasi Han, Feth Ali Han ile olan dostluklarını bozup Şirvan'ı ele geçirmek için anlaşınca Fetih Ali Han, Gürcistan seferinden vazgeçti. Hüseyin Han, Şirvan'a yürümeden önce Şirvan ahalisini kendi tarafına çekti. Avar Nutsalı ile irtibata geçip ondan yardım istedi (Mirza Hasan Efendi, 2003:76). Ayrıca Endirey ve Aksay beyleriyle de görüşmeye başladı (Russko-Dagestanskies..., 1988:122). Bunun üzerine Feth Ali Han vakit kaybetmeden harekete geçti. Taraflar arasında meydana gelen savaşta Avar Nutsalı'nın oğullarından Pulaç ve Muhammed hayatını kaybettiler. Yenilgiye uğrayan Hüseyin Han Nuha'ya, Agasi Han Kura Nehri kıyısındaki Kutvan'a, Avar

¹ Mirza Hasan Efendi, (2003:75) Mehmed Han'ın adının İldar Bek olduğunu ve Feth Ali Han'ın Mehmed Han ile anlaşarak onu Derbend naibliğine atadığını yazmaktadır.

Nutsalı ise ülkesine çekildi (Mirza Hasan Efendi, 2003:76). Böylece Feth Ali Han bölgedeki hâkimiyetini pekiştirdi.

3.9. 1769-1774 Osmanlı-Rus Savaşında Kumuklar

1769'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşı uluslar arası sahada Dağıstan'ın bir kez daha önem kazanmasına neden oldu. Bu savaş Rusyanın yayılmacı siyasetinin bir ürünü idi. 1762'de Rus Çarlığı'nın başına geçen II. Katerina, Lehistan kralı III. August ölünce Diyet Meclisi'ne¹ baskı yaparak gözdelerinden Leh asilzadesi Poniatowski'yi Lehistan tahtına geçirmeyi başardı. II. Katerina, Poniatowski'nin kral seçilmesinden bir ay sonra Rus sınırının düzeltilmesi için bazı Lehistan topraklarının Rusya'ya terkini ve Ortodoksların sahip olduğu hakların ayısının Katoliklere de tanınmasını istedi. Poniatowski'nin krallığına muhalefet eden bir grup Lehistanlı bu istekler karşısında kendisine daha büyük bir taraftar kitlesi toplayarak Rus yanlılarına karşı mücadeleye girişti. Buna ilaveten Osmanlı Devleti'ne bir elçi göndererek kendilerine yardım etmelerini istediler. Lehistan'ın istikrarını Avrupa'daki varlığının bir teminatı olarak gören Osmanlı Devleti, Rusya'nın Lehistan'a girip muhalifler üzerine yürümesi ve kaçan muhalifleri takip ederek Osmanlı topraklarına tecavüzde bulunması üzerine 4 Ekim 1768'de Rusya'ya savaş ilan etti (Köse, 2006: 5-8).

Osmanlı Devletleri kuvvetlerini Tuna, Dinyester ve Kırım taraflarında yoğunlaştırırken Rusya bu kuvvetleri bölmek amacıyla Kafkasya'da da bir cephe açtı. General Medem, Kuban ve Kabardey mntıkasına komutan olarak tayin edildi. General Todleben ise daha önce Rusya'nın himayesine giren Gürcülerle birlikte Gürcistan üzerinden Erzurum taraflarına saldırmakla görevlendirildi (Baddeley, 1995:61; Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:377).

Osmanlı Devleti Rusya'nın Kafkasya'daki saldırı planlarına karşı sınır muhafızlarını uyardı. Şamhal ve Usumi'den Rusya'nın Hazar Deniz'ini kullanarak Kafkasya içlerine girişini engellemelerini ve Rusya'ya karşı akın düzenlemelerini istedi (BOA., HH., 5/170).

¹ Diyet Meclisi, Leh soylularının önemli kararları almak için oluşturdukları bir çeşit konfederasyon idi. Meclis, kararı aldıktan sonra kendisini dağıtır ve Lehistan eskiden olduğu gibi Karlık yönetimine geri dönerdi (İsbael de Madariaga; 1996:34).

Kırım Hanı Mart 1769'da İstanbul'a gönderdiği mektupta Gazikumuk Hanının Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa çağrılması durumunda Kuban taraflarında Rusya'ya karşı önemli bir üstünlük elde edilebileceğini belirtti (BOA., C.MTZ., 607). Nisan ayında gönderdiği bir başka mektupta ise Kumuklar, Gazikumuklar ve Kaytaklar başta olmak üzere Dağıstan ahalisinin toplamda 80.000 kişilik bir kuvvete sahip olduğundan bahsetmiş ve bu kuvvetin Rusların üzerine sevk edilebileceğini yazmıştı. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi Şamhal'a ve Usumi'ye Terek Kalesi'ne ve Kızılyar'a saldırımları şartıyla beylerbeyi ve mir-i miranlık rütbelerinin tevcih edileceğini bildirerek onları savaşa teşvik etti (BOA., C.HR., 4990).

Kumuklar Osmanlı Devleti'nin çağrısına cevap vermediler. Şamhal Murtazali, Endirey Beyi Temir Hamzin, Kazaniş beyi Dişsiz Bammat ve Kostek beyi Alişu Hamzin Rusya'ya bağlılıklarını sürdürdükleri gibi Kızılyar komutanına Osmanlıların kendilerine elçi göndererek Ruslara karşı savaşa teşvik ettiklerini bildirdiler (Russko-Dagestanskie..., 1988:123-128, 133-134). Kumukların sadakatinden şüphe duymayan Kızılyar komutanı Nisan 1769'da Alişu Hamzin'e gönderdiği mektupta ondan acilen General Medem'in kuvvetlerine katılmasını istedi (Russko-Dagestanskie..., 1988:128).

Kumukların dışında Feth Ali Han da Rusya'nın yanında yer aldı. Feth Ali Han Haziran 1769'da General Sulyakov'a gönderdiği mektupta Osmanlıların kendisine adam göndererek gizli bir anlaşma teklif ettiklerini, ancak bunu kabul etmediğini bildirdi. O, Rusya ile ticari ilişkilerini geliştirmek istediğinden Osmanlılarla anlaşmaya yanaşmadı (Russko-Dagestanskie..., 1988:129, 132).

II. Katerina, 1769'da Mozdok kalesini tahkim ettirdi. Mozdok etrafında Mekeni, Naura, İçsara ve Kaluçay köylerini kurarak buralara Kazakları yerleştirdi (Cabağı, 1967:30). Gazikumuk Hanı Mehmed Han, İstanbul'a gönderdiği mektupla Rusya'nın Terek Nehri üzerinde oluşturduğu bu savunma hattından bahsetti (BOA., C.MTZ. 607). Osmanlı yönetimi, Rusya'nın faaliyetlerine karşılık Dağıstanlıları kendi tarafına çekmek ve sınır kalelerini güçlendirmekten başka hiçbir girişimde bulunmadı. Bununla birlikte daha önce Çariçe'ye bağlılığını dile getiren Çeçen Beyi Ali Sultan'ın Rusya'ya karşı başlattığı isyan Osmanlı Devleti'nin yararına bir gelişme oldu. Todleben, Rus askerlerine ve Kumuk

köylerine saldıran Ali Sultan'ı cezalandırmak için Şubat 1770'te Kazak ve Kalmuk askerleri ile birlikte harekete geçti. Ali Sultan yenilgiye uğratılıp itaat altına alındı. Ancak Todleben, Osmanlı Devleti ile yapılan savaşın Çeçen saldırılarından daha önemli olduğuna karar vererek önceden planlandığı gibi Daryal üzerinden Tiflis'e yürüdü (Butkova, 1869:300-301).

1770'te Gürcistan'a giren Todleben II. Erakli ve I.Solomon'un kuvvetleri ile birleşerek Mart ayında Çıldır topraklarına saldırdı. Bağdatçık, Kutayış ve Şehurban Rusların eline geçti. Osmanlıların geri dönmelerini önlemek için Kutayış Kalesi havaya uçuruldu. Todleben buradan hareketle Faş Kalesini kuşattı. Ancak kaledeki Osmanlı askerleri Megrel ve Güril Gürcüleri ile Abhazlardan yardım alınca Todleben geri çekildi (Bilge, 2005:133).

Todleben Çıldır'da Osmanlı kuvvetleriyle savaşırken General Medem de Kabardeyler üzerine yürüdü. Medem 1769'da Mozdok yakınlarındaki Kabardeylere saldırıp onlara büyük kayıplar verdirdi. Haziran ayında düzenlediği bir başka saldırı da ise Kabardeyleri tekrar yenilgiye uğrattı. Ancak bu saldırıda çok sayıda Rus askeri de hayatını kaybetti. Bunun üzerine Medem Mozdok'a geri döndü (Bilge, 2005:132).

1770 ve 1771 yıllarında Rusya'nın saldırıları Faş kalesi üzerinde yoğunlaştı (Bilge, 2005:134). Bu tarihlerde Osmanlı Devleti Avar Nutsalı'ndan Şamhal, Usumi ve Akuşa Kadısı ile birlikte Feth Ali Han'ın hakimiyetindeki Derbend'e saldırmalarını istedi (BOA., C.DH. 12935). Derbend Kuba Hanlığı ile Rusya arasındaki ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği en önemli şehirlerden birisi idi. Buna ilaveten II. Katerina'nın İran'ı tanımak için gönderdiği bir bilim heyeti Derbend yakınlarında bulunuyordu. Usumi, Osmanlı Devleti'nin isteğine uyararak Derbend yakınlarına gelmiş ve buradaki Rus bilim heyetini yakalayarak hapse atmıştır. Bu heyet içerisinde yer alan doğa bilimci Gmelin tutuklu bulunduğu Kayakend'de öldü. II. Katerina, bu olayı kendisine yapılan bir hakaret olarak kabul etti (Baddeley, 1995:65; Kafli, 1942:76). General Medem'e bir emir vererek Gmelin'in intikamının alınmasını ve Usumi Amir Hamza'nın cezalandırılmasını istedi (Russko-

Dagestanskie..., 1988:208). Ancak bazı nedenlerden dolayı Usuminin cezalandırılma işi sonraya bırakıldı¹.

Rus bilim heyetinde yer alan bir diğer önemli kişi ise Johann Anton Gildenshtedt'dir. Gildenshtedt, Kafkasya hakkında detaylı bir araştırma yaptı. Hazırladığı notlar daha sonra Latin, Alman ve Rus dillerinde yayınlandı. Gildenshtedt, eserinde Kumuklara dair bilgiler de vermektedir. Buna göre 1770-1771 yıllarında Baragun, Kostek, Tarku, Cengutay, Kazaniş, Aksay ve Endirey olmak üzere beş Kumuk beyliği bulunmaktaydı. Kostek beyi Ruslara bağlılığını bildirmişti. Ruslar da ona yüzbaşı rütbesi verip yıllık 100 ruble maaş bağlamışlardı. Buna karşılık Kostek beyi Rus yönetimine bölgedeki olaylar hakkında haber veriyor, Rus elçi ve seyyahlarının güven içerisinde Tarku ve Endirey'e ulaşmalarını sağlıyordu. Ruslar Kostek beyinin hizmetlerinden dolayı ona Rus stilinde iki katlı bir bina inşa etmişlerdi. Gildenshtedt, Tarku Şamhalı'nın Rusya'ya bağlı olmadığını, ancak Rusya ile ilişkilerinin iyi olduğunu ifade etmektedir. Yine bu beş Kumuk beyinin sık sık birbirleri ile mücadele etmelerine rağmen birbirlerine bağlı olduklarını anlatmaktadır (Johann Anton Gildenshtedt, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1760-1780/Gildenstedt/text8.htm>, Erişim Tarihi 19.04.2010).

Görüldüğü gibi Rusya Kumuklar üzerinde tartışmasız nüfuz sahibi idi. Osmanlı Devleti ise Dağıstan'ın hâlâ bir İslam diyarı olduğundan İstanbul'a tabii olduğunu düşünmekteydi. Bu düşünce ile 1773 yazında Dağıstan ahalisinin tamamına hitaben bir emir yayınlanarak onlardan Rusya'ya karşı savaşmaları istendi (BOA., C.HR., 5852). Avar Nutsalı dışında hiçbir Dağıstan beyi bu çağrıya cevap vermedi. Avar Nutsalı 1773'te Oset ve Çeçenlerle birlikte Ahılkelek'i kuşatan II. Erakli'nin topraklarına girip köyleri yağmaladı. II. Erakli, Avarların saldırıları neticesinde Ahılkelek kuşatmasını kaldırdı (Bilge, 2005:134).

¹ Osmanlılarla savaş devam ettiğinden Rus kuvvetlerinin Gürcistan ve Kuban taraflarından uzaklaştırılması uygun görülmemişti. Buna ilaveten savaşların mali yükünü çeken halk hükümete karşı memnuniyetsizliğini yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardı. Halkın hoşnutsuzluğu 1771'de başlayan büyük veba salgını ile daha da arttı. 1773'te Don Kazaklarından Yemelyan Pugaçev, kendisini III. Petro adını vererek yönetime karşı ayaklandı. Pugaçev'in başlattığı isyan giderek büyüdü. Yayık ve Don Nehri boyundaki şehir, kasaba ve köyler isyancıların eline geçti. Zor durumda kalan II. Katerina, General Bilikov'u isyanı bastırmakla görevlendirdi. Bilikov, Pugaçev'e karşı üstünlük sağlamışsa da 1774'te öldü. Onun ölümüyle Pugaçev tekrar güç kazanmaya başladı. Pugaçev İsyanı, Osmanlılarla imzalanan barış anlaşmasından sonra bastırılabilirdi (Kurat, 1999:283-284).

1774'te yorgun düşen Osmanlı Devleti ve Rusya Küçük Kaynarca Anlaşması ile savaşa son verdiler. Bu anlaşmanın 21. ve 23. maddeleri doğrudan 3. maddesi ise dolaylı olarak Kafkasya'yı ilgilendirmekteydi. 21. madde ile Kabardeylerin statüsü Kabardey beylerinin ve Kırım Hanlığının iradesine bırakıldı. 23. maddede Gürcistan'daki Bağdadçık, Kutayış ve Şeherban kaleleri Rusya'ya terk edildi. 3. madde ise Kırım Hanlığının bağımsız bir devlet olarak tanınması ile ilgili idi (Köse, 2006:112). 3. madde Kırım Hanlığını, 23. madde ise Kabardeyleri Rusya'nın müdahalesine açık bir hale getirdi. 21. madde ile Rusya Gürcistan'da önemli üsler elde etti.

3.10. Dağıstanlıların Feth Ali Han ile Mücadelesi (1774-1776)

Feth Ali Han, Kuzey Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra hanlık sınırlarını kuzeye doğru genişletmeye çalıştı ve Avarlar ve Kaytaklar olmak üzere diğer Dağıstan kavimleri üzerinde baskı kurmaya başladı. Buna karşılık Avar Nutsalı ve bazı Dağıstan beyleri Feth Ali Han ile mücadeleye giriştiler. Bu mücadelede Nutsal'ın iki oğlu hayatını kaybetti. Nutsal, savaş sırasında ölen oğullarının intikamını almak için Hunzah'da savaş hazırlıklarına başladı. Bu sırada, Feth Ali Han'ın düşmanlarından Agasi Han, topladığı askerlerle Nutsal'a katıldı (Mirza Hasan Efendi, 2003:77).

Nutsal ve Agasi Han 1774'te Şirvan'a girip Şemahi şehrini kuşattılar. Feth Ali Han Derbend'den topladığı askerler ve yardıma çağırdığı Dargilerle birlikte Şemahi'ye geldi. Taraflar arasında Eski Şemahi denilen yerde şiddetli bir savaş başladı. Agasi Han, Feth Ali Han'ın kuvvetleri karşısında daha fazla dayanamayarak geri çekildi. Yalnız kalan Nutsal ise barış istemek zorunda kaldı. Feth Ali Han, Nutsal'ın barış isteğini kabul etmişse de Dargilerin ısrarıyla onu öldürttü (Mirza Hasan Efendi, 2003:77-78).

Kaytak Usumisi Amir Hamza, Kazaniş Beyi Dişsiz Bammatt, Gazikumuk Hanı Mehmed Han, Cengutay Beyi Ali Sultan ve Tabaseranlılar Avar Nutsalı'nın intikamını almak için bir araya geldiler. Feth Ali Han bu ittifaka karşı Tarku Şamhalı Murtazali ve Buynak Beyi ile anlaştı. Bu anlaşmaya göre Şamhal Murtazali Feth Ali Han'a 150 asker gönderecekti (Mirza Hasan Efendi, 2003:78, Russko-Dagestanskie..., 1988:151, 152).

Amir Hamza müttefikleri ile Samur Nehri kıyısında buluştuktan sonra Kuba'ya hareket etti. İki taraf Temmuz 1774'te Gauduşan bozkırında karşılaştılar. Feth Ali Han, Şamhal Murtazali ve Buynak Beyi'nin yardımı gelmeden savaşa başladı. Amir Hamza ve müttefikleri Feth Ali Han'a karşı üstünlük sağlayınca Feth Ali Han'ın kuvvetleri dağıldı. Feth Ali Han ise Salyan topraklarına kaçtı. Savaşta Amir Hamza'nın müttefiklerinden Dişsiz Bammat ve Feth Ali Han'ın naibi İldar Bek hayatını kaybetti (Russko-Dagestanskie..., 1988:152; Mirza Hasan Efendi, 2003:78).

Amir Hamza, buradan Derbend üzerine yürüdü. Derbend halkı Feth Ali Han'ın eşi Tuti Bike önderliğinde direnişe geçti. Şehre giremeyen Amir Hamza Bakü'yü kuşatmaya karar verdi. Ancak burada da beklemediği bir direnişle karşılaştı. Bunun üzerine Melik Muhammed Han'ın şehrin etrafında bulunan yıldı ve diğer hayvanlarını telef ettikten sonra halka ait hayvanları alarak Kaytak'a geri döndü (Mirza Hasan Efendi, 2003:78, 79).

Gauduşan Savaşı ile güç kaybeden Feth Ali Han, Mirza Bey isimli elçisini II. Katerina'ya göndererek yardım istedi (Mahmudov, 2009:170). II. Katerina hem 1771'de Gmelin'in ölümünden sorumlu tuttuğu Amir Hamza'yı cezalandırmak hem de Feth Ali Han'a yardım etmek için General Medem komutasında 1.100 kişilik bir kuvvet gönderdi (Russko-Dagestanskie..., 1988:153, 155; BOA., HH, 5/149). Gazikumuk Hanı Mehmed Han, Hacı Giray Paşa adlı elçisini İstanbul'a göndererek bölgedeki gelişmeler hakkında Osmanlı yönetimine bilgi verdi (BOA., C.DH. 17245).

Feth Ali Han, 1775'te Derbend'e gelen General Medem ile birlikte Başlı'ye girip Amir Hamza'yı yenilgiye uğrattı. Daha sonra Mehmed Han'ın hâkimiyetine giren Kura'yı yağmaladı. Buradan hareketle Tabaseran topraklarına girip Tabaseran yöneticilerini itaat altına aldı. Kaytaklar, Tabaseranlılar ve Gazikumuklar itaat altına alındıktan sonra General Medem Derbend'de bir miktar asker bırakarak Kızılyar'a geri döndü (Mirza Hasan Efendi, 2003:79, 80; Russko-Dagestanskie..., 1988:160; Baddeley, 1995:65). Feth Ali Han, Rusya'nın yardımı ile eski topraklarını geri kazandığı gibi Dağıstan'ın bir bölümü üzerinde de söz sahibi oldu.

3.11. 1776-1791 Yıllarında Kafkaslarda Osmanlı-Rus Nüfuz Mücadelesi ve Kumuklar

Şamhal Adil Giray'ın Rus yanlısı siyaseti Rusya'nın Kumuk coğrafyasına nüfuz etmesine neden olmuş, hatta 1725'te Adil Giray'ın bu siyasetinden vazgeçip Rusya'ya karşı cephe almasıyla Tarku Şamhallığı Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Haspolat, daha sonra Nadir Şah'ın desteği ile Tarku Şamhallığını diriltmeyi başarmışsa da Şamhallık eski gücüne kavuşamamıştı. Üstelik Haspolat'ın Nadir Şah ile işbirliği diğer Kumuk Beylerinin muhalefetine neden olmuş ve bunlar kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardı. Kumuk beylerinin Dağıstan üzerindeki otoritesi yavaş yavaş ortadan kalkarken Kaytak Usumiliği ile Gazikumuk ve Avar Hanlıkları yükselişe geçmişti. Bunlar, XVI. yüzyılda Tarku Şamhallığının Dağıstan'da oynadığı rolü üstlenmişlerdi. Bu çerçevede Kumuklar Osmanlı-Rusya-İran üçgeninde Rusya'nın, Gazikumuklar, Avarlar ve Kaytaklar ise Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardı.

Rusya, Tiflis Hanı II. Erakli üzerindeki nüfuzunu arttırdığında bu durumdan hem Osmanlılar hem de Azerbaycan Hanları ve bazı Dağıstan beyleri rahatsız oldular (Gökçe, 1979:108). Gürcistan ve Dağıstan'daki gelişmeleri takip etmekle görevli olan Çıldır Valisi Süleyman Paşa bu Dağıstan beyleri ve Azerbaycan hanları ile irtibata geçerek II. Erakli'ye karşı ortak bir cephe oluşturdu (BOA., HH., 3/73). Bununla birlikte Süleyman Paşa, Rusya ile yapılan anlaşmadan dolayı bölgeye asker gönderemedi (Köse, 2006:215) Dağıstanlılar, Osmanlı Devleti'nden yardım görmeseler de II. Erakli'yi 1776'da Gence'de yenilgiye uğrattılar (BOA., HH., 4/94-L).

Tarku Şamhal'ı Murtazali Eylül 1778'de Astrahan Voyvodası'na gönderdiği mektupta II. Erakli'nin uğradığı yenilgiden bahsettikten sonra Kaytak Usumisinin Avarlar, Tabasaranlılar, Akuşalılar ve Cengutaylılarla birlikte bu kış Gürcistan üzerine yürümeyi planladığını yazdı. Murtazali mektubunda Usumi'nin bu planından vazgeçmesi gerektiğini ve şayet II. Erakli üzerine yürürse onu engelleyeceğini belirtti (Russko-Dagestanskie..., 1988:164-165). II. Erakli Han, belki de bu tehdit yüzünden Osmanlı Devleti'ne Mirza Görgün isminde bir elçi göndererek bağlılığını bildirdi (Köse, 2006:216). O, 1779'da Süleyman Paşa'ya kendisine karşı cephe alanların Osmanlı Devleti'ne itaat bildiren Şuşa ve Karabağ

Hacı İbrahim Han'a saldırma niyetinde olduklarından bahsetti (BOA., C.HR., 9076). Bunun üzerine Kaytak Usumisi, Akuşa Kadısı ve Gazikumuk Hanına hitaben bir ferman yazılarak onlara II. Erakli Han ile İbrahim Han'ın Osmanlı hakimiyetinde olduğu bilgisi verildi (BOA., C.HR., 3866).

Osmanlı Devleti bu hanlar arasındaki mücadeleyi sonlandırmak ve Rus tehlikesini onlara anlatmak için özel bir çaba sarf etti. Bu kişilere fermanlar göndererek birbirleri ile mücadele etmemelerini, Rusya'ya karşı birleşmelerini istedi. Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlerinden haberdar olan Rus yönetimi Kafkasya hanlarına para ve hediyeler göndererek onları kendi tarafına çekmeye çalıştı (Köse, 2006:217).

Gazikumuk Hanı Mehmed Han 1781'de Hacı İbrahim adında bir adamını Erzurum Valisi'ne göndererek Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri, hanlar arası münasebetler ve Dağıstan coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgiler verdi. Buna göre Rusya Kafkasya'da kaleler inşa edip bu kaleleri mühimmat ile doldurmuş; II. Erakli Han ile Osmanlı Devleti'ne ve İran'a karşı birlikte hareket etmek üzere anlaşmış; denizden ve karadan Dağıstan ve Şirvan'ı işgal etmek için hazırlıklara başlamıştı. Hacı İbrahim toplamda 30.000 askeri bulunan Mehmed Han, Feth Ali Han ve Usumi'nin doğudan, Osmanlı kuvvetlerinin ise batıdan Tiflis üzerine yürümesi halinde Rusların yenilebileceğinden bahsetti. Hacı İbrahim (BOA., HH., 22/1021) Kumukların yaşadığı Dağıstan coğrafyası hakkında ise şu bilgileri vermişti:

“Tağıstan vâlisi Şemhalin mukarr hükûmeti Tarhu nam şehir Timurkapu derbendine iki merhale olub arasında Haydak nam şehir ve hâkiminin namı Usumi Han ve hemşiresi Feth Ali Han'da ve Şemhalin kızı Feth Ali Han'ın oğlunda olduğunu ve zikr olunan Tarhu Enderin nam şehre bir merhale olub bu dahi Şemhalin zir-i hükûmetinde ve Moskovlu ile hemhudûd ve câr-ı mülâsık olmağla Kızlar Kalesine dahi bir merhale ve Kızlar Kalesinden Ejderhan'a dört merhale olduğunu ve Timurkapu derbendinden Ejderhan'a varınca bahr-i mezkûrun taraf-ı garbîsiyle şimâle vardığını ve Kızlar Kalesinin berren iki tarîki olub birisi Tağıstandan Timurkapuya ve birisi dahi Çaçan derununa varub ba'de Çerkese geldiğini ve Çaçan halkı ehl-i islâmdan olub geçen sene Moskovlu ile muhârebe vakti vâfir ademlerini katl ve bi-z-zarûr Rusyalu ile musâlaha bir leh tâbi' olduklarına binâen el'ân Çaçandan güzâr ve Çerkese ve Abazaya ve Dadyan ve Açıkbaş ve Tiflis'e gelmelerine mâni' ve mezâhim kalmadı...”

Cemal Gökçe (1979:111) *“Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti”* adlı eserinde Hacı İbrahim'in verdiği bilgilerden yola çıkarak Osmanlı devlet adamlarının Dağıstan hakkında coğrafi bilgilerden yoksun olduklarını iddia

etmiştir. Kanaatimize göre bu görüş kabul edilemez. Çünkü gerek Osmanlı kronikleri gerekse arşiv belgeleri Osmanlı yöneticilerinin bu coğrafyayı tanıdığına işaret etmektedir. Mesela Vakanüvis Mehmed Subhi, (2007:782-783) 1741 yılında Dağıstan'da yaşanan olaylar hakkında bilgi verirken Dağıstan coğrafyasını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Buna ilaveten Dağıstanlı hacılar ve Dağıstan'dan gelenler Dağıstan hakkında bilgi vermeye muktedirler¹. İbrahim Han büyük bir ihtimalle bu bilgileri bölgenin stratejik önemini vurgulamak ve Rusya'nın bölgeyi kolaylıkla ele geçirebileceklerine dikkat çekmek için vermiştir.

II. Katerina, Dağıstan'ın stratejik önemini Osmanlı yöneticilerinden daha iyi anlamış gibi görünmektedir. O, Mayıs 1782'de Feth Ali Han ile bir ticaret anlaşması imzalamıştı. Bu anlaşmaya göre Rus tüccarlarından vergi talep edilmeyecek, Rus vatandaşlarının işlerine karışılmayacak ve Rus bandıralı gemilere müdahale edilmeyecekti (Mahmudov, 2009:170). Bu anlaşma Rus gemilerinin Hazar Denizi'nde hiçbir engelle karşılaşmadan -en azından Kuba Hanlığı topraklarının güney sınırlarına kadar- yolculuk etmelerine olanak sağladı.

II. Katerina Temmuz 1783'te Gürcü Kralı II. Erakli ile bir anlaşma imzalayarak Gürcistan'ı Rusya'nın vassalı haline getirdi. Anlaşmanın birinci maddesine göre II. Erakli İran veya bir başka devletin tabiiyetinden feragat ederek Rusya'nın himayesine girmeyi kabul etmişti. Anlaşmanın dördüncü maddesi gereğince II. Erakli Rusya'nın haberi olmadan bir başka devletle irtibata geçmeyecekti. Anlaşmanın altıncı maddesinde ise Rusya Gürcülere düşman olan devletleri kendine düşman bilecekti (Köse, 2006:219-220; Ahmed Vâsif Efendi, 1978:76-77; Mahmudov, 175 vd.). Bu anlaşma ile Rusya Dağıstan'ın batısını da kontrolü altına aldı.

Avarlar ve Gazikumuklar Rusya'nın Dağıstan'da nüfuz sahibi olmasından rahatsızlık duyarak Tiflis üzerine yürüdüler ve II. Erakli'ye bağlı köyleri yağmaladılar. II. Erakli Avar-Gazikumuk ittifakını parçalamak için Avar

¹ 1768'de hac görevini yerine getiren dört Dağıstanlı hacı İstanbul-Kırım üzerinden memleketlerine dönebilmek için yol harçlığı istemek amacıyla Osmanlı devlet adamları ile irtibata geçmişti (BOA., C.ML., 2098). Yine aynı tarihte Dağıstanlı Abdurrahman hiçbir mal varlığı olmadığından kendisine maaşlı bir iş verilmesini talep etmişti (BOA., C.ML., 7209). 1770'lerde ise Dağıstan'da doğup büyüyen ve burada eğitim gören Dağıstanî Ali Efendi Şam'daki Emeviyye Camii'nde tefsir, hadis, fıkıh ve fen dersleri vermeye başlamıştı (BOA., C.MF., 3601). Bunun dışında İstanbul'da her zaman Dağıstanlı bir elçi ile karşılaşmak mümkündür.

Nutsalı'nın kızını kendi oğluna istedi (BOA., HH., 10/349-S). Ancak bu girişiminin bir getirisi olmadı. II. Katerina'nın 1783'te yaklaşık 25.000 kişilik bir kuvveti Tiflis'e göndermesi, Kızlar Kalesini tahkim ettirip Kızlara yakın bir bölgede yeni bir kale inşa ettirmesi Avarların öfkelerini daha da arttırdı (BOA., HH., 10/348-K). Avarlar Terek hattında yer alan bazı Rus birliklerine saldırıp bunları yenilgiye uğrattılar (BOA., HH., 25/1251-C; BOA., C.HR., 6491).

Osmanlı yönetimi 1784'te Karabağ, Şirvan, Şemahi, Urumiye, Nahçıvan, Hoy, Erdebil, Meraga, Merind Hanları ile Gazikumuk Hanı Mehmed Han, Akuşa Kadısı ve Tarku Şamhalına ayrı ayrı mektup göndererek onlardan Ruslara karşı savaşmalarını istedi (BOA., A.DVNS.NMH.d, 9:171-172). Bu mektuplar Osmanlı devlet adamlarının bölgenin o dönemdeki siyasi durumu hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadıklarını göstermektedir. Çünkü Tarku Şamhalı ve Kuba Hanı Rusya ile dostane ilişkiler içerisindeydi. Nitekim Tarku Şamhalı Murtazali 1783 ve 1784 yıllarında Rus yetkililerine gönderdiği mektuplarda Çarıçeye sadık olduğunu ve her zaman Rusya'ya hizmet edeceğini beyan etmişti (Russko-Dagestanskie..., 1988: Russko-Dagestanskie..., 1988:183, 186). Feth Ali Han ise 1784'te Rus Dış İşleri Ofisine Osmanlı Devleti'nden bir temsilcinin gelip Ruslara karşı ittifak teklifinde bulunduğunu, ancak bu teklifi reddettiğini yazmıştı (Russko-Dagestanskie..., 1988:187).

Osmanlı yönetimi gönderdiği mektup ve hediyelerle Kumukları Ruslarla savaşmaya ikna edemedi. Ancak bazı Kumuk beyleri İmam Mansur'un yayınladığı beyannamelerin tesiri ile Ruslarla olan dostane ilişkilerine son verip 1785'te Kızılyar üzerine sefer düzenleyen İmam Mansur'a katıldılar¹. Bunlar, İmam Mansur'un yaşadığı Çeçen topraklarının yakınında yer alan Endirey ve Aksay beylerinden Hasan, Hacı Murtazali, Temir ve Ali Sultan Beyler idi (Russko-Dagestanskie..., 1988:200). İmam Mansur, bu Kumuk beyleri ile birlikte Kızılyar'a gelerek şehrin dış kesimlerini tahrip ve burada yaşayan insanları esir etti. Şehrin iç kesimleri ise güçlü duvarlarla korunduğundan buraya giremedi. İmam Mansur Kazakların Kızılyar'a askeri yardım göndermesi üzerine ele geçirdiği ganimeti yeterli görüp geri çekildi. Buradan hareketle Mozdok ile Vladikafkas arasındaki

¹ Şamhal Mehti, Surhay Han ve Avar Nutsalı İmam Mansur'a destek vermemişler, hatta idareleri altındaki kişilerin ona katılmasını engellemişlerdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:100).

küçük bir kale olan Grigoriopolis'i kuşattı. Kaledekilerin direnmesi ve takviye kuvvetlerin gelmesiyle geri çekilmek zorunda kalan İmam Mansur yanında bulunan Kumuk beylerinin Kızılyar'a tekrar saldırılması için yaptıkları telkinler neticesinde Kızılyar üzerine yürüdü. Bu sırada Kızılyar komutanı, Kumuk beyleri ile irtibata geçip onlara para ve hediye göndermek suretiyle onları İmam Mansur'dan ayırmayı başardı. İmam Mansur, bu olaydan büyük bir üzüntü duysa da yoluna devam etti. Şehrin etrafındaki tarlaları ateşe verip bağ ve bahçeleri tahrip ettikten sonra Rusların ana mevzilerine saldırdı. Ne var ki Rus direnişini kıramadı ve bir kez daha geri çekilmek zorunda kaldı (Ahmed Vâsıf Efendi, 1978:364; Baddeley, 1995:74).

İmam Mansur'a destek veren Kumuk beyleri Eylül 1786'da Kafkasya Orduları Komutanı P. S. Potemkin'den Ruslara karşı giriştikleri seferden dolayı özür dilediler ve affedilmelerini istediler (Russko-Dagestanskie..., 1988:200). Potemkin, Kumukları cezalandırmayıp affetti. Aksay Beyi, Potemkin'e bir mektup göndererek affedilmelerinden ve cezalandırılmamalarından dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirip Çarıçeye bağlılık yemini etti (Russko-Dagestanskie..., 1988:297).

Osmanlı Devleti Rusya'nın II. Erakli ile birlikte Azerbaycan ve Dağıstan üzerine bir sefer düzenleyeceğini haber aldığında Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına mektuplarla birlikte hediyeler göndererek onlardan Ruslara karşı birlikte hareket etmelerini istedi. Bunlar arasında Tarku Şamhalı Bammat da bulunmaktaydı (BOA., A.DVNS.NMH.d, 9:202-203). Ne var ki Bammat mektup ve hediyelerin geldiği bir sırada anlaşmazlık içerisinde olduğu Feth Ali Han'a karşı yardım istemesi için oğlunu elçi sıfatıyla Petersburg'a göndermeye hazırlanmaktaydı (Russko-Dagestanskie..., 1988:202). Bir süre sonra Bammat, Şeki Hanı ile aralarının bozulmasından dolayı Feth Ali Han ile yakınlaşmaya başladı. (BOA., HH., 27/1308). 1787'de ona bir elçi göndererek barış teklifinde bulundu. Feth Ali Han, Bammat'ın barış teklifini kabul etti ve bu barışı Bammat'ın kızı Giçi Bike'yi oğlu Ahmed Aga ile evlendirerek güçlendirmeye çalıştı (Mirza Hasan Efendi, 2003:82; Bakıhanov, 1951:173).

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan hanlarını Rusya'ya karşı birleştirmede pek başarılı oldukları söylenemez. Bu durum muhtemelen Osmanlı devlet adamlarının hanlıklar arasındaki siyasi ilişkiler hakkında yeterince bilgiye

sahip olmamasından ileri gelmekteydi. Gerçi doğu sınırında görevli idareciler sık sık İstanbul'a bilgi ulaştırmaktaydı. Ancak bunlar birbirleri ile çelişiyordu. Bu yüzden Osmanlı yönetimi başarısızlıkla sonuçlanacak yeni bir siyaseti uygulamaya koydu. Bu siyasetin esasları Rusya ile mücadele edebilecek en güçlü hanın tespit edilip ona destek verilmesi idi. Bu çerçevede 1878'de Çıldır Valisi Süleyman Paşa'dan *"Ruslara karşı sefer düzenlemeye en müsait olan hanın kim"* olduğu soruldu. Süleyman Paşa İstanbul'a, bu hanın Avar Nutsalı Uma Han olduğunu ve onun Kızılyar üzerine bir sefer düzenleyebileceğini bildirdi (BOA., HH., 27/1308). Bunun üzerine I. Abdülhamid Uma Han'a bir ferman göndererek ondan hemen Tiflis üzerine hareket etmesini istedi (Işıktan, 1988:36).

I. Abdülhamid'in fermanından kısa bir süre sonra Cengutay hakimi Ahmed Han İstanbul'a gönderdiği Hacı Mehmed aracılığı ile Ruslara karşı savaşaacağını ve bu savaşa *"Şamhal, Usumi Han, Akuşa Kadısı, Tabasaran Hakimi ve sair hanan-ı Dağıstan"*ın katılacağını bildirdi (BOA., HH., 213/11656). Dağıstan hanlarının birlikte hareket etmeleri İstanbul'da memnuniyetle karşılandı (Işıktan, 1998:37). Bu olayla birlikte Osmanlı Devleti Dağıstan Hanlarını birleştirmeye yönelik siyasetine geri döndü. 1788'de içlerinde Tarku Şamhalı Bammat'ın da bulunduğu 18 Azerbaycan ve Dağıstan hanına mektup gönderilerek Ruslara karşı birleşmeleri istendi (BOA., A.DVNS.NMH.d., 9: 234-235). Şamhal Bammat'ın Eylül 1788'de P. S. Potemkin'e gönderdiği mektuba bakılırsa Ahmed Han'ın bahsettiği ittifak hiçbir zaman gerçekleşmedi. Zira Şamhal Bammat, mektubunda Rusya'ya bağlı olduğunu belirttiği gibi Osmanlı Devleti'nin Dağıstan hanlarını Ruslara karşı birleştirmeye çalıştığını yazmıştır. Dolayısıyla Bammat bu ittifaka hiçbir zaman dahil olmadı (Russko-Dagestanskie..., 1988:211).

Osmanlı yönetimi Dağıstan hanlarından tam bir destek alamamasına rağmen onlardan umudunu kesmedi ve 1789'da Rusya'nın Anapa üzerine yürüyeceğini haber aldığı anda Battal Hüseyin Paşa komutasında büyük bir orduyu Çerkes topraklarından Kızılyar'a sevk etmeyi planladı. Bu plan dahilinde Kabardey beylerinden Hüseyin Paşa'ya yardım etmeleri istendi. Kabardey beylerine gönderilen hükümde Hüseyin Paşa'nın büyük bir ordu ile Kızılyar üzerine hareket edeceği ve Çerkes, Nogay ve Kumukların Hüseyin Paşa'ya katılacağı yazıldı (BOA., C.HR., 1892). Ne var ki Battal Hüseyin Paşa, hükümetin baskısıyla Anapa'ya gitmiş ve 1790'da Rusya'ya iltica etmişti (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:583-

584). Üstelik o, bölge halkına karşı son derece kötü bir yönetim sergilemişti (BOA., C.HR., 4681).

Battal Hüseyin Paşa'nın Rusya'ya sığınmasından sonra yerine Erzurum ve Trabzon Valisi Sarı Abdullah Paşa tayin edildi. Ancak Sarı Abdullah Paşa da Trabzon'daki hasımlarını ortadan kaldırmakla meşgul olup çeşitli bahaneler ileri sürerek Anapa'ya gitmedi (Uzunçarşılı, C. IV, Kısım I, 1995:584). Bu sırada Çıldır Valisi Süleyman Paşa, İstanbul'dan gönderilen emirler doğrultusunda Dağıstan beylerini Rusya'ya karşı savaşa davet etti (BOA., C.HR., 4067). Şamhal Bammat, Rus Dış İşleri Ofisi'ne bir mektup göndererek Süleyman Paşa'nın faaliyetleri hakkında bilgi verdi (Russko-Dagestanskie..., 1988:217). Dış İşleri Ofisi de P. S. Potemkin'den Osmanlı Devleti'nin Dağıstan ve Kabardey topraklarındaki Rus karşıtı propagandalarına engel olmasını istedi (Russko-Dagestanskie..., 1988:217). Fakat Potemkin bu emri uygulamaya koymadan evvel görevinden alındı. Yerine atanan Kont Gudoviç, Osmanlı Devleti'nin Kafkasyadaki en önemli üslerinden birisi olan Anapa'yı kuşattı. 14 günlük kuşatmanın ardından 22 Haziran 1791'de burayı ele geçirdi. Anapa'nın düşüşü ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasyadaki siyasi etkinliği azaldı. Fakat Padişah'ın Müslümanlar üzerindeki otoritesi varlığını korumaya devam etti (Baddeley, 1995:78-79; Kaflı, 1954:86).

3.12. Kafkaslarda Rus-İran Nüfuz Mücadelesi ve Kumukların Rus Egemenliğine Girişi

3.12.1. Muhammed Aga Han'ın Kafkasya Seferi (1795)

Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran, çeşitli hanların idaresinde parçalara ayrılmıştı. Bu hanlardan en güçlü olanı Kerim Han Zendi 1779'da ölünce Kaçar Türkmenlerinden Muhammed Aga Han İran'ın idaresini ele aldı. Aga Muhammed Han Kaçar aşiretlerini birleştirdikten sonra Fars ve Irak bölgeleri kendine bağladı. Onun, daha sonraki hedefi Azerbaycan ve Dağıstan bölgeleri oldu (Işıktan, 1988:40).

Muhammed Aga'nın baskısına maruz kalan Azerbaycan hanlarından Revan ve Şuşa hanları Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek yardım istedi (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..., C. II, 1993:89). Osmanlı Devleti bu sırada Rusya ile savaş halinde olduğundan bu hanlara yardım gönderemedi (Gökçe, 1979:180).

Revan ve Şuşa'nın güneyinde yer alan Karacadağ, Meraga, Hoy ve Rumiye hanları ise Muhammed Aga'nın hakimiyetini tanımayı çıkarlarına uygun gördüler (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..., C. I, 1992:149).

Dağıstan bölgesindeki hanlara gelince: Bunlardan Gürcistan üzerine yürümeyi planlayan Avar Nutsalı Uma Han dışındaki hanlar birbirleri ile mücadele etmekteydiler (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..., C. I, 1992:148). Bu mücadele Kuba Hanı Feth Ali Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ahmed Han ile kardeşleri arasındaki saltanat kavgasından kaynaklanmıştı. Feth Ali Han hayattayken oğullarından Aksar Bey, Kasım Bey ve Mustafa Bey Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdi. Feth Ali Han ölünce bu üç kardeş ağabeyleri Ahmed Han'ın iktidarını tanımayarak Nuha hanı Muhammed Hasan Han'ın yanına gelip ondan yardım istediler. Muhammed Hasan Han da Manaf Bey'in komutasında bir miktar asker vererek onların Şirvan'ı ele geçirmelerine yardım etti. Muhammed Hasan Han, Aksu'yu Manaf Bey'e verip geri kalan Şirvan topraklarını üç kardeş arasında paylaştırdı. Fakat üç kardeş Aksu'nun Manaf Bey'e verilmesini kabul etmeyip kuvvetlerini birleştirerek Manaf Bey'i öldürdüler. Daha sonra yerine Asker Han'ı tayin ettiler. Bu olaya öfkelenen Muhammed Hasan Han Feth Ali Han'ın diğer oğlu Ahmed Han ile anlaşip Aksu üzerine yürüdü. Asker Han, Ahmed Han'ın yanında bulunan Lezgileri kendi tarafına çekince Muhammed Hasan Han da saldırmaktan vazgeçti. Bunun üzerine Ahmed Han Kuba'ya geri döndü (Mirza Hasan Efendi, 2003:85-86).

Asker Han'ın yönetiminden memnun olmayan halk 1792'de onun yerine Feth Ali Han'ın oğlu Kasım Bey'i getirdi. Fakat Aksu ahalisi Kasım Bey'in yönetiminden de memnun kalmadı ve onun yerine bir başkasını geçirmek istedi. Kasım Bey, ahalinin bu fikrini öğrenince Tarku Şamhalı Bammat'tan yardım istedi. Bammat da Buynak Beyi olan oğlu Şahbaz komutasında bir askeri birliği Aksu'ya gönderdi. Kasım Bey, bu askerleri Aksu'da ikamet ettirdi ve askerlerin masraflarını da halka ödetti. Onun bu hareketi halkın büyük tepkisine neden oldu. Aksu ahalisi, Şahbaz Bey Buynak'a geri dönünce Kasım Bey'i Aksu'dan uzaklaştırıp yerine Feth Ali Han'ın diğer oğlu Mustafa Bey'i getirdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:86; Bakıhanov, 1951:178).

Mustafa Bey Aksu'daki iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Muhammed Hasan Han'ın topraklarını ele geçirmek için Gazikumuk Hanı II. Surhay Han ve Areş hakimi Şahabeddin ile anlaştı. Mustafa Bey, müttefikleri ile birlikte 1793'te Muhammed Hasan Han üzerine yürüdü. Ancak Muhammed Hasan Han tarafından yenilgiye uğratıldı (Mirza Hasan Efendi, 2003:86).

Mustafa Bey'in yenilgisinden cesaret alan Kasım Bey, daha önce kaybettiği Aksu'nun idaresini yeniden ele geçirme ümidiyle Muhammed Hasan Han ve Derbend hakimi Şeyh Ali Han'dan yardım istedi. Muhammed Hasan Han ve Şeyh Ali Han Kasım Bey'e yardım etmek için Aksu'ya hareket etti. Kasım Bey ve müttefikleri şehri kuşattılar. Fakat şiddetli yağmurların askerlerin çadırlarını yıkması ve Mustafa Bey'in şehirden sorumlu yöneticisi Ömer Sultan'ın başarılı saldırıları nedeniyle geri çekildiler (Mirza Hasan Efendi, 2003:87; Bakıhanov, 1951:178).

Dağıstan hanları birbirleri ile mücadele ederken Muhammed Aga Han Azerbaycan üzerine yürüdü. Bunun üzerine Karabağ hanı İbrahim Han, Abdullah Çelebi isimindeki adamını İstanbul'a göndererek Muhammed Aga Han'ın her zaman 40-50 bin kişilik bir kuvvetle dolaştığını, bu kuvvetlere karşılık Dağıstan hanları ile bir ittifak oluşturduğunu, ancak yine de Muhammed Aga Han'ı yenebilecek bir güce ulaşamadıklarını bildirip Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Aynı tarihlerde İstanbul'a gelen Revan hanı Muhammed Han'ın adamı Zeynel Ağa, İbrahim Han'a yardım eden hanların "*Gence hanı Cevad Han, Tiflis hanı Ereklı Han, Şirvan hanı Mehmed Hüseyin Han, Şemhal hanı Mustafa Han¹, Dağıstan hanlarından Uma Han*" olduğunu beyan etti (BOA., HH., 162/6741-A). Ne var ki bu ittifak, Karabağ'ın Muhammed Aga Han'ın eline geçmesini önleyemedi. Bir aylık kuşatmanın ardından Muhammed Aga Han Karabağ ve Şuşa'yı hakimiyeti altına aldı (Mirza Hasan Efendi, 2003:88; Bakıhanov, 1951:180). Daha sonra Dağıstan üzerinden Tiflis'e yürüyüşe geçti. Bu sırada Kumuklar ve Çeçenler Muhammed

¹ Bu kişi büyük bir ihtimalle Şamhal Bammat idi. Bammat, Batı Türkçesindeki Muhammed veya Mehmed isimlerinin Kumukça'daki karşılığıdır. Muhammed-Mehmed-Mustafa isimleri arasında ise yakın bir benzerlik bulunmaktadır. Öte yandan bu tarihte Dağıstan hanları arasında –en azından zaman zaman Şamhal ünvanını kullananlar arasında– Mustafa adını taşıyan ya da bu isme akraba olan birisi bulunmuyordu. Şamhal ünvanını taşıyan Gazikumuk hanının adı Surhay idi. Surhay'ın lakabı "*Hanbutay*" veya "*Kanbutay*" idi. Şamhal ünvanını taşıyan Avar Nutsalı'nın adı ise Uma Han idi (Mirza Hasan Efendi, 2003:85)

Aga Han'a gelerek itaat bildirdiler. Onun huzuruna gelemeyenler ise itaat etmeye hazır oldukları haberini gönderdiler (Işıktan, 1988:41).

Sıranın kendisinde olduğunu gören Tiflis hanı II. Erakli Han, II. Katerina'dan yardım istedi. II. Katerina da Kafkas orduları komutanı Gudoviç'i II. Erakli Han'a yardım etmekle görevlendirdi. Ancak Muhammed Aga Han, Gudoviç Tiflis'e ulaşmadan Temmuz 1795'te şehre girdi ve şehri tahrip etti (Tarih-i Mahsûs..., 1997:53; Mirza Hasan Efendi, 2003:88). Daha sonra kışlamak amacıyla Mogan Sahrası'na çekildi (Bakıhanov, 1951:181).

3.12.2. Rusya'nın Kafkasya Seferi (1796)

II. Katerina, Muhammed Aga Han'ın Tiflis'e saldırmasını savaş nedeni saydı. Kafkas orduları komutanlığına Valerian Zubov'u atayıp ondan Derbend ve diğer Azerbaycan şehirlerini ele geçirmesini istedi (Atkin, 1980:32). Hazırlıklarını tamamlayan Zubov, askerinin bir kısmını karadan diğer kısmını ise Hazar Denizi üzerinden Derbend'e sevk etti (BOA., HH., 185/8631). Derbend hâkimi Şeyh Ali Han Rusların geldiğini duyunca Muhammed Aga Han'dan yardım istedi. Bir yıl önce Dağistan ve Azerbaycan'ı ele geçirmek için bir sefer düzenlemiş olan Muhammed Aga Han, Şeyh Ali Han'ın yardım çağrısını yanıtsız bıraktı. Muhammed Aga Han Rus ilerleyişine ilgisiz kalınca Tarku Şamhalı Bammat, Kaytak Usumisi Rüstem Han ve Tabaseran Masumu Rüstem II. Katerina'ya itaat bildirip Rus askerleriyle birlikte Derbend'i kuşattılar. Rus kuvvetleri Derbend'in güçlü surları önünde Şeyh Ali'nin direnişi ile karşılaştılar. Gazikumuk Hanı Surhay Han'ın Şeyh Ali Han'a yardıma gelmesiyle Rus kuvvetleri zor anlar yaşadılar. Bununla birlikte şehri kuzeyden kuşatan askerlerin bir kısmının şehrin güneyine gönderilmesiyle Derbend'lilerin direnişi kırıldı. Şeyh Ali Han Rusların saldırılarına dayanamayarak Derbend'i Ruslara teslim etti (Mirza Hasan Efendi, 2003:89-90).

Derbend'i ele geçiren Zubov, Derbend ve Kuba Hanlığını Feth Ali Han'ın kızı Peri Cihan Hanım'a tevcih etti. Kendisi de tutsak aldığı Şeyh Ali ile birlikte Kuba'ya hareket etti. Zubov, Kuba yakınlarına geldiğinde askerinin dinlenmesi için bir süre bekledi (Mirza Hasan Efendi, 2003:90). John F. Baddeley (1995:81), Şeyh Ali Han'ın bu esnada "*çok cesaret isteyen bir kaçış eylemini gerçekleştirerek*" esaretten kurtulduğunu yazmaktadır.

Zubov, Kuba ve ardından Bakü'yü hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi. Daha sonra Şirvan üzerine yürüdü. Şirvan'da hüküm süren Mustafa Han yanına aldığı halktan kişilerle dağlara çekilip, gücünü arttırmayı denedi. Fakat, kardeşi Kasım Han, Zubov'a gelerek itaat bildirince Zubov onu Şirvan'ın yönetimine atamış, dağlara çekilmiş olan Mustafa Han ise çaresiz bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır (Mirza Hasan Efendi, 2003:90-91).

Zubov'un elinden kurtulan Şeyh Ali Han Gazikumuk hanı Surhay Han'a gidip onu Kuba'ya saldırmaya ikna etti. Surhay Han ve Şeyh Ali Han, Kuba üzerine yürürken Kuba yakınlarındaki Alpan köyünde Bulgakov komutasındaki Rus askerleri ile karşılaştılar. Surhay Han ve Şeyh Ali Han bu Rus birliğini tamamen yok etti. Ancak ertesi gün Alpan'a gelen yeni Rus kuvvetleri Surhay Han ve Şeyh Ali Han'ı yenilgiye uğrattılar. Surhay Han ile Şeyh Ali Han Kura vilayetine çekildiler (Mirza Hasan Efendi, 2003:91; Baddeley, 1995: 81)¹.

Bulgakov Kura üzerine yürümeyi kararlaştırıp Tarku Şamhal'ı Bammat'tan kendisine yardım etmesini istedi. Şamhal Bammat da oğlu Mehti komutasındaki Kumuk askerlerini Bulgakov'a gönderdi. Buna ilaveten Usumi Rüstem Han, Tabaseran Masumu Rüstem ve Kuba Hanı Hasan² da Bulgakov'a katıldılar. Surhay Han, Dağıstan hanlarının ittifak halinde Bulgakov'a destek vermesi üzerine geri adım attı. Bulgakov'a gelerek Çariçeye itaat etmeye hazır olduğunu beyan etti (Mirza Hasan Efendi, 2003:91).

Tarku Şamhalı Bammat'ın Bulgakov'a gönderdiği kuvvetler arasında Endirey beyliğinin askerleri bulunmayabilir. Çünkü Bulgakov, Surhay Han'ın üzerine yürümeye hazırlanırken Endirey Beyi Ali Sultan kardeşi Lenk Mehmed Bey'i Anapa üzerinden İstanbul'a göndererek padişaha bağlılığını bildirmiş ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya veya İran'a savaş ilan etmesi durumunda Osmanlı Devleti'ne yardım edeceklerini beyan etmişti (BOA., HH., 200/10223). Osmanlı Devleti bu

¹ Osmanlıların Derbend taraflarında bulunan Hatem Han ve Abdullah isimli iki casusu Surhay Han ile Ruslar arasındaki savaştan bahsederken Surhay Han'ın galibiyetinden söz etmiş, ancak onun daha sonra uğradığı yenilgiye değinmemişlerdir. Yine bu kişilerin verdikleri bilgilere göre Surhay Han ile Ruslar arasındaki savaş Kumuk kasabası yakınlarında yapılmıştı (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..., C. I, 1992: 166). Kanaatimize göre bu casuslar olaylar hakkında yeterli bilgi edinememiştir.

² Hasan Han, Derbend hakimi Peri Cihan Hanımın kardeşi idi. Peri Cihan Hanım Derbend yönetimini elde ettikten sonra İlisu'da oturan Hasan Han'ı yanına çağırılmış ve Zubov'dan rica ederek onu Kuba Hanlığının başına getirtmişti (Mirza Hasan Efendi, 2003:91).

devletlere savaş ilan etmediğinden Ali Sultan daha sonra Rusya'nın hizmetine girmiş olabilir.

Rus askerleri Surhay Han ile mücadele ederken Şuşa hanı İbrahim Han ile Gürcü kralı II. Erakli Rusya'ya muhalefet eden Gence'ye saldırdılar. Zubov yaklaşık 8.000 kişilik bir kuvveti İbrahim Han ve II. Erakli'ye yardıma gönderdi. II. Erakli Rusların yardımını ile Gence'yi ele geçirdi (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..., C. I, 1992:163; BOA., HH., 168/7093). Böylece Revan Hanlığı dışındaki Azerbaycan hanlıkları Rusya'nın egemenliği altına girdi. Zubov'un Revan'a asker göndermeyişi burasının Osmanlı sınırına yakın olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nden yardım alabilme ihtimalinden ileri gelmekteydi (Atkin, 1980:30).

Zubov, Rus egemenliğini Kafkasya'nın güneyine taşıdı ve ileri hareketine devam ederek Muhammed Aga Han'a saldırmak için hazırlıklara başladı. Bu esnada II. Katherine öldü. Onun yerine geçen I. Pavel Kafkasya'daki savaşa son vererek Zubov'a Terek Hattı'na çekilmesini emretti. Bu suretle Ruslar bir kez daha Kafkasya'da elde ettikleri toprakları terk ettiler (Baddeley, 1995:80, 82; Atkin, 1980:42).

3.12.3. Rus Ordusunun Çekilmesinden Sonra Dağıstan

Rus ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan'ı terk ettiği 1797 yılında Tarku Şamhal'ı Bammat öldü. Onun yerine Tarku tahtına oğlu Mehti geçti. Şamhal Mehti, Feth Ali Han'ın mirasçısı olan Derbend hâkimesi Peri Cihan Hanım ile evlenerek gücünü arttırmaya çalıştı (Mirza Hasan Efendi, 2003:92). Daha sonra Çar Pavel'e bağlılığını bildirdi. I. Pavel de Mehti'nin sadakatine karşılık olarak onun Şamhallığını tanıyıp ona ve ailesinden bazı kişilere toplamda 6.000 ruble olmak üzere yıllık maaş bağladı (Russko-Dagestanskie..., 1988:240-241).

Şamhal Mehti, iktidarının ilk yılında İran'ın baskısı ile karşı karşıya kaldı. Muhammed Aga Han, 1797'de Şamhal Mehti'ye elçi göndererek itaat etmesini istedi. Rusya yanlısı bir siyaset izleyen Şamhal Mehti, Muhammed Aga Han'ın bu isteğini geri çevirdi (Russko-Dagestanskie..., 1988:242). Azerbaycan üzerine yürüyen Muhammed Aga Han, burada Karabağ, Gence ve Bakü hanlarının ittifakı

ile öldürülünce Şamhal Mehti İran baskısından bir süreliğine kurtuldu (Mirza Hasan Efendi, 2003:93; Bilge, 2005:164).

Muhammed Aga Han'ın ölümünden sonra Tarku Şamhallığının güneyindeki siyasi tablo değişti. Muhammed Aga Han'ın Nuha'ya vali olarak atadığı Kaçarlı Mustafa Han tarafından gözleri kör edip Karabağ'a gönderilen Muhammed Hasan Han Şirvan'ı, Mirza Muhammed Han Bakü'yü, Rudbadlı Muhammed Han Salyan'ı, Mustafa Han Aksu'yu, Şeyh Ali Han Derbend'i, II. Surhay Han'ın oğlu Nuh Bey Kuba'yı ele geçirdi. Bu toprakların önemli bir kısmı bir zamanlar Peri Cihan Hanım'ın idaresi altında idi. Buna rağmen Şamhal Mehti, bu topraklar üzerinde hak talebinde bulunmadı. Hatta Şeyh Ali Han'ın Nuh Bey'in idaresi altına giren Kuba'yı ele geçirmesine yardım etti (Mirza Hasan Efendi, 2003:94-95).

Şeyh Ali Han, bir süre Kuba'da ikamet etti. Şeyh Ali Han'dan intikam almak isteyen II. Surhay Han, o Kuba'dayken Hasan Han'a destek vererek onun Derbend Hanlığının başına geçmesini sağladı. Şeyh Ali Han ise yine Şamhal Mehti'ye ve Dargi beylerine müracaat ederek yardım istedi. Şamhalın ve Dargi beylerinin askerleri ile Derbend önüne gelen Şeyh Ali Han 12 günlük kuşatmanın ardından şehri alamayacağına kanaat getirerek yardıma gelen askerleri geri gönderdi ve kuşatmayı kaldırdı (Mirza Hasan Efendi, 2003:96).

3.12.4. Rusların Dağıstan'ı Ele Geçirışı

Muhammed Aga Han'ın 1797'de öldürülmesinden sonra yerine Feth Ali Şah geçti (Mirza Hasan Efendi, 2003:94). Feth Ali Şah, 1798'de II. Erakli'nin ölümüyle Tiflis tahtına oturan XII. Georgi'ye bir ferman göndererek ondan İran'a tabi olmasını istedi. Georgi, durumu Petersburg'a bildirip Çar Pavel'den yardım talep etti. Çar Pavel de General Knoring komutasında 9 piyade taburu ve 15 süvari bölüğünü Gürcistan'a yolladı (Baddeley, 1995:83). Buna ilaveten İran ordusunun Dağıstan'a girişini önlemesi için Şamhal Mehti'ye general rütbesi ihsan edip çeşitli hediyeler gönderdi (Russko-Dagestanskie..., 1988:248, 251).

Rus askerleri Gürcistan'a gelmeden önce XII. Georgi'nin saltanatını tanımayan II. Erakli'nin bir diğer oğlu Aleksandr Avar Nutsalı Uma Han'ın desteğini alarak Tiflis üzerine yürüdü (Tarih-i Mahsûs..., 1997:54). Ancak Aleksandr Tiflis'e girmeyi başaramadı ve Feth Ali Şah'ın yanına giderek onu Gürcistan'a karşı

savaşa teşvik etti. Feth Ali Şah, Aleksandr'ın teşviki ile Gürcistan'a bir sefer düzenlemeye karar verdi. Hazırlıklarını tamamlayan Feth Ali Şah Aras Nehrini geçerken Rus askerleri ile savaşma niyetinde olan Uma Han da Rus sınırına doğru ilerlemeye başladı. Bununla birlikte Feth Ali Şah, Ruslarla savaşmaktan çekinerek geri döndü. Yoluna devam eden Uma Han ise 7 Ekim 1800'de Alazan Nehri ile Yora Nehri'nin birleştiği yerde Rus askerleri ile karşılaştı. Uma Han, burada Ruslarla yaptığı savaşı kaybetti (Baddeley, 1995:83).

Ölüm döşeğinde olan XII. Georgi kardeşinin faaliyetlerini Gürcistan'ın geleceği için büyük bir tehlike olarak gördüğünden Çar I. Pavel'e bir elçi göndererek ondan Gürcistan'ı Rusya'nın himayesine almasını rica etti (Baddeley, 1995:83). Çar I. Pavel de bir manifesto yayımlayarak Gürcistan'ın Rusya'ya katıldığını ilan etti¹. Bu olaydan kısa bir süre sonra XII. Georgi öldü. Manifestoyu ilan eden I. Pavel de Mart 1801'de düzenlenen bir suikast sonucunda hayatını kaybetti (Baddeley, 1995:84; Kurat, 1999:295).

I. Pavel'in yerine geçen I. Aleksandr, II. Katerina'nın izinden giderek Kafkasya'da Rus ilerleyişini yeniden başlattı. I. Pavel'in Gürcistan'ın ilhakına yönelik manifestosunu yeniden ele aldı. Manifestonun içeriği genişletilip 12 Eylül 1801'de tekrar yayınlandı. Bu manifesto ile Gürcistan Rusya'nın bir vilayeti yapılmıştı. Buna ilaveten manifestoda Kür Nehri'ne kadar olan toprakların Rus topraklarına katılması için çalışılacağı beyan edildi (Mahmudov, 2009:209).

I. Aleksandr 12 Eylül 1801 manifestosu ile Kafkasya'ya yönelik amacını açıkça ilan edince Dağıstan hanlarından Derbend hanı Hasan Han, Kuba Hanı Şeyh Ali Han, Bakü Hanı Hüseyin Kuli Han, Kaytak Usumisi Rüstem Han, Tabaseran Masumu Rüstem ve Avar Nutsalı Uma Han I. Aleksandr'a elçiler göndererek Çar'ın hâkimiyetine girmek istediklerini bildirdiler. Rusya'nın himayesinde olan Kumuk yöneticileri ise gönderdikleri elçilerle sadakatlerini yenilediler. (Russko-Dagestanskie..., 1988:251, 252; Mirza Hasan Efendi, 2003:97). I. Aleksandr bu elçilere iyi muamelede bulunup isteklerinin yerine getirileceğini söyledi. Ayrıca bu hanlara birbirleri ile uyum içinde yaşamaları emreden yazılar gönderdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:97).

¹ Baddeley (1995:84) bu manifestonun 18 Aralık 1800'de, Mahmudov (2009:209) ise 18 Ocak 1801'de yayınlandığını ifade etmektedir.

Dağıstan hanları I. Aleksandr'ın emrine riayet edip aralarındaki sorunları çözmek için harekete geçtiler. Şeyh Ali Han adına Medet Bey, Tarku Şamhalı ve Aksay beyi adına İrza Bey, Taliş hanı Mir Mustafa Han adına Mirza Muhammed Bey, Usumi Rüstem Han adına Ahmed Ağa, Razi Han adına Uzhey Bey, Tabaseran Masumu Rüstem adına Mehmed Bey, diğer Tabasaran Masumu¹ Sohrab adına Nur Muhammed Ağa 2 Eylül 1802'de Rusların Terek hattındaki Georgievsk Kalesi'nde bir araya geldiler. Bu temsilciler 24 gün süren görüşmelerin ardından 12 madde üzerinde mutabık kalıp bir anlaşma imzaladılar. Anlaşmanın ilk dört maddesi ile aralarındaki anlaşmazlıkları sona erdirdiler ve İran'a karşı birlikte savaşmayı kabul ettiler. Anlaşmanın 5., 6., 7., 8., 9., 10., maddeleri ticari düzenlemeleri içermekteydi. 11. ve 12. maddeler ise barışın ebedi olacağına ve anlaşmayı bozanların cezalandırılacağına dair hükümleri ihtiva etmekteydi (Russko-Dagestanskie..., 1988:258-262; Mahmudov, 2009:216, 218; Mehmetov, 2009:478).

Georgievsk Kalesi'nde imzalanan anlaşma kısa bir süre sonra geçerliliğini yitirdi. Anlaşmaya imza atan taraflar Gürcistan'a vali olarak atanan Tsitsianoff'un saldırılarına maruz kaldılar (Mahmudov, 2009:216). Tsitsianoff 8 Eylül 1802'de Gürcistan valiliğine tayin edilmişti. O, ilk önce Çarın Gürcü prenslerinin tutuklanmasına yönelik emrini yerine getirdi. Daha sonra kuvvetlerini ikiye ayırarak General Kulyakov komutasındaki askerlerini Dağıstan'a gönderdi. Kendisi de geride kalan askerlerle birlikte Gence üzerine yürüdü (Bilge, 2005:167).

General Kulyakov, Dağıstan'a girip Endirey Beyliğini yağmalattı (Bilge, 2005:167). Endirey'e bağlı beş köyü ele geçirip Beyliği vergiye bağladı. Buna göre Endirey Beyliği vergi olarak bin batman ipek ve iki bin Kumuk akçesi ödeyecekti (HH., 38/1916). Kulyakov, Endirey'den sonra Car ve Tala Lezgilerini itaat altına almak için onların yaşadıkları bölgeye yöneldi. Ancak, Car Lezgilerinin topraklarına girdiğinde buradaki bir geçitte kurulan pusuda hayatını kaybetti. Pusudan kurtulan Rus askerleri ise Tsitsinaoff'un yanına döndüler (Mirza Hasan Efendi, 2003:101).

Kasım 1803'te Gence önlerine gelen Tsitsinaoff şehrin dışında Gence hanı Cevad Han ile savaştı. Cevad Han Tsitsianoff'u yenemeyeceğini anlayınca Gence Kalesine

¹ Tabasaran Masumluğu Nadir Şah'ın ölümünden sonra Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrılmıştı. İncelediğimiz kaynaklarda Rüstem ve Sohrab'ın hangi Masumluğu yönettiği belirtilmemiştir.

çekilip savunmaya geçti. Uzun süren kuşatmanın ardından şehre girmeyi başaran Tsitsianoff, Cevad Han'ı ve oğullarını idam ettirdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:100). Bu olaydan endişelenen Şuşa hanı İbrahim Han ve Nuha Hanı Süleyman Han Tsitsianof'a bağlılıklarını bildirdiler. Şirvan hanı Hasan Han da bağlılığını bildirdi. Ancak Tsitsianof onu samimi bulmayarak Şemahi'ye asker gönderdi. Rus askerinin Şemahi'ye gelmesi ile Hasan Han şehri terk etti ve şehir ahalisi Şemahi'yi Ruslara teslim etti (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..., C.I, 1992:192).

Tsitsianoff Haziran 1804'te 10.000 asker ve 20 top ile Revan üzerine yürüyüşe geçti. O, Üçkilise yakınlarında Abbas Mirza komutasında 30.000 kişilik İran ordusu ile karşılaştı. Abbas Mirza'nın kuvvetlerini yenilgiye uğrattıktan sonra yoluna devam etti. 20 Haziran 1804'te Revan'ı kuşatan Tsitsianoff bütün uğraşlarına rağmen şehri ele geçiremedi ve Gürcistan'a çekildi. Onun geri çekilmesinde Feth Ali Şah'ın 40.000 kişilik bir ordu ile Revan'a hareket etmesi önemli rol oynamıştı (Bilge, 2005:166; Baddeley, 1995:90; Tarih-i Mahsûs..., 1997:56).

Tsitsianoff 1805 yılında tekrar harekete geçti. Bir grup Rus askeri Şamhal Mehti'nin topraklarından geçerek Derbend'i işgal etti (Erel, 1961:120). Rus yönetimi Şamhal Mehti'nin gösterdiği kolaylıktan dolayı ona Astrahan hazinesinden yıllık 6.000 ruble maaş bağladılar (Russko-Dagestanskie..., 1988:269). Zavalış'in komutasında Hazar Denizi üzerinden Bakü'ye sevk edilen birlikler ise Bakü hanı Hüseyin Kuli Han'ın direnişi ile karşılaştılar. Rus askerleri Surhay Han ve Şeyh Ali Han'ın İbrahim Han'a yardıma gelmesi üzerine Bakü yakınlarındaki Sarı Taliş'e çekildiler. Bunun üzerine Tsitsianoff 1.600 asker ve 10 topla bölgeye hareket etti. Yolu üzerindeki Şirvan Hanlığını Rusya'ya bağladı. 30 Ocak 1806'da Hüseyin Han'ın topraklarına girdi. Hüseyin Han'a bir haberci göndererek şehri teslim etmesini istedi. Hüseyin Han da şehri teslim edeceğini bildirdi. Aslında bu, Hüseyin Han'ın kurduğu bir tuzağın parçası idi. Tsitsianoff şehri teslim almak için Kazak yaveri ile Bakü Kalesi'nin önüne geldiğinde kale önünde bekleyenler tarafından öldürüldü. Ardından surlardan Rus askerinin üzerine top ateşi açıldı. Kaçmaya başlayan Rus askerleri Dağıstan'a girip Şamhal Mehti'nin topraklarından Terek Hattına ulaştılar (Mirza Hasan Efendi, 2003:101-102; Baddeley, 1995:90-91).

Tsitsianoff'un öldürülmesi ile birlikte Taliş, Şirvan ve Nuha Hanları Feth Ali Şah'ın tarafına geçtiler. Şamhal Mehti ve Karabağ hanı İbrahim Han Rusya'ya bağlılıklarını sürdürdüler (Mirza Hasan Efendi, 2003:103). Gazikumuk hanı Surhay Han ise Dağıstan'da Rus karşıtlığını arttırmak için propaganda yapmaya başladı. Surhay Han Dağıstan'ın çeşitli bölgelerine adamlar göndererek Rusya'ya karşı savaşı herkese 45 ruble para vereceğine dair vaatte bulundu. Rus yönetimi Surhay Han'ın faaliyetlerinden Endirey Bey'in aracılığı ile haberdar oldu (Russko-Dagestanskie..., 1988:270).

Rus yönetimi, Tsitsianoff'un öldürülmesi ile kaybedilen itibarı geri kazanmak için Terek Hattına komutan olarak tayin edilen Glazenap'a geniş yetki vererek ondan Derbend ve Bakü'ye bir sefer düzenlemesini istedi. Büyük bir gizlilik içerisinde hazırlıklarını tamamlayan Glazenap Kızılyar üzerinden Dağıstan'a girdi. Glazenap Buynak'ta kendisini bekleyen Mehti Şamhal ile buluşup ona bir üssü gibi davrandı. Şamhal Mehti onun bu davranışından etkilenerek ona ve askerlerine büyük bir ziyafet verdi (Baddeley, 1995:95; Mirza Hasan Efendi, 2003:105). Şamhal Mehti bu ziyafet sırasında Glazenap'tan kardeşi Şahbaz Bey'in Buynak'ın yönetimine getirilmesini talep etti. Buna ilaveten Tabaseran ve Kaytakların Rusya'nın hizmetine girmek istediklerini bildirdi (Russko-Dagestanskie..., 1988:271).

Glazenap, birkaç gün Buynak'ta oyalandıktan sonra Mehti Şamhal ile birlikte Derbend'e hareket etti. Derbend halkı hanları Şeyh Ali'den memnun olmadıkları için onu şehirden çıkarıp yerine Bayatlı Mirza Bey'in torunu Alpan Bey'i getirdiler ve Ruslara bir haberci gönderip şehri teslim edeceklerini söylediler. Bu suretle 21 Temmuz 1806'da şehre giren Glazenap, savaşmadan Derbend'i ele geçirdi. Glazenap, Alpan Bey'i binbaşı rütbesi ile şehrin naipliğine atadı. Derbend Hanlığını ise tümgeneral rütbesini tevcih ettiği Mehti Şamhal'a verdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:105).

Rusya 1807'de Bakü ve Kuba hanlıklarını ele geçirince II. Surhay Han Glazenap'ın selefi Bulgakov'a gelerek itaatini bildirdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:105). Onu, Usumi Adil Han ve Tabaseran Masumu Muhammed takip etti (Russko-Dagestanskie..., 1988:278).

Dağıstan'ı tamamen hakimiyeti altına alan I. Aleksandr buradaki hakimiyetini güçlendirmek için yöneticilere çeşitli ihsanlarda bulundu. Bunlardan “*Tarku Şamhalı ve Derbend Hanı Mehdi'ye*” onun hâkimiyetini temsil eden bir bayrak gönderildi. Avar Nutsalı Ahmed Han'a general rütbesi verilip yıllık 5.000 ruble maaş bağlandı. Usumi Ali Han'a general rütbesi ve 2.000 ruble yıllık maaş verildi. Tabaseran Masumu Muhammed'e rütbe ihsan edildi. Ona yıllık maaş olarak verilen meblağ ise 1.500 ruble idi. Yine diğer Tabaseran yöneticileri Maksım, Mahmud ve Mustafa'ya da rütbe tevcih edildi (Russko-Dagestanskie..., 1988:281-282).

Rusya Dağıstan'a yönelik ılımlı siyasetlerinin meyvesini toplamakta gecikmedi. Derbend'in eski hanı Şeyh Ali Han ve makamlarından edilen hanlar dışında hiçbir Dağıstan hanı Rusya'ya karşı isyan teşebbüsünde bulunmadı. Hatta 1810'da Endirey Beyliğinden yaklaşık 100 kişi Kızılyar'a gelerek Rusya'nın düşmanlarına karşı savaşmak için Rus ordusuna kabul edilmelerini istedi (Russko-Dagestanskie..., 1988:292). Rusya'nın bu tarihte Osmanlı Devleti ve İran ile savaş halinde olması dikkate alınırrsa Rusya'nın düşmanlarından kastedilen bu iki devlet idi.

Osmanlı-Rus savaşı 1806'da başlamıştı. Savaş Balkanlarda Tuna Nehri, Kafkasya'da ise Anapa civarında yoğunlaştı. Osmanlı Devleti daha önce Rusya ile yapılan savaşlara Dağıstan hanlarını da davet etmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti Dağıstan hanlarının çoğunluğunun Rusya'nın hakimiyeti altına girdiklerini bildiğinden bu savaşın ilk yıllarında onlara karşı ilgisiz kaldı. 1809'da Dağıstan'dan İstanbul'a gelen Şehsuvar Bey¹ Osmanlı Devleti'nin bu ilgisizliğinden yakındı (BOA., HH., 800/37084-F). Bunun üzerine Osmanlı yönetimi 1810 ve 1812 yıllarında içlerinde Şamhal Mehdi'nin de bulunduğu Dağıstan hanlarına Rusya ile savaşmalarını isteyen emirler gönderdi (BOA., HH., 963/41243; BOA., C.AS., 45093).

Rusya'ya boyun eğmek zorunda kalan Gazikumuk hanı Surhay Han 1811'de Rusya'ya karşı asker toplayan Şeyh Ali Han'a gizlice destek verdi. Şeyh Ali Han, Kuba vilayetine girip Kuba şehri ile Zeyhur köyü dışındaki bütün yerleşim

¹ Şehsuvar Bey'in kim tarafından gönderildiğini tespit edemedik. Belgede onun İran taraflarından geldiği yazılmıştır. Onun Rus hakimiyetine girmeyen ya da Rus işgalinden kaçan bir hanın adamı olması ihtimal dahilindedir.

yerlerini ele geçirdi (Mirza Hasan Efendi, 2003:108). Onun bu başarısında karşısında o sıralarda Kafkasya'nın en kötü birliği olan Sivastapol alayının bulunması önemli rol oynamıştı. Şeyh Ali Han Rus kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratınca bölgeye genç ve dinamik bir komutan olan Katountseff atandı. Bu yeni komutan Şeyh Ali Han'ı yenilgiye uğratarak bölgede düzeni yeniden sağladı. Şeyh Ali Han tehdidinin ortadan kalkması ile Dağıstan tamamen Rusya'nın kontrolüne geçti (Baddeley, 1995:102). İran, bu olayı kabul etmeyerek 20.000 kişilik bir kuvveti Karabağ'a gönderip burayı işgal etti. Rus yönetimi İran'ın tutumuna Şirvan'ın güneyine inip Talış Hanlığı'nı işgal ederek cevap verdi. İran kuvvetleri daha sonra Şuşa istikametine yürüyüp karşılama çıkan Rus birliklerini yenilgiye uğrattılar. Fakat Petsel komutasındaki Rus ordusu 3 Nisan 1813'te İran ordusunu bozguna uğrattı. Bu gelişme üzerine İran Rusya ile barış imzalamak zorunda kaldı (Baddeley, 1995:102, 103, 109).

Rus ve İran temsilcilerinin Karabağ'ın Gülistan kentinde yaptığı görüşmeler sonucunda 11 maddelik bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile İran Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Kuba, Bakü, Talış, Doğu Gürcistan ve Dağıstan'ı Rusya'ya bıraktı (Mahmudov, 2009:282). Böylece Dağıstan ve onun güneyindeki topraklar tartışmasız Rusya'ya bağlandı.

İlginç olan Dağıstan ahalisinin Osmanlı Devleti'nin 12 Mayıs 1812'de Rusya ile barış imzalamasından sonra İstanbul'dan yardım istemesi idi. Dağıstan hanları¹ Padişah'a gönderdikleri elçiler aracılığı ile yıllardır Rusya'ya karşı mücadele ettiklerini söyleyip Rusya ile savaştıkları güçleri olmadığından askeri yardımda bulunulmasını talep ettiler (BOA., HH., 1107/44644; HH., 1108/44645; BOA., HH., 1108/44646-N; BOA., HH., 982/41637-B). Dağıstanlıların bu girişiminin izahı güçtür. Çünkü yardım talebinde bulunanlardan bazıları söylediklerinin aksine Rusya ile mücadele etmeyip Rusya'nın yanında yer almışlardı.

¹ Bunlar Gazikumuk hanı Surhay Han, Şirvan hanı Selim Han, Kuba hanı Şeyh Ali Han, Tarku Şamhalı Mehti, Kaytak Usumisi Ustar, Cengutay beyi Hasan, Akkoşa Kadısı Hacı Mehmed, Tabasaran Masumu Abdullah idi.

SONUÇ

Kuruluş dönemine ilişkin çok az bilgiye sahip olduğumuz Tarku Şamhallığı XVI. yüzyıldaki uluslar arası gelişmelerin bir sonucu olarak Kafkasya'nın en önemli devletlerinden birisi haline geldi. Bu dönemde Şamhallık hem sahip olduğu askeri güç hem de Dağıstan gibi stratejik bir coğrafyaya hakim olmanın verdiği avantaj ile Osmanlı, Rusya ve İran gibi büyük devletlerin Kafkasya ile ilgili işlerinde göz ardı edemeyecekleri stratejik bir ortak oldu. XVIII. yüzyıla kadar tahta geçen Şamhallar bu devletler arasında bir denge siyaseti takip ederek bu durumu Şamhallık lehine kullanmayı başardılar.

Tarku Şamhallığının Rusya ile ilişkileri başlangıçta dostluk üzerineydi. Ancak Rusya'nın yayılmacı siyaseti çerçevesinde Dağıstan topraklarını işgale başlaması Kumuk-Rus ilişkilerinin seyrini değiştirdi. Kumuk-Rus ilişkilerinin ikinci evresi olarak değerlendirebileceğimiz bu dönemde Kumukların Dağıstan'ı ele geçirmek isteyen Ruslara karşı mücadelesi söz konusudur. Ruslar Dağıstan'da askeri alanda başarılı olamayınca bölgeyi kontrol altına almaya yönelik yeni bir yöntem benimsediler. Rusya'nın yeni yöntemi Tarku Şamhalı ile Şamhallıktan ayrılan Endirey Beyliği arasında denge siyaseti güderek Kumuklar üzerinde nüfuz kazanmak idi. Rusya'nın XVII. yüzyılda Dağıstan ile ilişkilerinin temelini bu siyaset oluşturdu ve Ruslar XVIII yüzyıl başlarında bu siyasetin meyvelerini toplamaya başladılar. Rusya'nın denge siyasetini birbirlerine karşı üstünlük sağlamak için kullanan Kumuk yöneticileri bu durumun bağımsızlıklarını ortadan kaldırdığını fark edemediler ve XVIII. yüzyılda Rusya'nın nüfuzu altına girdiler. Bu vaziyet Kumuk yöneticilerinin diğer Dağıstan kavimleri üzerindeki otoritelerinin sarsılmasına neden oldu.

Kumuk-Osmanlı ilişkileri Osmanlı Devleti'nin 1569'da Astrahan üzerine bir sefer düzenlemesi ile başladı ve Osmanlı Devleti'nin 1578-79 yıllarında Kafkasya'ya düzenlediği ikinci bir sefer ile yoğunluk kazandı. Osmanlıların ilk seferi Rus ilerleyişini durdurmak, ikinci seferi ise Kafkasya'ya yerleşmek amacıyla yapılmıştı. Bağımsızlığını kaybetmek istemeyen Tarku Şamhalı Osmanlıların yanında yer almakla beraber Osmanlı ordusunu bölgeden uzaklaştırmanın yollarını aradı. Bununla birlikte Osmanlılar bazı iç ve dış gelişmeler yüzünden bölgede uzun süre kalamadılar ve XVI. yüzyılın sonlarında bölgeden çekildiler. Bu

dönemden itibaren Osmanlı Devleti Kafkasya'nın doğusu ile ilgilenemedi. Kumuk yöneticileri ise halifeye olan bağlılıklarını sürdürmekle beraber Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmek için çaba göstermediler. Bu durum Rusya'nın bölgede daha rahat hareket etmesini sağladı. Rusya Dağıstan'a yönelik denge siyasetine devam etti, ancak Dağıstan'ın kuzey sınırında ileride Dağıstanlılara karşı kullanmayı düşündüğü bir savunma hattı oluşturmaya başladı. Ruslar bu savunma hattı ile aynı zamanda Dağıstan ile Kırım Hanlığı arasındaki yolların denetimini ellerine geçirmeyi de planladılar. Kumuk yöneticileri birbirleri ile mücadele halinde olduklarından ve Rusya'yı bir müttefik olarak değerlendirdiklerinden bu hattın kendileri için ne gibi tehlikeler oluşturacağını fark edemediler.

Kumuk-İran ilişkileri Kumuk-Rus ve Kumuk-Osmanlı ilişkilerine nazaran daha eskiye dayanıyordu. Kumuklar İran'da merkezi otoritenin güçlendiği dönemlerde veya İran ordularının Kafkasya üzerine harekâtında Şah'a itaat bildirip İran'ın yanında yer almayı çıkarlarına uygun gördüler. Ayrıca Kumuk yöneticileri zaman zaman İran'ın vassalı olmayı kabul ederek rakiplerine karşı İran'dan yardım aldılar. Bilhassa Tarku Şamhalları Endirey Beyliğine karşı sık sık İran'ın yardımına başvurmuşlardı.

Rusya ile İran arasında XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan ve XVIII. yüzyıla kadar kesintisiz devam eden ittifakın dolaylı da olsa Tarku Şamhallığına etkisi oldu. İran ile Rusya arasında bağlantı sağlayan en önemli yollar Dağıstan'dan, yani Şamhalın hâkimiyeti altındaki topraklardan geçiyordu. Rus ve İran elçileri başta Tarku olmak üzere Endirey ve Aksay gibi önemli Kumuk şehirlerine uğruyorlar ve buralardaki Kumuk yöneticileri ile temaslarda bulunuyorlardı. Bu durum Kumukların aynı zamanda uluslar arası ilişkilere dahil olmasını sağlıyordu. Ancak bu ittifakın en önemli sonucu iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesi idi. Rusya ile İran arasında gerçekleştirilen ticaretin önemli bir kısmı Dağıstan üzerinden yürütülmüş ve bu transit ticaret Kumukların iktisadi hayatına canlılık getirmiştir.

Kumuklar XVIII. yüzyılda güçlerini kaybetmeye başladılar. Bunda şüphesiz XVII. yüzyılda Tarku Şamhallığı ile Endirey Beyliği arasında Dağıstan hakimiyeti için yapılan mücadelelerde Kumukların enerjisini tüketmesi ve XVIII. yüzyılda yeni Kumuk beyliklerinin ortaya çıkmasıyla Kumukların birliktelikten yoksun

kalmaları önemli rol oynamıştı. Bu beylikler kendi aralarındaki küçük anlaşmazlıklarda bile Rusya'nın yardımına başvurup Rus nüfuzunun bölgeye yerleşmesine neden oldular. Bununla birlikte Rus sınırının uzağında bulunan ve daha çok Dağıstan'ın dağlık bölgelerine hükmeden Endirey Beyliği Rusya ile mücadelesini sürdürmeyi denedi. Ancak Rusya'nın gelişmiş silah teknolojisi ve disiplinli ordusu karşısında başarılı olamadı. Bu suretle Ruslar I. Petro döneminde ciddi bir direniş görmeden Dağıstan'ı Rus topraklarına kattılar. Rusya'yı en önemli müttefiki olarak gören Tarku Şamhalı Adil Giray Rus tehlikesinin boyutunu kavrayan bir kişi oldu. Ne var ki Rusları bölgeden çıkarmakta başarısızlığa uğradı. Rus yönetimi Adil Giray'ın faaliyetlerini bahane ederek Şamhallığı ortadan kaldırdı. Tarku Şamhallığı I. Petro'nun ölümünden sonra Rus dış politikasında meydana gelen değişikliğe bağlı olarak Rusların Dağıstan'ı İran bırakmasıyla İran Şah'ı Nadir tarafından yeniden kuruldu.

Nadir Şah'ın Tarku Şamhallığın kuruluş aşamasında tahta kendi adayını geçirmesi İran'ı Osmanlı Devleti ile anlaşmazlığa sürükledi. Rusya nüfuz sahası olmaya başlayan Dağıstan bölgesindeki Osmanlı-İran rekabetine katılmak yerine Rus sınırının yakınında bulunan Kostek Beyliğine Şamhallık statütüsü vererek Kostek beyini bütün Kumuklardan sorumlu tuttu. Böylece Rusya Osmanlı Devleti ve İran'ı karşısına almadan Dağıstan'daki nüfuzunu arttırmayı sürdürürken Şamhallığın yeniden güç kazanmasının da önüne geçti.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Dağıstan'ın güneyinde ve Azerbaycan'ın kuzeyinde bazı hanlık/beylikler ortaya çıkmıştı. Kumuklar kendi aralarındaki mücadeleleri sürdürürken bu hanlıkların birbirleri ile olan rekabetlerinde de yer aldılar. Kumuk kuvvetleri sayıca az olmalarına rağmen bazı savaşların seyrini değiştirdiler. Bununla birlikte yapılan savaşlarda Kumukların büyük bir kısmı hayatını kaybetti. Bu durum Kumukların azalan askeri gücünü yok olma tehlikesi ile karşı karşıya getirdi ve Kumukların askeri alanda Rusya'ya olan bağımlılığını arttırdı.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kırım Hanlığını egemenliği altına almasından sonra Kafkasya'ya yönelik bir siyaset takip etmeye başladı. Bu siyasetin özü Kafkas kavimlerinin Rusya'ya karşı savaşa teşvik edilmesi idi. Bu çerçevede öncelikle pagan inancında olan kavimler arasında İslamiyetin yayılması için çaba sarf edildikten sonra Müslüman olan Kafkas kavimlerine dine olan bağlılıklarını

göstermeleri için Ruslarla savaşmalarını isteyen mektuplar gönderildi. Osmanlı Devleti'nin çağrısı İslamiyeti yeni kabul eden Çerkesler arasında geniş bir yer buldu. Osmanlı Devleti ve İran'dan beklediği ilgiyi göremeyen ve hayatlarının idamesi için Rusya'ya bağımlı bir hale gelen Kumuklar ise Rusya'nın yanında yer almayı tercih ettiler.

Rusya'nın XVIII. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'a girmesi İran'ın tepkisine neden oldu. İran Rusları bölgeden çıkarmak için harekete geçtiğinde o dönemde Rusya ile ilişkileri bozulmuş olan Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmeyi denedi. Osmanlılar çeşitli sebeplerden dolayı İran'ın teklifine sıcak bakmadılar ve İran'ı bir tehdit olarak algıladılar. Böylece Kafkasya'daki Rus ilerleyişini durdurabilecek önemli bir girişim hayata geçmeden sona erdi. Bu olayın en önemli sonucu Dağıstan'ın ve Kumukların kaderinin tamamen Rusların eline bırakılması oldu. Rusya XIX. yüzyılın başlarında İran ile imzaladığı anlaşmadan sonra Dağıstan'ın kendi hâkimiyetinde olduğunu uluslar arası arenada ilan etti. Bu anlaşmadan sonra Osmanlı Devleti ve İran bir daha bölgede hak iddiasında bulunamadılar.

Yöneticisi sınıfı ve asli unsuru Kumuk Türklerinden oluşan Tarku Şamhallığı etnik kökeni farklılık gösteren çeşitli kavimleri bir çatı altında toplamayı başardı ve yaklaşık yüzyıl Kafkasya'daki siyasi olayların seyrini etkiledi. Tarku Şamhallığı XVIII. yüzyılda Rusların nüfuzu altına girmiş olmasına rağmen Kafkasya için önemini korumaya devam etti. Şamhallığın Rusya'nın hâkimiyetine girmesi ile birlikte Kafkasya'da kurulmuş olan bir Türk devletinin varlığı sona erdi ve Azerbaycan yolu Ruslara açılmış oldu.

KAYNAKÇA

7 Numaralı Mühime Defteri, Cilt 3, Ankara 1999.

“A Pravitelyah Dagestana-Şayhalal”,
<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=8>, Erişim
Tarihi 6.5.2010.

ACAR, Kezban (2004), *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*,
Ankara.

Adam Olearius (1662), *The Voyages&Travels of the Ambassador Sent by Frederick
Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia*,
London.

AHİNCANOV, Sercan M. (2009), *Kıpçaklar*, İstanbul.

Ahmed Câvid Bey (2004), *Müntehabât*, Haz. Adnan Baycar, İstanbul.

Ahmed Vâsıf Efendi (1978), *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, Yay. Mücteba
İlgürel, İstanbul.

AKA, İsmail (2000), *Timur ve Devleti*, Ankara.

AKA, İsmail (2001), *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, Ankara.

AKBİEV, A., Kumiki (Vtoraya polovina XVII-pervaya polovina XVIII veka),
<http://kumukia.ru/books/0001/pages/page12.html>, Erişim Tarihi 03.04.2011.

AKBİEV, A.C., “Naçalnyy Period Deyatelnosti Soltan-Muta (Konets XVI- Naçalo
XVII VV.)”
<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9337>,
Erişim Tarihi 13.02.2011.

AKİNER, Shirin (1995), *Sovyet Müslümanları*, İstanbul.

ALAN, Hayrünnisa (2007), *Timurlular*, İstanbul.

ALİYEV, K. M. (2008), *Şauhalı Tarkovskie*, Mahaçkala.

- ALİEV, K.M. “Gerey-Şauhal Muzaffar (Pobedanocets)”,
<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9244>,
Erişim Tarihi 17.02.11.
- ALİEV, Kamil, “Surhay III-Padişah Dagestanskiy”,
<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9255>,
Erişim Tarihi 28.05.11.
- ALLEN, W.E.D. (1953), *Caucasian Battlefields*, Nashville.
- ALLOUCHE, Adel (2001), *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, İstanbul.
- ALPARGU, Mehmet (2007), *Nogaylar*, İstanbul.
- ANİSİMOF, Sergey (1926), *Kafkas Klavuzu*, İstanbul.
- ARTAMANOV, M. İ. (2008), *Hazar Tarihi*, İstanbul.
- Âsafî Dal Mehmed Çelebi (2009), *Şecâ’atnâme*, Haz. Mustafa Eravcı, İstanbul.
- ATKIN, Muriel (1980), *Russia and Iran 1780-1828*, Minnesota.
- AYDIN, Dünder (1998), *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara.
- BADDELEY, John F. (1995), *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Samil*, İstanbul.
- BAKIHANOV, A. (1951), *Gülistanı-İrem*, Bakı.
- BALA, Mirza (1952a), “Kazı-Kumuk”, *İA*, Cilt 6, İstanbul, s. 523-525.
- BALA, Mirza (1952b), “Kumuk”, *İA*, Cilt 6, İstanbul, s. 986-991.
- BALA, Mirza (1955), “Dağıstan”, *İA*, Cilt 3, İstanbul, s. 447-458.
- BALA, Mirza (1995), “Çerkesler” *İA*, Cilt 3, İstanbul, s. 375-386.
- BAMMAT, Ataev, “İz İstorii Seleniya Yahsay (Aksay)”,
<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9102>,
Erişim Tarihi 13.05.2010.
- BAYRAMOVA, Naile (2009), *Şamahı Hanlığı*, Bakı.
- BENET, Sula (2002), *Abhazlar*, Ankara.

BERJE, Adolf (1999), *Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri*, Çeviren Murat Paşu, Ankara.

BİLGE, M. Sadık (2005), *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul.

BİNARK, İsmet (1999), “Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Mevcut Nâme-i Hümayun Defterlerine Göre Osmanlı-Rus Münasebetleri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl: 1491-1992*, Ankara, s. 197-211.

BLOW, David (2009), *Shah Abbas*, London.

BOA. A. DVN. DVE. d. 083/1.

BOA. A. DVNS. NMH. d. 2.

BOA. A. DVNS. NMH. d. 5.

BOA. A. DVNS. NMH. d. 7.

BOA. A. DVNS. NMH. d. 8.

BOA. A. DVNS. NMH. d. 9.

BOA. A. NŞT. d. 1108.

BOA. C. AS. 54588.

BOA. C. AS. 45093.

BOA. C. DH. 8168.

BOA. C. DH. 12935.

BOA. C. DH. 13627.

BOA. C. DH. 17245.

BOA. C. HR. 1892.

BOA. C. HR. 3371.

BOA. C. HR. 3423.

BOA. C. HR. 3866.

BOA. C. HR. 4067.

BOA. C. HR. 4681.

BOA. C. HR. 4990.

BOA. C. HR. 5852.

BOA. C. HR. 6491.

BOA. C. HR. 7685.
BOA. C. HR. 7765
BOA. C. HR. 9076.
BOA. C. MF. 3601.
BOA. C. ML. 2098.
BOA. C. ML. 7209.
BOA. C. ML. 9713.
BOA. C. ML. 22039.
BOA. C. MTZ. 607.
BOA. HH. 3/73.
BOA. HH. 4/94-L.
BOA. HH. 5/149.
BOA. HH. 5/159.
BOA. HH. 5/170.
BOA. HH. 6/207.
BOA. HH. 7/231.
BOA. HH. 10/248-K.
BOA. HH. 10/349-S.
BOA. HH. 22/1021.
BOA. HH. 25/1251-C.
BOA. HH. 27/1308.
BOA. HH. 38/1916.
BOA. HH. 162/6741-A.
BOA. HH. 168/7093.
BOA. HH. 185/8631.
BOA. HH. 200/10223.
BOA. HH. 213/11656.
BOA. HH. 768/36159-B.
BOA. HH. 800/37084-F.
BOA. HH. 812/37246.

BOA. HH. 963/41243.

BOA. HH. 982/41637-B.

BOA. HH. 1107/44644.

BOA. HH. 1108/44646.

BOA. İE. AS. 4042.

BOA. İE. HR. 231.

BOA. İE. HR. 368.

BOA. İE. HR. 738.

BOA. İE. HR. 969.

BOA. İE. HR. 1075.

BOA. İE. HR. 1194.

BOA. MD. 37.

BOA. MD. 58.

BOA. MD. 60.

BOA. MD. 61.

BOA. MD. 62.

BOA. MD. 69.

BOA. MD. 71.

BOA. MD. 130.

BOA. MD. 131.

BOA. MD. 134.

BOA. MD. 136.

BOA. MD. 140.

BOA. MD. 141.

BOA. MD. 151.

BROSSET, Marie Félicité (2003), *Gürcistan Tarihi*, Çev. Hrand D. Andriasyan, Ankara.

BUDAK, Mustafa (2002), "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", *Türkler*, Cilt 18, Ankara, s. 488-515.

CABAĞI, Wassan-Giray (1967), *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul.

- CAFEROĞLU, Ahmet (1998), *Türk Kavimleri*, İstanbul.
- CEVDET PAŞA (1307), *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, Konstantiye.
- CEVDET PAŞA (1991), *Tezahir, 1-12*, Yay. Cavid Baysun, Ankara.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1995), *Zübde-i Vekayiât*, Haz. Abdülkadir Özcan, Ankara.
- Dokumentalnaya İstoriya Obrazovaniya Mnogonatsionalnogo Gosudarstva Rossiyskogo. V. 4-h kn. Kn. 1. Rossiya i Severnyı Kavkaz v XVI-XIX Vekah, Red. G. L. Bohdarevskogo-G.H. Kolbaya, Moskva 1998.
- DUNLOP, D. M. (2008), *Hazar Yahudi Tarihi*, İstanbul.
- Ebubekir bin Abdullah (Hicri 992), *Şark Seferleri*, Millet Kütüphanesi- Ali Emiri Koleksiyonu, Nu: 366.
- EĞİLMEZ, Savaş (2004), "Sultan Melikşah'ın Kafkasya Politikası" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Dergisi*, Cilt 4, Sayı. 32, s. 57-65.
- ERAVCI, Mustafa (1998), *Mustafâ Âlî's Nusret-Nâme: with the Exception of the Section Dealing with the Rebuilding of the Fortress of Kars*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edinburg
- EREL, Şerafettin (1961), *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul.
- ERSOY, Hayri-Aysun Kamacı (1994), *Çerkes Tarihi*, İstanbul.
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet (1958), *Gâzi Geray Han*, İstanbul.
- Eskandar Beg Monshi (1978), *History of Shah 'Abbas the Great (Tarik-e Alamara-ye 'Abbasi)*, Translated Roger M. Savory, Colorado.
- Evliya Çelebi (2003), *Seyahatname*, Cilt 7, Haz. Yücel Dağlı vd., İstanbul.
- Evliya Çelebi (2008), *Seyahatname*, Cilt 2, Haz. Yücel Dağlı vd., İstanbul.
- Feridun Bey, Münşeâtüs Selatin, C. II, İstanbul 1275.

- FISHER, Alan (1999), "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul, s. 59-77.
- FINKEL, Caroline (2007), *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, İstanbul.
- G. Butkova, Materialı Dlya Novoy İstorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god., Sanktpeterburg 1869.
- GADJİEV, Z. T., "Dagestano-Russkie Otnoşeniya na Rubeje XVI-XVII Vekov", <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9336>, Erişim Tarihi 13.02.2011.
- GADJİEVA, S. Ş. (1961), *Kumiki*, Moskva.
- GAYIBOV, Seyran (2008), "Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un 'Gülüstan-ı İrem' Eserinde Kırım Tatarları ve Giraylar", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 4, Ordu, s. 218-229.
- Gelibolulu Mustafa Âli (2009), *Künhü'l Âhbâr*, Dördüncü Rûkn, Tıpkıbasım, T.T.K., Ankara.
- Gelibolulu Mustafa Ali ve Künhü'l-Ahbar'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri* (2000), Cilt 2-3, Haz. Faris Çerçi, Kayseri.
- GÖKBEL, Ahmet (2000), *Kıpçak Türkleri*, İstanbul.
- GÖKBİLGİN, Tayip (1992), *Kanunî Sultan Süleyman*, İstanbul.
- GÖKÇE, Cemal (1979), *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul.
- GRİGORİANTZ, Alexandre (1??), *Kafkasya Halkları*, Yeni Binyıl.
- GUSEYNOV, Ahmed (1963), *Azerbaydjansko-Russkie Otnoşeniya XV-XVII vekov*, Baku.
- GÜNEŞ YAĞCI, Zübeyde (1998), *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı 1781-1785*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun.
- Halim Geray Sultan (1287), *Gülbün-i Hânân*, İstanbul.

- HAMMER (1993), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, İstanbul.
- HAMMER (1994), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, İstanbul.
- HAMMER (1994), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, İstanbul.
- Hasan Al Kadarî (2003), *Âsâr-i Dağistan*, Çeviren Musa Ramazan, İstanbul.
- Hasan-ı Rumlu (1931), *Ahsanu't-Tawarikh*, Ed. C. N. Seddon, Baroda.
- HAYİT, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.
- http://www.a-u-l.narod.ru/DIS_O_borbe_dagestancev_protiv_iranskih_zavoevateley.html, Erişim Tarihi 10.03.2010 (İİYAL Fonunda -F.1, Op. 1, D. 287- "O Borbeye Dagestantsev Protiv İranskih Zaboyevateley" başlığı ile yer alan yazmadır).
- http://www.a-u-l.narod.ru/DIS_Tarihi_Endirey.html, Erişim Tarihi 04.04.2010.
- http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/1-20/1.htm, Erişim Tarihi 7.10.2010. (Nikolovskoy Kroniği'nde Moskova-Kabardey İlişkileri Bölümü 1552-1558).
- http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/1-20/12.htm, Erişim Tarihi 04.05.2010. (Rus Elçisi Novosiltsev'in Astrahan Seferi sonrasında İstanbul'da yaptığı görüşmeler).
- http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/21-40/40.htm, Erişim Tarihi 13.02.2011, (1592-1593 Yıllarında İstanbul'da Bulunan Rus Elçisi G. A. Naşçokina'nın Raporudur).
- Isabel de Madariaga (1996), *Çariçe Katerina*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul.
- İŞIKTAN, Sema (1988), "1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağistan Hanları ile Münasebetleri" *Kafkas Araştırmaları I*, İstanbul, s. 28-40.
- İDRİSOV, YU. M. (2006-2007), "Borba Tarkovskogo Gosudarstva za Nezavisimost v Kontse XVI-Naçale XVII vv.", *Kumıskoe Nauçno-Kulturnoe Obşçestvo*, s. 16-26.

- İNALCIK, Halil (1948), “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569), *Bellekten*, Cilt 12, Sayı. 46, Ankara, s. 349-403.
- J. G. Gerber, O Nahodyaşıhsya na Zapadnom Bereg Kaspiyskogo Morya, Mejdu Astrahanyu i Rekoyu Kura Narodah i Zemlyah i ob ix Sostoyanii v 1728 Godu, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Gerber_Johann_Gustav/text2.htm Erişim Tarihi, 24.04.2011.
- Jean-Baptiste Tavernier (2006), *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul.
- Johann Anton Gildenshtedt, Puteşestvie po Kavkazu, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1760-1780/Gildenstedt/text8.htm>, Erişim Tarihi 19.04.2010.
- John Bell (1806), *Travels from St. Petersburg in Russia to Various Part of Asia*, Edinburg.
- Jonas Hanway (1753), *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea*, Vol. I, London.
- Julius von Klaproth (1814), *Travels in the Caucasus and Georgia*, London.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1992), *Selçuklu Tarihi*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1998), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- KAFLI, Kadircan (1942), *Şimalî Kafkasya*, İstanbul.
- KAMALOV, İlyas (2003), *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul.
- KARAYEV, Elçin (2006), *F.İ. Soymonov'un “Hazar Denizinin ve Orada Hayata keçirilen Rusiya İşğallarının, İmperator Büyük Pyotr'un Tarihinin Bir Hissesi Kimi Tasviri” Adlı Seyahatnamesi ve Azerbaycan Tarihinin Menbeyi Kimi*, Bakı.
- Karşlı Bedreddinzâde Mirlivâ Ali Beğ (1976), *Kaa'ime*, Haz. Fahrettin Kırzioğlu, Ankara.
- Kâtip Çelebi (2009), *Kitâb-ı Cihânnümâ*, Tıpkıbasım, Ankara.

- Kefeli İbrahim Efendi (1933), *Tevarih-i Tatar Han ve Tağıstan ve Mosko ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir*, Bazarcık.
- KHODARKOVSKY, Michael (1999), “Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550-1800”, *The Journal of Modern History*, vol. 71, no. 2, pp. 394-430.
- KILIÇ, Remzi (2008), “Osmanlı Devleti’nin İran Politikası (16. ve 17. Yüzyıllar)”, *Türk Dış Politikası*, Cilt 1, İstanbul, s.75-116.
- Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar), V.V. Velyaminov-Zernov, Haz. A. Melek Özyetgin-İlyas Kamalov, Ankara 2009.
- Kırımî el-Hâc Abdulgaffar (1343), *Umdetü’t-tevârîh*, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1992), *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, Ankara.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1998), *Osmanlılar’ın Kafkas-İleri’ni Fethi*, Ankara.
- KORTEPETER, Carl M. (1966), “Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 86, No. 2, pp. 86-113.
- KOZLOVA, Aleksandra (1997), “Persidskiy Dokument iz Dagestana”, *Iran&Caucasus*, Vol 1, pp. 77-80.
- KÖSE, Ensar (1996), *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kafkaslar’da Nüfuz Mücadelesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- KÖSE, Osman (2006), *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1998), *Selçuklu Tarihi*, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1992), *Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1999), *Rusya Tarihi*, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1966), *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara.

- KÜTÜKOĞLU, Bekir (1970), "Tahmasp I", *İA*, Cilt 11, İstanbul, 637-647.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir (1993), *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri 1578-1612*, İstanbul.
- LAMB, Harold (1955), *The March of Muscovy*, New York.
- LANG, D. M. (1952), "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 14, No. 3, pp. 523-539.
- LAVROV, L. İ. (1968), *Epigrafiçeskiye Pomyatniki Severnogo Kavkaza*, Moskva.
- LEMERCIER-QUELQUEJAY, Chantal (1984), "La Structure Sociale, Politique et Religieuse du Caucase du Nord au XVI. Siècle", *Cahiers du Monde rysse et soviétique*, XXV (2-3), pp. 125-148.
- M. Baron C. D'ohsson (2006), *Moğol Tarihi*, Günümüz Türkçesine Aktaran Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, İstanbul.
- MAHMUDOV, M. Yakub-Kerim K. Şükürov (2009), *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler ve Diplomatıya Tarihi*, Bakı.
- Malte Brun (1824), *Universal Geography*, Boston.
- MANSUR, Şamil (1996), *Çeçenler*, Ankara.
- MARŞAEV, Ramazan-Buta Butaev (1991), *İstoriya Laktsev*, Mahaçkale.
- MASSİE, Robert K. (1990), *Peter the Great His Life and World*, London.
- Mehmed Raşid (1282), *Tarih-i Raşid*, Cilt 6, İstanbul.
- MEHMETOV, İsmail (2009), *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul.
- Mustafazade Tofik (2005), *Kuba Hanlığı*, Bakı.
- Mühimme Defteri 44, Haz. Mehmet Ali Ünal, İzmir 1995.
- Mühimme Defteri 88, Fatma Kaytaç, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

- Naîmâ Mustafa Efendi (2007), *Târih-i Na'îmâ*, Haz. Mehmet İpşirli, Cilt 2, 4, Ankara.
- NEWMAN, Andrew J. (2009), *Safavid Iran Rebirth of a Persian*, London.
- Nicolae Jorga (2005), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 2, İstanbul.
- O Borbe Dagestantiev Protiv İranskih Zavoyevateley, [http://www.a-u-l.narod.ru/DIS O borbe dagestancev protiv iranskih zavoevateley.html](http://www.a-u-l.narod.ru/DIS_O_borbe_dagestancev_protiv_iranskih_zavoevateley.html), Erişim Tarihi 5.5.2010.
- O Pravitelyah Dagestana-Şauhalah, <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=8>, Erişim Tarihi 06.05.2010 (Bu eser, Mehmed Efendi'nin Risale-i Dağıstan isimli eserinden Rus diline aktarılmıştır.)
- Osmanlı Devletleri ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, C. I-II, Haz. İsmet Demir vd., Ankara 1992-1993.
- ÖGEL, Bahaeddin (1991), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.
- ÖZBEK, Baturay (1991), *Çerkes Tarihi Kronolojisi*, Ankara.
- ÖZTÜRK, Yücel (2000), *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara.
- ÖZTÜRK, Yücel (2002), "Kırım Hanlığı", *Türkler*, Cilt 8, Ankara, s. 480-513.
- ÖZYETGİN, A. Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Ankara.
- Pamyatniki Diplomatıçeskih i Torgovih Snoşeniy Moskovskoy Rusi s Persiey, Red. N. İ. Veselovskago, III, S.Peterburg 1898.
- PEKACAR, Çetin (1997), "Kumuk Türkleri", *Yeni Türkiye-Türk Dünyası Özel Sayısı*, Cilt 2, Sayı 16, s. 2062-2066.
- POLYEVKTOV, M. (1930), "The Way of Communication between Russia and Georgia in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *The Journal of Modern History*, Vol. 2, No. 3, pp. 367-377.
- POTTO, V. A. (1912), *Dva Veka Terskago Kazaçestva (1577-1801)*, Vladikavkaz.

- RASONYI, Laszo (1996), *Tarihte Türklük*, Ankara.
- Richard Hakluyt (1830), *The Origin and Early History of the Russia or Muscovy Company*, London.
- ROEMER, H. R. (2006), "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, Vol. 6, Ed. Peter Jackson, pp.189-351.
- Russko-Dagestanskije Otnoşeniia XVII-pervoi četvertii XVIII vv: Dokumenty i Materialy, Red. Y. N. Kuşeva, Mahaçkale 1958.
- Russko-Dagestanskije Otnoşeniia v XVII naçale XIX. v: Sbornik Dokumentov, Red. V. G. Gadjiev, Moskva 1988.
- S. A. Belokurova, Snoşeniya Rossia s Kavkazom (1578-1613), Moskva 1889.
- SARAY, Mehmet (1998), *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul.
- Sbornik Svedenii o Kavkazskih Gortsah* (1868), "Şamhalı Tarkovskiye", Tiflis. s. 53-80.
- Selânikî Mustafa Efendi (1999), *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara.
- SHAW, Stanford (2004), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt I, İstanbul.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa (1964), *Nusretnâme*, Sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu, Cilt 1, İstanbul.
- SMİRNOV, N. A. (1958), *Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vekah*, Moskva.
- SMİRNOV, N. A. (1887), *Krımskoye Hanstvo*, S.Peterburg.
- SOTAVOV, N. A. (1991), *Severnıy Kavkaz v Russko-İranskij i Russko-Turetskij Otnoşeniyah v XVIII v.*, Moskva.
- SOTAVOV, N. A. (2001), "The Circum-Caspian Areas within the Eurasian International Relationships at the Time of Peter the Great and Nadir-Shah Afshar", *Iran&the Caucasus*, Vol. 5, pp. 93-100.

Statya iz Bolşoy Rossiyskoy Entsiklopedii, “Kumiki”,
<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=901>, Erişim
Tarihi 6.5.2010.

Subhî Mehmed Efendi (2007), *Subhî Tarihi*, Haz. Mesut Aydiner, İstanbul.

Süleyman İzzî (1199), *İzzi Tarihi*, Konstantiniyye.

SÜMER, Faruk (1955), “Kara-Koyunlular”, *İA*, Cilt 4, İstanbul, s. 292-305.

SÜMER, Faruk (1999), *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara.

ŞEŞEN, Ramazan (2001), *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara.

ŞMELYEV, A. S., “Russko-Dagestansko-Kalmitiskiye Otnoşeniya v XVII v.”,
<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9060>,
Erişim Tarihi 15.05.2010.

TAMAY, A. İ., K “Proishojdeniyu Kumikov”,
<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=7>, Erişim
Tarihi 10.5.2010.

Tarih-i Mahsûs fî Beyân-ı Ahvâl-i Rus (1997), Haz. Filiz Çeliker, Marmara
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Târîh-i Osman Paşa (2001), Haz. Yunus Zeyrek, Ankara.

TAVKUL, Ufuk (2007), *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul.

TOGAN, Zeki Velidi (1948), “Hazarlar”, *İA*, Cilt 5, İstanbul, s. 408.

TURAN, Osman (1998), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul.

UĞUR, Ahmet (2001), *Yavuz Sultan Selim’in Siyasi ve Askeri Hayatı*, İstanbul.

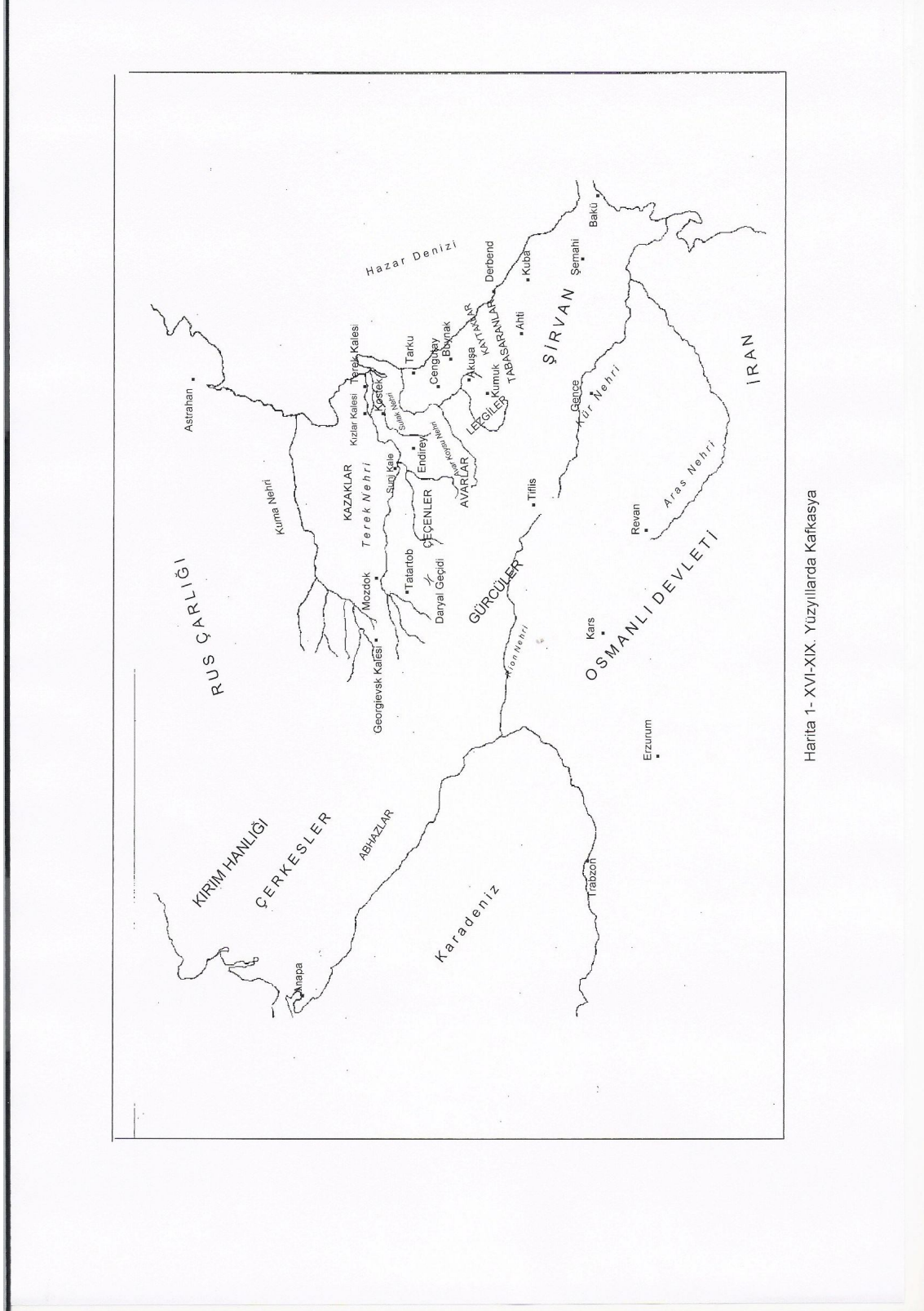
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1995), *Osmanlı Tarihi*, Cilt 2, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2003), *Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, Ankara.

- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1995), *Osmanlı Tarihi*, Cilt 4, Ankara.
- VERNADSKKY, George (2009), *Rusya Tarihi*, İstanbul.
- VOLODICHEVA, Natalya (2002), “The Caucasus”, *The Physical Geography of Northern Eurasia*, Ed. Maria Shahgedanova, pp. 350-377.
- YAKUBOVSKIY, A. Yu. (2000), *Altın Ordu ve Çöküşü*, Ankara.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (2000), *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil (1955), “Cihan-Şah”, *İA.*, Cilt 3, İstanbul, s. 173-189.

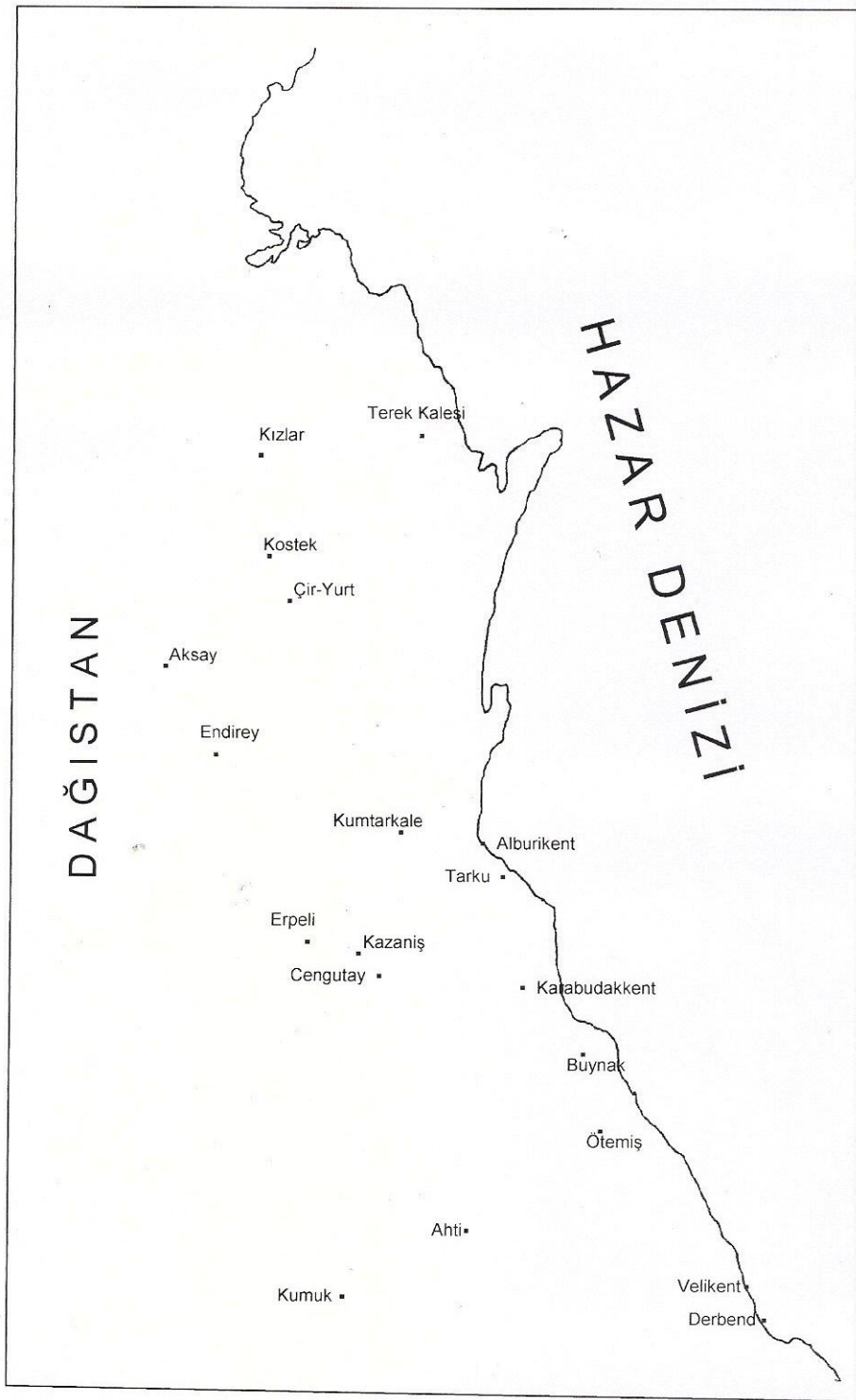
EKLER

EK 1: XVI-XIX. Yüzyıllarda Kafkasya

Harita 1- XVI-XIX. Yüzyıllarda Kafkasya

EK 2: XVI-XIX. Yüzyıllarda Dağistan

Harita 2- XVI-XIX. Yüzyıllarda Dağistan

EK 3: Adam Olearius'un Seyahatnamesinde Tarku

Adam Olearius'un Seyahatnamesinde Yer Alan Tarku Tasviri
(Kaynak: <http://www.swaen.com/os/Lgimg/29731.jpg>, Erişim: 13.05.2011)

EK 4: Ahmed El-Kırmî Tarafından Çizilen XVII. Yüzyıl Kafkasya Haritası

Ahmed El-Kırmî Tarafından Çizilen XVII. Yüzyıl Kafkasya Haritası
(Kaynak: Kâtip Çelebi, Kitâb-ı Cihânnümâ, Ankara 2009)

ÖZGEÇMİŞ

İsmail BÜLBÜL 1982 yılında Balıkesir’de doğdu. İlköğrenimi Kütahya’da, orta ve lise öğrenimini Balıkesir’de tamamladı. 1999’da girdiği Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden 2003 yılında mezun oldu. Aynı yıl Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans’a başladı. 2007’de “Osmanlı Belgelerine Göre Rus Elçisi Tolstoy’un Faaliyetleri” isimli tezi ile Yüksek Lisans’ını tamamladı. 2007’de Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora eğitimine başladı.